

Домак
болгаш
чеди

Өттүңүз сөстөр

Эвилелдер

Сан ады

бодал
холбаа
сөс

Тыва дыл

ОРФОГРАФИЯ

чурумал

дузалал чугаа кезээ

артынчылар -ла, -тыр

Эдеринчилер

7

Тыва дыл

7 КЛАСС

Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному

Өөредилгениң федералдыг күрүне стандартының
негелделеринге дүүштүр тургускан

Тыва Республиканың өөредилге яамызы сүмелээн

Кызыл — 2023

ББК 81.2 Тув
К88

Авторлар:

Е. М. Куулар, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар

Эртем талазы-биле редактору: **Е. М. Куулар**, филология эртемнериниң кандидады, доцент.

Рецензентилери: **А. С. Шаалы**, педагогика эртемнериниң кандидады; **Н. Д. Сувандии**, филология эртемнериниң кандидады; **Ч. Э. Балчый**, дээди категорияның тыва дыл болгаш тыва чогаал башкызы.

К88 Тыва дыл. 7 класс. Ниити өөредилге черлеринге өөредилге ному / **Е. М. Куулар, Т. Б. Оюн, Ч. А. Сарыглар.** — Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2023. — 264 ар.
ISBN 978-5-6049751-5-2

Өөредилге ному РФ-тиң чаарттыганын **ӨФКС-түң** негелделеринге, ортумак ниити өөредилге черлериниң 5–11 класстарына тыва дылдың федералдыг ажылчын программасынга дүүштүр кылдыганын.

ISBN 978-5-6049751-5-2

© Авторы-составители Куулар Е.М. и др., 2023
© Институт развития национальной школы, 2023
Все права защищены

Тускай демдектер:

- — шын бижип
- — бижимел ажилдар
- — шинчилел ажылы
- — аас чугаа сайзырадыры
- — сактып ал
- — немелде онаалга
- — өске дылдар-биле деңге
- — катаптаашкын
- — бедик чаданың онаалгазы

Домак кежигүннерин шыяры:

- _____ кол сөс
- ===== сөглөкчи
- - - - - немелде
- ~~~~~ тодарадылга
- . -. -. -. -. байдал

Сайгарылга демдектери:

- чурт*¹ — фонетиктиг сайгарылга
- амыдырал*² — морфемниг сайгарылга
- тон*³ — морфологтуг сайгарылга
- Өггө кижилерниң олурар чуруму уjurлуғ*⁴. — синтаксистиг сайгарылга
- Тыва* — *ак-көк хемнер, хөлдөрниң чурту*⁵. — бижик демдектеринге сайгарылга
- шооча*⁶ — сөстүң лексиктиг сайгарылгазы
- пиропфилит*^{*} — сөстүң тайылбыры

ДЫЛ ДУГАЙЫНДА НИИТИ БИЛИГЛЕР

§ 1. Тыва дыл — күрүне дылы

1. Сөзүглелди номчааш, ооң кол бодалын тодарадыңар. «Дылдар дугайында хоойлуга» дыл эртемдени Шулуу Сат бодунуң үезинде кандыг айтырыгларны хүлээп алырын сүмелеп турган-дыр, санап чугаалаңар. Амгы үеде оларның кайызының боттанганын чижектер-биле бадыткаңар.

Республиканың иштинге күрүне дылдары кылдыр тыва болгаш орус дылдарны хоойлу ёзугаар доктаадыр херек. Ол дугайында Тыва АССР-ниң Конституциязынга киир бижиир. «Дылдар дугайында хоойлу» хүлээп алыр, аңаа тыва болгаш орус дылдарны күрүне дылдары деп бадыткаар; ооң-биле кады орус дылды националдар аразының дылы деп көөр; ийи дылдың кайы-бирээзин билбес кижиге азы өске-даа дылдыг кижиге очулганы хандырып бээр; республикада чурттап турар бүгү-ле улустар төрөөн дылынга чугаалажыр болгаш оларның боттарының дылынга күрүне болгаш хөй-ниити органның мурнунга кандыг-даа айтырыгны тургузуп болур эргелерин бадыткаар; албан ужурунда дылды дугуржулга ёзугаар шилип алыр: тыва-орус болгаш орус-тыва ийи дыл билир чорукту хөгжүдеринге бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузар — мындыг бодалдарны «Дылдар дугайында хоойлуга» киирер. (Ш. Сат, 1989)

1990 чылдың декабрь айда хүлээп алдыганы «Тыва АССР-де дылдар дугайында» хоойлуда тыва дылды күрүне дылы кылдыр хүлээп алган болгаш Тыва Республиканың Конституциясында айыткан (1993 ч.).

Тыва дыл күрүне дылы кылдыр ажил-агыйның аңгы-аңгы адырларында ажыглаттынып турар: эртемниң, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң культураның, массалыг информация чепсектериниң дылы болурунда аңгыда, ол тус черлерниң эрге-чагырга органның ажил-чорудулгазының дылы; хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер дыл; референдум (чугула айтырыгны чонга бадылады), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органның соңгулдаларның дылы; албан-ёзузунуң бижиктерин эмгелээриниң, суд чорудулгазының база албан-херек чагааларының дылы дээш өске-даа.

2. Номчунар. Күрүне документизинден үзүндүлөрнү номчааш, оларның кол бодалын тодарадыңар.

2003 чылдың «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлузу «тыва болгаш орус дылдарның дең эргелиг болгаш боттуг онзагайын чидирбейн сайзыраарыңга таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган»:

2.1 чүүл. «Тыва Республикада тыва болгаш орус дылдар күрүне дылдары болуп турар. Чоннар аразында харылзажылганың дылы орус дыл болуп турар»;

7.2 чүүл. «Тыва Республиканың девискээринде кижини бүрүзү төрөөн дылыңга кол ниити өөредилгени чедип алыр эргелиг».

3. Тыва дылда ХХ чүс дың 40 чылдарында болгаш амгы үеде бижип турган протоколдарны номчуңар. Сөзүглелдерниң кол бодалын тодарадыңар. Протоколдарның тургузуун, ында хуу аттарны, ай-хүннү канчаар киригенин деңнеңер.

1.

ТЫВА АРАТ РЕСПУБЛИКАНЫҢ БИЧЕ ХУРАЛ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ХУРАЛЫ

ПРОТОКОЛ № 19

Олурушканнар: Президиум кежигүннери: эштер Тока, Анчи-маа, Сергей, Бадыраа.

Чалаан ёзугаар олурушканнар: эштер Байыр, Базыр-Сат, Товарищтай.

1941 ч., 5 ай, 11 хүнү.

Чугаалашкан айтырыглары:

«...ТАР-ның революзунуң төөгүзүңге холбашкан черлерге тураскаалдар тургузар дугайы».

...1883 чылда Хемчикке иштики-даштыкының дайзыннарыңга удур тура халышкан революсчу алдан кижини «Алдан-дургуннар» дивейн, «Алдан-маадырлар» деп адаарын доктаадыр болгаш оларның турган черинге тураскаалдар кылырын доктаадыр...

ТАР Биче хурал президиумунуң даргазы АНЧИМАА.

ТАР Биче хурал президиумунуң секретары СЕРГЕЙ.

2.

**БЮДЖЕТТЕН ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ МУНИЦИПАЛДЫГ ӨӨРЕДИЛГЕ
ЧЕРИ «КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ 9 ДУГААР ГИМНАЗИЯЗЫ»**

КЛАСС ХУРАЛЫНЫҢ ПРОТОКОЛУ № 2

**Тускайлаттыңан шериг операциязының киржикчилерин
деткиириниң дугайында**

2023 чылдың октябрьның 26

Кызыл хоорай

Олурушканнар: 28 өөреникчи (даңзызын капсырылгага киирер),
ада-ие комитединиң даргазы Мандан-Хорлуу Э.К., класс башкызы
Ховалыг Д.М.-Н.

ХҮН АЙТЫРЫЫ:

1. Буянның ажыл-херекке киржириниң уjur-утказы.
2. Тускайлаттыңан шериг операциязының киржикчилериниң хей-аъдын көдүрүп деткиири.

ШИИТПИРИ:

1. Төрээн ада-чуртувусту камгалаары-биле тускайлаттыңан шериг операциязында киржип турар ачаларывыс, акыларывыс база чаңгыс чер-чурттугларывыстың хей-аъдын көдүрери-биле йөрээл сөстүг, четтиргенивисти илереткен чагааларны кижги бүрүзү бижиир; хол-биле кылган чараш белектерни чыыр.

1. Тыва чонувустуң чорудуп турары «Кызыл кош» деп буянның деткимче акциязынга идепкейлиг киржир.

*Класс башкызы _____ (адын салыр) Ховалыг Д.М.-Н.
Хуралдың секретары _____ (адын салыр) Ооржак Эдиски.*

4. Номчуңар. Химия эртемнериниң кандидады Ойдуң Бартанның тайылбырындан чүнү билип алганыңарны чугаалаңар. Ында кандыг документиниң сөзүглели кирген-дир, эртем ёзузу-биле бижиттинген домактар бар-дыр бе, тодарадыңар.

САРАСПАЛ

Сараспалдың* чурту Төп Азия: Алтай, Тыва, Соңгу Моол, Синь-зянь. XIII векте Азияже аян-чорук кылып, европейжилерден ону бир-ле дугаар бижээн алдарлыг итали аян-чорукчу Марко Полонуң номунда: «Тангут чуртунда... Ол черниң дагларында хөй сараспал бар. Садыгжылар оларны делегейни дескиндиң тарадыр...». Биеэдеги Моол күрүнениң онза бир садыглажыр барааны база сараспал турган.

Россияның География ниитилелиниң чиңгине кежигүнү М. Веллчконуң бижип турары-биле алырга, 1657 чылдан эгелээш, барык 200 чыл иштинде орус хааннарның сараспалга хамаарышкан 15 хире чарлыктары үнген. 1735 чылда императрица Анна Иоановна: «Сибирьден сараспалды даштыкыже чөпшээрел чок үндүр сөөрткен хуу кижилерниң амы-тынын узуткаар» деп чарлыкты үндүрген. Сараспал дээш Европаның хааннарының, ордуларының аразына дипломатия дайыны-даа болгулаан. Мындыг солун төөгүлүг үнүш-түр.

Ында А, В2, Е, Р, С, Д витаминнер, калий, кальций, магний, фосфор болгаш микроэлементилер, чигирлер база яблук, лимон, щавель, янтарь кислоталары бар. (О. Бартан)

 Орус географтыг ниитилелдиң удуртукчузу С. Шойгунуң тургусканы «Урянхай. Тыва дептер» деп чыындының 6 дугаар томунуң 304–306 дугаар арыннарында улусчу эмнээшкин дугайында медээлерни номчуңар, оларны амгы үеде улуг улус ажыглап турар-дыр бе, сонуургап айтырыңар.

5. Сөзүглелди номчааш, ооң стилин тодарадыңар. Эртем статьязының бижиттинериниң онзагайын, тургузуун сонуургап көрүңер. Дүлгүүр сөстөрни тыпкаш, сөзүглелдиң кол утказын аас-биле дамчыдыңар. Интернет четкизинден цаатаннар болгаш Тожунуң ивижилериниң дугайында медээлерден тыпкаш, оларның ажил-агыйының, амыдыралының дөмей болгаш ылгалдыг талаларын тодарадыңар.

Моолда чурттап турар иви ажил-агыйлыг тываларны моол эртемденнер боттарының шинчилел ажилдарында «цаатан» деп термин-биле демдеглеп турар.

Эртемденнерниң санап турары-биле алырга, «цаатан» деп термин 1920 чылдар үезинде тывылган болгаш Моол күрүнениң албан бижиктер, документилеринде демдеглеттинген [Бадамхатан 1961]. Моол

дылда *цаа* дээрge «иви» дээн, ол сөстөн уктап, иви малдап чоруур хөй эвес санныг *туьхаларны цаатаннар*, азы тыва дылче дорту-биле очулдурарга, «*ивижилер*» деп адап турар [Куулар 2012].

Моолга 1935 чылда чоруткан чизе-биле, цаатаннар 40 хире өреге, 300 ажыг кижиге, 1958–1959 чылдарның санаашкыны-биле, 200 хире кижиге, 400 хире иви мал, тайгада турум турар 30 хире өреге, 120 хире кижиге хамааржып турган [Бадамхатан]. 2010 чылда Цагаан-Нур сумузунуң Барыын тайгазында 19–22 өреге, 95 кижиге, Чөөн тайгазында 17–19 өреге, 85 хире кижиге база суму төвүндө 150 *хире туьха кижиге* чурттап турар [Чулуун], 2011 чылдың медээзи-биле сумуда болгаш тайгаларда ниитизи-биле 500 хире ажыг туьха кижиге чурттап турар.

2014 чылдың июль айда Цагаан-Нур сумузунуң Канцелярия албаньндан берген албан-ёзунуң медээзи-биле, тус сумуда чурттап турар тываларның ниити саны 286, ооң иштинде *соян* — 138, *балыкшы* — 90, *урат* — 50, *чооду* 8 санныг төрөл-бөлүк тывалар чурттап турар. Ооң иштинде 0–18 харлыг уруглар саны 129–131, Барыын, Чөөн тайгаларда иви малдап турар өреге саны 63 болуп турар [Ялалт]. Чөөн тайга дээрge Тожу улuzu, а Барыын тайга дээрge Кунгуртуг болгаш ол чоок-кавының улuzu болуп турар. Иви азырап өстүрери дээрge оларның ада-өгбелериниң шагдан бээр кылып келген ажылы, амыдырал-чуртталгазының өзээ болуп турар. Иви-биле катай өске аал малы азыравайн турар. Цаатаннарга иви дээрge чиңгине туьха мал болуп [Куулар 2012]. Ивижи тывалар чоок төрөл-дөргүл аайы-биле бөлүк болуп алгаш, чылдың дөрт эргилдезинде чадырга чурттаар. Бо хүнге чедир хам чүдүлгени чүдүп чоруур.

Моолда ивижи тываларның чугаазының чамдык онзагайларын литературлуг тыва дыл болгаш чамдык таварылгада тере-хөл, эрзин аялгалары-биле, тыва дылдың чамдык диалектилери-биле деңнеп көөрүн оралдаштывыс: *эсирик* — лит. иви оглу, ц.т. *мындыжак* — лит. бир харлыг кыс иви, ц.т. *хокаш* — лит. бир харлыг иви оглу, ц.т. *бир дүктүг мыйыс* — лит. ийи харлыг иви, ц.т. *ийи дүктүг мыйыс* — лит. үш харлыг иви, ц.т. *үш дүктүг мыйыс* — лит. дөрт харлыг иви, ц.т. *даспан* — лит. аныяк ивиниң ниити ады (деңн. тоф. даспан ийи харлыг аныяк иви), ц.т. *доңгур* — лит. аныяк эр иви, ц.т. *дуңгуй* — лит. аныяк кыс иви, ц.т. *иремик* — лит. сувай иви, *эпчиши* иви — лит. мынды, ц.т. *этер* — лит. иви бугазы, ц.т. *ивичин* // *ивиши* — лит. ивижи, ц.т. *кысыр мынды* / *иремик* — лит. кызыр иви, ц.т. *куудай* — лит. чазап каан иви (деңне. тож. т.-х. тоф. куудай / нуудай) [Сувандии, Куулар]. (Б. Бадарчы)

§ 2. Тыва дыл — тыва чоннуң өнчүзү

6. Өнчү-хөрөңги илередип чоруур сөстөрни боттуг (материалдыг) азы сагыш-сеткил культуразына хамааржып турарының аайы-биле аңгылаңар. Кижиниң амыдыралына оларның ажык-дузанын тайылбырлаңар.

Бажың-балгат, уран чүүл, мал-маган, машина, Наадым, телефон, каргыраа, акша-төгери, йөрөөлдер, төрөөн дыл, тураскаал, «Азыранды».

Тыва улустуң **төрөөн дылы** — ооң **өнчүзү**. Ол салгалдан салгалче дамчып келген. Тыва бижик тывылган соонда, чечен чогаалдың аңгы-аңгы хевирлери, солун-сеткүүл, өөрөдиге номнары, эртем-төөгү материалдары парлаттынып эгелээн. Чоннуң төөгүзү, культуразы, чаңчылдарының дугайында медээлер архивтерде, музейлерде шыгжаттынган болгаш оларны күрүне хоойлу ёзуугаар кадагалап турар.

Тыва улус бодунуң төрөөн дылына хүн бүрүде чугаалажып, ону ажил-чорудулгазына ажыглап турар болза-ла, ол читпес, улам сайзыраар.

Эртем-техниканың сайзыралының, амыдыралда болуп турар өске-даа чаартылгаларның салдары-биле тыва дылдың сөс курлавырынче өске дылдардан сөстөр үлегерлеттинип турар. Оларның бир чамдыызы үлегерлеп алган дылында хевирин-биле дылга доктаап, турумчуй бээр, а өскелери дорту-биле очулдуртунуп азы аңаа дөмейлешкек сөс-биле солуттуна-даа бээр.

Ада-өгбелерден салгал дамчып чедип келген өнчүвүс болур чечен-мерген, чараш, байлак тыва дылывысты хумагалап арттырары, өөренири, дараазында салгалдарга өөрөдип, дамчыдары чугула.

7. Номчуңар, сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Силер, шко-лачылар, төрөөн дылыңарны билириңер, ону ажыглап турарыңар кандыг деңгелде деп бодаар силер, бо дугайында ажык чугаадан кылыңар. Тыва дылда өске дылдардан үлегерлээн сөстөрниң көвүдөп азы эвээжөп турарының чылдагааннарын тайылбырлаңар.

Дылдың тургузукчузу, эдилекчизи, ээзи — чон боду. Дыл чондан, улустан төрүттүнер. Ынчангаш дыл дээрге кижини төрөлгөтөн ниитилелиниң кежигүннериниң аразында харылзажыр, бот-бодун билчир, бодалдар солчур, ниитилелге бараан болурунун, ниитилелди харылзажылга талазы-биле хандыраарының эң чугула аргазы, чепсээ болур.

Тыва дыл болза тыва кижилерниң база-ла аразында харылзажыр, бот-бодун билчир, бодалдарын солчур эң чугула аргазы-дыр. Ол тыва чоннуң өртек чок өнчүзү-дүр. *(М. Биче-оол)*

 8. Номчуңар. Авторнун чүү чүвеге сагыш човап турарын, ооң чылдагааннарын тодарадыңар. Тыва үндезин культураны дамчыдарыңа дылдың күжүн тайылбырлап чугаалаңар.

Тыва үндезин культураның* кол өзээ, тываларның чон болуп артар магадылалы* — төрөөн дыл. Дыл чокта, чон-даа турбас, ооң бот-онзагай культуразы-даа, кижизидилгениң чаңчылдары-даа чоорту чиде берип болур.

Компьютер оюннарының тергийдели* уругларның чугаа-домаан, боданып өөренир арга-шинээн сайзырадыр ном номчуур чаңчылын база кошкадып, харын-даа мырыңай шуут солуп турар апарган деп болур.

Төрөөн дылын эки билбес болза, өске дылдарны, хамыкты мурнай орус дылды, орус чоннуң бедик культуразын шиңгээдип, бүгү талазы-биле сайзыраңгай кижилер болуру берге. Орус, тыва ийи дылды деңге өөредир болза, эртемниг-даа, чүреккир-даа кижилер үнер.

(З. Самдан)

 9. Шүлүктен үзүндүнү номчааш, ооң кол бодалын тодарадыңар. Көжүргөн уткада ажыглаттынган сөстөрни, деңнелгени тыпкаш, оларның чогаалга ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Чаңгыс өнчүм — арттырып каар уян ырым.

Салгап алыр оолдар, кыстар, үре-садым*

Арбай ышкаш, ону соктааш, челбип кааптар,

Адыштарга үрезинниң арыы артар... *(Ю. Кюнзегеш)*

10. Номчуңар. Чечен чогаал дылын дамчыштыр кандыг ажыктыг сүмелерни билип алганыңарны тайылбырлаңар.

Эзирбеннерниң бир ыдыктаар ынак чеми — чиңге-тараа. Ары, өвүр оюннары, сояннары ону хоо-тараа дээр. А иргиттер — чиңге-тараа дээр. «Чиңге-тарааны анаа дайнап чоруурга безин кадыкшылга аянчок эки болгай аан. Кол чүвези — мага-ботка чаг тывылдырбас, оозу кайгамчык. Чиңге-тараа дайнап чоруурга, семис кижилер безин арыштар чүве болбазыкпа. А мөге кижилер суглугур семис болуруга, шим-

ченгир эвес, хөй деридер, бичии шимченипкеш-ле, шаа үстүр, чүрээ дывылаар, аартаар. Ындыг мөге шоолуг хүрежи-даа албас... Ынчангаш чула хүрежип-хүрежип азы көдүрер-даштардан могап-шылааже көдүрүп-көдүрүп, хайындырып каан сүттен эндере ишкеш, чиңге-тараадан кагжырадыр дайнап аарга, дурт-сын-даа шилгедек, артык чагдаа чок, а диштер туң дег арыг, ак болур» — деп, Эзирбен оглунга чагып-сургап олулар. (*Бадра Иргит*)

11. Шүлүкте тыва дылга хамаарыштыр кандыг тодарадыгларны кииргенин чугаалаңар. Авторнуң салган айтырыгларынга харыыдан тывыңар.

ТЫВА ДЫЛЫМ

Төрээн дылым, тыва дылым —
Төк кээп дүшкен, ыңаа диген*
Өгбелерден салгап алган
Өшпес одум, өгде өнчүм.

Дылы, Чери, Ие чокта,
Тыва чонум турар деп бе?
Каргыраавыс, хөөмейивис
Каптагайга диңмирээр бе?

Ынчангаштың тыва дылым —
Ынакшылым, чоргааралым.
Өгбелерим арттырып каан
Өртээ турбас өндүр өнчүм. (*Е. Саая*)

§ 3. Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы

12. Номчааш, сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Аңгылаан сөстөрни тыва улус шаандан тура черле ынчаар ажыглаар турган бе азы ук сөстөр чоорту тыва дылче кирген бе дээрзин улуг улустан айтырып сонургаңар. Оларга дүүштүр чижектерден чугаалаңар.

Кижиниң улус аразынга бодун ап чоруурунга (аажы-чаңынга, шимчээшкининге, хеп-сынынга) хамаарышкан салгалдар дамчып келген тускай чаңчылчаан дүрүмнөр чон бүрүзүнүң культуразында бар. Ол дүрүмнөрни ниитизи-биле этикет деп адаар. Чоннуң чаңчылчаан ёзу-чурумнарында эң кол черни чугаа азы чугаа этикеди ээлеп турар. Чижээ, ужурашканда чугаалаар «экии», чарлыш тура «байыр-

лыг», кемниг чүве кылганда «буруулуг болдум», өөрүп четтиргенде «четтирдим» дээн ышкаш чаңчылчаан сөстөрни, домактарны кижги бүрүзү билир.

Ындыг болганда этикеттиң даштыкы хевири-биле (арын-шырай, шимчээшкин, хеп-сыны-биле) хамаарылга көргүзеринден аңгыда, сөс, чугаа-биле илередир аргазы база бар. Этикеттиң ол ийи талалары аразында тудуш харылзаалыг. (Ч. Доржу)

Культура дээрге хөй уткалыг делгем билиишкин. Ону ийи бөлүккө чарып турар: боттуг (материалдыг) культура, сагыш-сеткил культуразы.

Боттуг культурага кижиниң хол-биле тудуп, кылган, чогааткан чүүлдери хамааржыр: эдилелдер, машина-техника, архитектурлуг тураскаалдар дээш оон-даа өске.

Сагыш-сеткил культуразынга чоң бүрүзүнүң чаңчылдары, уран чүүлү, аажы-чаңы, мөзү-бүдүжү, шажын-чүдүлгези, төрөөн дылы дээн чижектиг чүүлдер хамааржыр. Оларның аразында чоннуң дылы онзагай черни ээлеп турар. Дылдың дузазы-биле бүгү-ле билиишкиннерни болгаш боттуг чүүлдерни адаар, оларның утказын тайылбырлаар, шинчилээр, бадыткаар.

Тыва улус чурттап чоруур чериниң байдалының аайы-биле шээр база бода, теңе, иви мал ажыл-агыйлыг болгаш ооң-биле холбаалыг чаңчылдары, ёзулалдары, делегейге алдаржаан хөөмей-сыгыды, чонар-даш, хөм, кидистен кылган эдилелдери-биле ылгалып, бодунуң онгазай культуразын тургускан. Сайзыралдыг амгы үеде өске чоннарның культуразын өөренип, харын-даа шиңгээдип ап чоруур. Тыва улустуң культуразын төөгүгө арттырып, дамчыдарынга тыва дыл чугула черни ээлеп турар.

Тыва болгаш өске-даа чоннарның үндезин культуразын кадагалап арттылары чугула. Оларның сүүзүнү делегей культуразын тургузуп, ниити амыдыралды каастап, сайзырадып, хөй янзы язы-сөөк чоннарның найыралын быжыглаарынга ужур-дузалыг.

13. Шүлүктү номчааш, авторнуң төрөөн дылынга хамаарылгазын чугаалаңар. Ында көжүргөн уткада ажыглаан сөстү тывыңар, ооң ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Сүзүүм болган авайымның сүдү ышкаш,
Сүүзүннүг, мага-боттан адырылбас,
Тынар агаар, сеткилимниң хөрзүнү бооп,
Тыва дылым, дамыр-ханда тудуш-тур сен... (А. Даржай)

14. Сөзүглелди номчааш, ооң кол бодалын тодарадыңар. Ында кайы чоннуң чаңчылын, оюннарын көргүскенин, олар тыва оолдуң амыдыралыңга кандыг салдарлыг болганын тодарадыңар. Тыва болгаш өске чоннарның кандыг оюннарын билир силер, оларның тайылбырын кайы дылдан билип ап турарыңарны чугаалаңар.

Мээң ээм чүгле күш-ажылыңга эвес, харын орус чоннуң оюн-тоглаазыңга мени өөреткен.

Каш хонук ажылдап турумда, «Бөгүн — улуг-хүн болтай, воскресенья деп хүн, ажылдавас» — деп, ээм чугаалаан. Ол хүн ажылдаваан бис. Даштыгаа үнүп келдим. Суурга аажок изиг хүн турган. Кырганнар бажыңнар хөлегезинге олургулап, тоорук казып турда, аныяктар хемниң шыгыңга калбаа-биле үнүп келгеннер. Меңээ ол хүн кажан-даа уттундурбас кылдыр чыргалдыг, хөглүг бооп көзүлгөн. Ынчаарда мен эң-не баштай лапта деп оюнну ойнап өөренген мен. Мячикти лапта-биле кагарыңга Епишка, согур Ванька хамыктың экизи турган, ынчангаш олар ийи команданың капитаны турганнар. Мен кезээде чазар болгаш, өөрүмгө үргүлчү чемеледир турган мен. Ооң ужунда Епишканың командазы уттурган. Ол-ла өйде чижик, бабки болгаш хоровод чижектиг өске-даа хөй оюннарга өөренген мен. *(С. Тока)*

15. Номчуңар, сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар. Амгы үеде тыва цирк бөлүү тускай аренылыг, оран-савалыг ажылын турум чорудуп турар бе, уран чүүлдүң бо хевирин Тывага сайзырадыры-биле кандыг ажил чорутса эки деп бодаар силер, тайылбырлаңар. Владимир Оскал-оолдуң өөредип кааны сургуулдарның салым-чолу кандыг болганын сонуургап, кайы-бирээзин тывар сорулгалыг шинчилел ажылыңдан чорудуңар.

1936 чылда Кызылга Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 15 чыл оюн байырлап эрттирип турда, ССРЭ-ден бөлүк цирк артистери оюн көргүзүгүлүг кээп чорааннар. Шак ынчан үш оолду Москваже, цирктиң училищезинче өөредип чорудар деп шийтпирлээннер. Шилип алган оолдарының аразында Владимир Оскал-оол сөөлүндө барып тыва цирктиң үндезилекчизи, тургузукчузу болган.

1939 чылда Владимир Оскал-оол цирк училищезин дооскан. Ол-ла чылдың июль 25-те ТАР-ның Чазаа тыва цирк бөлүүн тургузарын шийтпирлээн. 1941 чылда театр чаныңга цирк салбырын ажиткан. Кажан Тыва Совет Эвилелиниң составынче каттыжып киргениниң соонда, тыва цирк салбырын Москваның күрүне циригиниң эргелелинче дамчыткан.

Тыва цирк бөлүү ССРЭ-ниң хоорайларындан аңгыда, делегейниң дыка хөй чурттарыга оюн-көргүзүглерин бараалгаткан.

ССРЭ-ниң Улустуң артизи В. Оскал-оолдуң удуртканы цирк бөлүү салым-чаяанның 100 ажыг тыва аныяктарны өөрөткөн. *(К. Шактаржык, В. Биче-оол)*

 16. Номчуңар. Эртем-практиктиг конференцияның ажылынга көдүргөн айтырыгларны тодарадыңар. Ук айтырыгларның амгы үеде канчаар шиит-пирлеттинип турарын тайылбырлаңар. Тыва аыш-чемни болбаазырадып, нептередип турар төптөр, чемненир черлерниң тыва культураны сайзырадырынга ужур-дузазы бар деп бодаар силер бе, чугаалаңар.

Аыш-чем — чоннуң культуразының база бир чугула кезээ. Чиир чемнериниң холаан кезектерин, кылыр аргаларын, чеми чеже янзызын база оларны ажыл, байырлал хүннеринде чооглаарының* амгы болгаш төөгүден сагыыр чаңчылдарын, а харын-даа паш-савазын, чемин өргүүрүн ылаптап өөрөнмээн шаанда, кандыг-даа чоннуң амыдырал болгаш культура талазы-биле онзагай төөгүзү шинчилеттинмес дээрзин делегей конференциязынга демдеглээн.

Чоннуң шаг-төөгүден болбаазырадып, сайзырадып келген чемнериниң ужур-дузазын, оларның ажык-үнезин эртемге үндезилеп тайылбырлаары — чоннуң кадыкшылын болгаш культуразын көдүрериниң бир бүдүмчелиг аргазы. Кижиге ооң чип оар чеминден күштүг эм чок. Бурунгуңуң алдарлыг эртемдени Гиппократтың 2500 хире чыл бурунгаар «Силерниң чемиңер эм болур, а эмиңер чем болур ужурлуг» деп демдеглээни шын. *(О. Бартан)*

 17. Номчуңар. Сөзүглелден чүнү билип алганыңарны чугаалаңар. Тыва улустуң чүге ааржы, курутту кургадыр, этти хөңмелээр чораанын, кандыг аяк-сава эдилеп турганын тайылбырлаңар.

ЧӨКПЕК

Өрөмөни эргискеш, саржаан ылгап алган соонда артып калган кезээн чөкпек дээр. Чөкпекти шала үстүг кылдыр кылгаш, аңаа кадырып каан ааржыны азы ээжегейни холааш, хой хырнынга изиг турда, эки дыгыыр. Чөкпекти хырынга хос кылдыр кудар болза, агар киргеш, дүдүй бээр. Хырынга кудуп каан чөкпекти сериин болгаш кургаг черге шыгжаар. Чөкпек кышкы үеде далган, тараага холуп чиир амданныг чем. *(Э. Намзал)*

Кулча, тайга согуназы, үүргене, сүттен кылган ак чемнер болгаш оларның кижиниң кадыкшылынга ажыктыг талаларының дугайында медээлерден тыпкаш, шинчилеңер. О. Бартанның «Тываларның национал чеми болгаш чем үнүштери» деп номун тыпкаш, сонуургап номчуңар.

§ 4. Литературлуг дылдың стильдери

Аас-даа, бжимел-даа харылзажылга үезинде чугаалап (азы бижип) турар кижини чугааның сорулгазын, бооп турар черин, кымның-биле кандыг байдалда чугаалажып турарын өөренип көөр болгаш аңа таарыштыр **дылдың** янзы-бүрү **аргаларын** шилип ажыглаар, ону **стиль** дээр.

Амгы тыва литературлуг дылда чугаалажыр (кара чугаа) болгаш ном (эртем, албан-херек болгаш публицистика) стилин аңгылап турар. Онзагай турушту чечен чогаал стили ээлеп турар.

Ном стилиниң кол шынары — тодаргай, долу уткалыг.

Ном стилинге эртем ажылдарының, илеткелдерниң отчёттарның, лекцияларның, доктаалдарның, албан-херек бижиктериниң сөзү хамааржыр. Ном стилиниң сөстери литературлуг дылдың нормаларынга дүгжүп, оларга чагырткан болур.

Ном стилин үш иштики бөлүккө чарып турар: **эртем стили, албан херек стили, публицистика стили.**

Эртем стилиниң дыл-домааның онзагайы: бодалды тодаргай барымдааларга даянып илередир; эртем бүрүзү тускай терминнер болгаш профессионал сөстөрлиг; медээ домаа хөй ажыглаттынар; түңкечи, тодарадыкчы сөстөр хөй ажыглаттынар.

Дылдың словарь составының, азы лексиказының дугайында лексикологияга өөренир. Словарь составы азы лексика дээрге дылда бар-ла бүгү сөстөр. Лексикология — сөс дугайында эртем. — Бо домактар эртем сөзүглелинден алдынган. Ында словарь составы, лексика, лексикология дээн чижектиг терминнер ажыглаттынган.

Албан-херек стилиниң дыл-домааның онзагайы: албан-дужаал база күрүнениң албан черлериниң, янзы-бүрү юридиктиг ажыл-чорудулганың дыл-домаанда хурааңгайлаан сөстөр, албан-херек стилинге доктаамал ажыглаар турум сөстөр, этикет лексиказы колдады ажыглаттынар.

Тыва Республиканың Конституциязының «Күрүне дылдары» деп эгезиниң 1-ги кезээниң 5-ки чүүлүнде айытканы ёзугаар тыва болгаш орус дылдар күрүне дылдары болур болгаш Тыва Республика кандыг-

даа аймак-сөөк чонга бодунуң дылын өөренирин, шинчилээрин, сайзырадырын, төрээн дылынга харылзажылганы чорударын магадылап турар. — Домактың албан-херек стилинге хамааржырын эге, кезек, чүүл, харылзажылга, чорудар, магадылап турар дээн чижектиг сөстөр бадыткап турар.

Публицистика стилиниң дыл-домааның онзагайы: ниитилел амыдыралын, онзагай болуушкуннарны чырыдарынга ниити литературлуг сөстөрдөн аңгыда бедик көдүрлүүшкүндүг аян киирер сөстөр, сөс каттыжышкыннары, терминнер, үлегер домактар, чечен сөстөр ажыглаттынар.

Тыва Республиканың Чазааның 2020 чылдың февраль 20-ден тура 90 дугаарлыг «Федералдыг бюджеттен дузаламчы акша алып сорулгалыг, социал керээге үндезилээн эвээш хереңгилиг өг-бүлелерге болгаш чааскаан чурттап турар хамаатыларга күрүне ачы-дузасының дугайында» доктаалын боттандылары-биле, республиканың кожууннарында болгаш хоорайларында чонну ажылга хаара тудар төптөр 3 аңгы угланышкын-биле ажылдап турар. Хууда сайгарлыкчы ажыл-агыйны боттандылары эң-не нептереңгей угланышкын апарган. 2021 чылда Бии-Хем кожуунга ниитизи-биле 15 социал керээни чарган. — Сөзүглел «Шын» солундан алдынган. Күрүне доктаалының күүселдезиниң дугайында медээде анаа амыдыралчы чугаага шоолуг ажыглаттынмас сөстөр хөй кирген.

18. Номчунар. Бердинген сөстөр болгаш сөс каттыжышкыннарын кайы-бир стильдин утка-шынарын илередип турарының аайы-биле бөлүктөй бижирер.

Хоойлу, хууда чагаа, протокол, доктаал, хууда демдеглелдер, эжи-биле чугаа, чечен чугаа, дугуржулга, шүлүк, билдириишкин, статья.

 19. Номчунар. Сөзүглелдин утказын, сорулгазын тодарадып, кандыг стильге хамааржырын айтынар. Харыынарны чижектер-биле бадытканар. Дараазында схемаларга дүгжүр чижектерни тывыңар: [х.с.] [3.ар.] [х.п.], [х.с.], [к.үе.]

СОРУЛГА, БЫЖЫГ ТУРУШ, ТИИЛЕЛГЕ

Кызылда президентиниң кадет училищези-биле ийи дугаар доозукчулар байырлажырынга белеткенип турар. Амгы доозукчуларның аразында Кызыл хоорай биле Тываның Бии-Хем, Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Кызыл кожууннарының, ол ышкаш

Россияның өске-даа регионнары — Челябинск, Иваново, Кемерово областарның, Татарстанның болгаш Хакасияның төлээлери бар.

«Сорулга, чаныш-сыныш чок болуру, тиилелге» деп мерген сөстөр — 2-ги өөрөдилге ротазының девизи.⁴ Оол бүрүзү — өөрөдилге, спорт, уран чогаадылга талазы-биле лидер. Оолдарның барык хөй кезии училищеде өөрөдилгезин «эки» болгаш «тергиин эки» демдектер-биле доозуп турар. Регионалдыг болгаш федералдыг деңнелдиң янзы-бүрү хемчеглеринге олар училищениң ат-алдарын хөй катап чедиипкини-биле камгалаан. Доозукчуларның дөгөрези дээди эртем чедип алгаш, Төрээн чуртунуң менди-чаагай чоруу дээш бараан болуп ажылдаар дээрзинге дагдыныкчы башкылары бүзүрөп турар. (Б. Ондар)

Клазыңарның, школаңарның онзагай болуушкуннарының дугайында материалдардан белеткээш, «Сылдысчыгаш», «Тываның аныяктары», «Шын» солуннарже чорудуңар.

20. Сөзүглелдиң кандыг сорулгалыг бижиттингенин, кайы стильге хамааржырын тодарадыңар, харыыңарны бадыткаңар. Школаңарга чоокку уеде болур хемчеглерге хамааржыр чарлалдардан тургузуңар.

ЧАРЛАЛ

Февраль 21-де, эртенгиниң 10 шакта, Таңды кожууннуң Бай-Хаак школазының стадионунга Шагаа байырлалыңга тураскааткан элээди оолдар аразыңга тевек маргылдаазы болур. Бүрүткөл 9 шакта эгелээр. Оргкомитет.

21. Сөзүглелдиң кол бодалын тодарадыңар, стилин айтыңар, харыыңарны чижектер-биле бадыткаңар.

Сөглөкчилер утка болгаш тургузуг талазы-биле хөй янзы. Домактың сорулгазы болгаш ооң утказыңга чугаалап турар кижиниң хамаарылгазы сөглөкчи-биле, ооң илереттинген аргазы-биле база ооң составында кирип турар дузалал сөстөр-биле илереттинер. Чижээлээрге: *Дүнеки дээрде сылдыстар чайыннаан* деп домактың сөглөкчизи болуушкун наклонениези-биле илереттинген, медээ домаа. Ооң сөглөкчизиниң хевирин өскерттип тургаш, ол-ла домакты өске сорулгалыг кылдыр чугаалап болур: *Дүнеки дээрде сылдыстар чайынназын!*

22. Номчуңар. Протоколдуң кайы стильге хамааржырын тайылбырлаңар. Клазыңарда эртип турар хуралдарга тускай документилер долдуруп турар силер бе, ону долдуруп билири чүге чугула болур ужурлугул?

ПРОТОКОЛ № 2

Чөөн-Хемчик кожуннуң Шеми ортумак школазының 7 «б» клас-
зының хуралы

2023 ч. 09.20

Класс даргазы: Монгуш Л.М.

Секретары: Ондар А.М.

Олурушканнар: 7 «б» класстың сургуулдары.

ХҮН АЙТЫРЫЫ

1. Улуг назылыглар хүнүнге тураскааткан концертке белеткел.
2. Суурнуң хоочун чурттакчызы А.М. Хертекке дузалаары-биле шеф хүнү.

1. Дыңнааны: Концертке белеткел.

Октябрь 1-де Улуг назылыглар хүнүнде эртер концерт белетке-
линиң байдалы. Концертке хөйүнүң ыры, ийи танцы, хөөмей-сыгыт
күүселдези, чагыг ёзугаар хөгжүмнүг байырга белеткелиниң бай-
далы.

Саналдар: хөгжүмнүг байырны белеткээринге хоочуннарның
сонуургаар ырларын чыыр ажылды чорудар. Ажылдарны музыка
башкызының хыналдазы, удуртулгазы-биле эрттирер.

2. Шеф хүнүнге белеткел.

Суурнуң хоочун чурттакчызы А.М. Хертекке дузалаары-биле шеф
хүнүнде оолдар ыяштарны чарып, чыып тургузар. Уруглар бажың
иштиниң арыглаашкынын чорудар. Ажылга херек дериг-херексел-
дерни четчелээрин утпас.

Хуралдың шиитпири

1. Чагыг ёзугаар күүседир ырларны чыып, күүседиринге белетке-
нир.
2. Шефке ажыглаар дериг-херекселдерни четчелээр.

Класс даргазы _____ Л.М. Монгуш
(хол үжүц)

Секретары: _____ А.М. Ондар
(хол үжүц)

23. Сөзүглел публицистика стилинге хамааржып болур дээрзин бадыткаңар. Бир домактан шилип алгаш, ооң морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Хүреш дээрге күскү үеде кадыр-кашпал черлерге эмдик телер үскүлешкени эвес, а чараш аргаларлыг, тускай делегейлиг, чогаадыкчы аянныг тыва кижиниң амыдыралы-биле тудуш төөгү-дүр. Ол дээрге тыва чоннуң бурунгу культуразының чарылбас кезии. Тыва кижиниң төрүмелинден эът-ханында тудуш, мээ-медерелинде синниккен оюну. Тыва хүреш төнмес, чырыткылыг келир үелиг. (*В. Чадамба*)

24. Домактарда частырыглар бар болза, тыпкаш, шын кылдыр эде тургузуңар. Частырыгларның үнүп келген чылдагаанын тайылбырлаңар.

1. Угбамның улуг уруу өөредилге шугумунда ажылдап чоруур.
2. Эжишкилер дыштаныр хүнде балыктаарының дугайында чугаалажышкын кылган.
3. Уруглар эжиниң төрүттүнген хүнүнде аңаа байыр чедирип, поздравитьтеп чораан.
4. Ада-ием неделяның чемин саттынып алыры-биле садыгже үнүүшкүн организастан.
5. Чайгы дыштанылганы организастыг эрттирери-биле ада-иелеривиске лагерьлерже путёвклар саттырып алдывыс.

6 КЛАССКА ӨӨРЕНГЕН ЧҮҮЛДЕРИНГЕ КАТАПТААШКЫН

§ 5. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы. Морфология

25. Шүлүктөрни номчааш, ында ажыглаан кожумактарның хевирлерин айтыңар, вариантылыг болурун бадыткаңар. Аңгылаан сөстөрниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Нарын сөстөрни айтыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

I.

АККАЛЫВЫС ОГЛУ

Аккалывыс оглу —
Аажок эрес эникпей.
Ээртилеңнээн чассыгбай,
Элдеп солун чаңныгбай.

Тараа, арбай чыып чиген
Дагааларга барганда,
Ол-бо чүкче тарадыр
Ойлады бээр опчокпай.

Хаайы эдип димзенген
Хаван оглу көргенде,
Кажаазынче дораан-на
Караш кынныр кажарбай.

Ээзи менче дораан-на
Эргеленип маңнап кээр.
Аккальвыс оглу
Аажок эрес чарашпай.

II.

Хүнчүгөжим, хүнне-ле,
Хүлүмзүрүп чайна-ла.
Аккыр кылын харжыгаш
Агып бадып эризин!
Садчыгашта ыяштар
Саглаярып өссүн-не. (С. Комбу)

26. Сөзүглелден морфологтук, синтаксистиг болгаш хурааңгайлаашкын аргазы-биле тургустунган сөстөрнү шилип ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Олар кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

«Кижини төлү каяа-даа чоруур, куштуң төлү каяа-даа ужар». «Кызымак-ла болза, Айга, Хүнге-даа чедип болур» деп чоннуң мерген чугааларында чиге-ле угаадып каан болгай.⁵ Тайвань деп ортулукта тыва омактыг* Чечена Куулар деп радиожурналист уруг ажылдап, өөренип чоруур.

Тайвань дээрге-ле Формоза ортулуу-дур, португал дылдан очулдурарга, «Кайгамчыктыг ортулук» дээн уткалыг. А Чеченаны бээр кыдат дылга болгаш Тываның Цин империязының үезинде төөгүзүңгө сонургал эккелген. Ол Россияның күрүнениң гуманитарлыг университетиниң философия факультетин дооскаш, улаштыр Тайвань ортулуунда Чженчжи күрүне университетинде россияжи шинчилелдер институтунга өөрөнгөн. Ында Гугун музейиниң күрүне архивинде сонургааны Цин династиязының төөгүзүңгө документлери бар болган. Чечена Тайваньның шинчилелдер төвүңгө орус, англи, кыдат дылдарга очулгалар кылып, ол черниң делегей чергелиг радиочеткизинге журналист кылдыр баштайгы базымын эгелээн. Ол аңаа аңгы-аңгы шөлчүгөштөргө төрөөн Тывазының дугайында бо-ла лекциялар номчуй бергилээр. (А. Түлүштүцү-биле)

 1. «Күзел күштүгдө» деп темага угаап боданыышкын хевиринге чогаадыгдан бижирер. **2.** Силерниң изиг күзелиңер боттаныр кылдыр чүнү канчалза эки деп бодаар силер?

27. Бердинген сөстөргө баштай демдек ады чогаадыр кожумактардан, дараазында ол-ла сөстөргө бээриниң падежиниң кожумаан немеңер. Кожумактарның сөстөргө немежириниң талазы-биле шын бижилге дүрүмнерин сактып, тайылбырлаңар.

Аът, эът, оът, каът, чаъс, чөъп, дүъш, чүък, аъш-чем.

 28. Сөзүглелди номчааш, аттан бериңер. Сөзүглелден дараазында майык ёзугаар тургустунган чүве аттарын тыпкаш, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Аңгылаан сөстөрниң лексиктиг утказын тайылбырлаңар.

«Дазыл + х.п.»

«Дазыл + хам.хев. + б.п.»

«Дазыл + х.саны + х.п.»

«Дазыл + хам.хев.»

«Дазыл + х.саны + о.п.»³

«Дазыл + дазыл + хам.хев.»³

1950 чылдың сес айның ортан үези. Ак-көк дээрде хүн элээн өрүлөп, черниң кырын чылдып турган. Оргу ховулар чиргилчиннелип*, бир-ле тоолда чүве дег сагындырган.

Ол үеде ырак-ла черден кээп турар шаалаан дааш Хеймер-оолдуң кулаан уюктап* турган. Ол болза Таңды сынындан тайлып баткан Чадаана хемниң суу оруун моондактаан дөңнерге, сайларга таваржып, оларга саарыгланып, олар-биле **хөөрежип, шуугап чыдары** ол. Күскээр апарган болгаш, сыыгааны ол. Оон башка, эрийн ажып, дааш-шимээни киткеп, оруунга таварышкан шаптыктарны оя-чире хап бадып чыдар.

Бир чылын үерлээш, хоорайны хөме таварып турган чери бар. Хемниң унунга турган кара чаңгыс электри станциязы суксун-суггат чок, анаа-ла ээнзиреп чыдып калган. Станцияны өскээр көжүрүп, чаартыр ужурга таварышкан. Амыр эвес, уржуктуг хемнерниң бирээзи болдур ийин. (О. Саган-оол)

 29. Демдек аттарының соонга утказының аайы-биле тааржыр чүве аттарындан тыпкаш, сөс каттыжышкыннарындан тургузуңар. Үлегери: чоон дыт.

1. Достак ..., борбак ..., төгерик ..., сыгыр ...
2. Чоон ..., чүм ..., негей ...
3. Делгем ..., хос ..., хостуг ..., шөлээн ...
4. Аар ..., салам ..., чиик ..., дүк-хап ...

30. Чаржыр оюн. 3 бөлүккө чарлып алгаш, бодалгалыг болгаш анаа тывызыктарны тывыңар. Сан аттарының утказының болгаш тургузуунуң аайы-биле бөлүктерин тодарадыңар. Тыва хемчег илередир сан аттарын айтыңар. Ат оруннарын тыпкаш, бөлүүн айтыңар, бар болза, кожумактарын шыйыңар.

I. Шынаага кезек дөргүн теректер баштарынга тааннар кээп хонупкан. Бир терекке-ле ийи-ийи тааннар олуларга, бир терек артып каар, а бир терекке-ле бир-бир таан олуларга, бир таанның олулар терээ чок апаар. Шүптү каш терек, чеже таан-дыр?

II. Чаңгыс анайлыг дөрт оол чурттап чораан. Олар ол анайның дөрт даванын дөрт сөңгө* үлежип алган чораан-дыр. Эң бичезиниң өнчүзү болур анайның бир холу сына берген. Ол оол өнчүзү боор анайның холун пөс-биле шарып алган. Ол анайның шарыы канчангаш-ла өрттенип чорааш, бир сараат сигенге баргаш, ол сараатты өрттедипкен. Ам сиген ээзи сигенин чарбый берген. Оолдар ол шарыышкынныг холдуң хайы-дыр, сынык холдуң ээзи төлээр дижиб турган. Чогум кым ол сигенни төлевес болганыл?

III. Дүвүрөңнээн бир хой аскаш, өөрүн дилеп чорааш, элээн каш өске дүк хойга уткужуп келгештиң:

— Экии, чүс хой — деп эткен.

Дүк хойнуң бирээзи тургаш:

— Бис чүс хой эвес бис. Бистиң кырывыска бис хирени каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивисти каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивистиң улдуңун каткаш, ам сен хөөкүйнү кадыптар болзувусса, ынчан чүс хой болур-дур бис ийин — деп харыылап-тыр. Элээн каш дүк хойнуң санын тывыңарам!

IV. Кечим* шайны кезе бастым,

Улдуң* шайны ууй бастым.

Дөрбелчин дөртелээ,

Ирбээлчин ийилээн,

Чамырык чааскаан.

Сая-сая кыстарның чажын

Чаңгыс кылдыр өрүп бады барды.

 31. Үрмек сан аттарын, чыырының сан адын сөс-биле бжиңер, домактардан чогаадыңар.

$\frac{1}{4}$; 5,7; 0,002; 2-лээн; 0,0008 (он муңчук); 3-елдирзи.

 32. Номчуңар. Ат оруннарын өзек сөзү-биле катай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгдан салгаш, оларның бөлүүн тодарадыңар. Аңгылаан кылыг сөзүндө *мен* деп сөстүң күүседип турар хүлээлгезин тайылбырлаңар. Адалгаларлыг домактарның бижик демдектерин, нарын сөстөрүң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Херим эжииниң ажыттынганы дыңналы-дыр. Мен аптара кырынче үне халааш, соңганы бакылай бердим.

— А бо чүү мындыг бичии уругну эккел чыдары ол?

— Бо-дур, Ямилъ, сеңээ дуңма эккеп бердим. Ооң адын Оксана дээр. Хевин уштурунга дузалаш — деп, авам чугаалады.

Мээң хөглүүм-даа кончуг апарды. Мен Оксанамны куспактапкаш, ооң арнынче кайгай бердим. Адак соонда кээп кыс дуңмалыг болганым бо-дур. Өөрээнимден чүнү-даа канчаарын билбес болдум. Дуңмамны көдүрер дээримге, күжүм четпес.

Мээң дуңмамның бажының дүгү Фатиманыы ышкаш саргылдыр эвес, а шуут сарыг. Ооң дурт-сыны Фатимадан бедик. Мээңии хире бар. А ады — Оксана. Бүгү кудумчуда ындыг аттыг кижичок. Чүгле ыттавас болган ужуру чүү ирги?

Дуңмамның холундан четкеш, аптара чанынга **эккелген мен**. Ооң соонда орун адаандан мээң бүгү-ле ойнаарактарымны суп каан хааржакты уштуп эккелдим. Оларның дөгезин Оксанага эккеп делгеп бердим.

— Ойнаңар-ла, көге-бугажыгаштар, ойнаңар — деп, авам чугаалады.

— Көге-буга кажан-даа чааскаан чоруур эвес. Найыралдыг куштар-дыр: кажан-даа чокшуп, херишпестер, чурттап-ла, кыйгыржып каап-ла чоруурлар — деп, оларның дугайында кырган-ачам Мансур чугаалаар чүве.

— Ямилъ! Сээң дуңмаң ырак хоорайга чурттап турган. Ол хоорайда улус башкирлеп чугаалашпастар. Ынчангаш Оксана билбес-тир. Ынчалза-даа сен ону өөредип каар сен але?

— Чаа — деп авамның сөстөрүн орта билбезимзе-даа, чугааладым.

А ол хоорайда улус чүге башкирлеп чугаалавастарыл? (*М. Карим*)

МОРФОЛОГИЯ КЫЛЫГ СӨЗҮ. ОРФОГРАФИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 6. Кылыг сөзүнүн утказы, грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези

Кылыг сөзү — кылдыныгны, шимчээшкинни азы турум байдалды илередир болгаш канчалган? канчап тур? канчаарыл? чүнү кылганыл? чүнү кылып тур? чүнү кылырыл? деп айтырыгларга харыылаттынар, домакка колдуунда **сөглекчи** болур тускай чугаа кезээ. Тыва дылда сөглекчи домактын эң сөөлүнгө чоруур.

Кылдыныг: *Найыралдың хүлүмзүрүү* (канчалды?) **хүннеп келди.** (Ю.К.)

Турум байдал: *Талыгырда харлыг сыннар* **көстүп чыдар.** (О.С.)

Кылыг сөзүнгө немелде утка илередир хевирлер — **залог, вид.**

Кылдыныгга чугаалап турар кижиниң хамаарылгазын илередир хевирлер — **наклонениелер.**

Кылыг сөзүнүн тускай хевирлери — **причастие, деепричастие.**

Кылыг сөзү **болур, болбас хевирлерлиг.**

Кылыг сөзү **үе, арын, санга** өскерлир.

33. Номчуңар. Сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларже кол сөстен айтырыг салгаш, адаан шыйыңар. Кылыг сөстөрүниң үелерин айтыңар. Ийи дугаар сөзүглелде кылыг сөстөрүниң кайы үеге хамааржып турарын, оларның ажыглалының онзагайын тодарадыңар.

I

Бяштарның бүрүлери сылдыраан. Дүнеки куш чалгыннарын чайып, далдырткайнып ужуп чоруй барганы дыңналган. Кулак уунга ымыраалар ыйылаан. Айдыңы аажок. Ховунуң кырын бүлүртүң көк ай дээр дүдүскөгүңгө* чедир чырыдып турган. Хенертен Шодаң-Шокар кулаан кызып, ынаар хем уунче көрүңгөш, аяр ораны каапкан. Аңаа харыы кылдыр өске аъттың оранганы көңгүс ырак эвесте дыңналган. (*И. Бадра*)

II

Моолдуң ховуларындан чымчак салгын айдызап кээр. Ховужуктарда чээрэннер кодан хой дег оъттап чоргулаар. Тогдуктар күчүлүг

чалгыннарын чайгылап каап, өөр-өөр ужуп чоруур. Шала кежээликтей Амбын-Хайыраканның өвүрүнден чалгып келген салгын-сырын хоюңнады бээрге, чаагай чыттар айдызай бээр. (И. Бадра)

34. Чуру деп кылыг сөзүн арын, сан, үелерге ескертиңер. Оларның кожумактарын шыйыңар.

Арыннар	Эрткен үе	Амгы үе	Келир үе
<i>Чаңгыстың саны</i>			
1-ги ар.	(мен) чуру= ду=м	чуру= п тур мен	чуру= ур мен
2-ги ар.	(сен)		
3-кү ар.	(ол)		
<i>Хөйнуң саны</i>			
1-ги ар.	(бис)		
2-ги ар.	(силер)		
3-кү ар.	(олар)		

 35. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөриниң үезин айтыңар, кандыг кылдыныглар илередип турар-дыр, тодарадыңар. Бирги домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, чугаа кезектерин айтыңар.

Безерек хава ыттарны тыва улус шаг шаандан тура өөнге ижиктирип, азырап чораан. Ону харын анаа бир аян бодап эвес, а өг камгалакчызы, уруг-дарыгга хай чагдатпас «бурган ыды» кылдыр көрүп, азыраар. Ынчангаш ооң өгге чыдар чери безин хүндүткелдиг: чай боорга, орун хозу — сериин чер, кыжын орун кыры — чылыг, чымчак чер. Чемгерерде безин сөөктүң чымчаан каап бээр, сүт быштааның арыг суу-биле **чемгергилээр**. Ооң ужун бооп чадавас, хава ыт ээлеринге кайгамчык бердинген, оларны камгалаанда, кызыл тыны-биле тутчур чүве-дир.

Хаваның сергээ шынап кайгамчык, ол дүнеки даашты өг даштында өдек кадарган коданчы ыттан безин мурнай **дыңнаар**. Чүге ындыгыл дээрге, улуг ыт дүрлүп алгаш удуур, думчуун кудурук алдынче суккаш, кулактарын база шып аар. А хава колдуунда хөлестей удуур, ынчангаш бир кулаа черже чыдар — хензиг-даа дааш эндевес ужуру ол. (Ч. Чылдүм)

36. Номчунар, домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Домактарда кылыг сөстөрүнче айтырыглардан салыңар, домактың кандыг кежигүннери болуп турарын аас-биле тайылбырлаңар. Кылыг сөстөрүниң үе, арын, санын айтыңар.

Улуг-Хемден кезек оолдар үргүлчү балыктаар бис. Турум суглуг элезинниг мугулдур — балыктаар черивис ол. Ырыктааштыг оолдар аңаа эштип, балыктап тура хүнзээр чүве-ле болгай. (*О. Туң-оол*)

Кылыг сөзүнүң **эге хевири** дээрге келир үениң причастиези болур. Ол *канчаар?* деп айтырыгга харыылаттынар, кылыг сөзүнүң дөзүнге **-ар** деп кожумак болгаш ооң вариантыларының немешкенинден тургустунар.

Бо хире тооруктуг чылда диин Тумат тайгага хөй болурунга оолдар амырап чорааннар. Кежээки сырынга ыяштарның бүрүлери аяар сылдырашкан. (Ш.С.) **Амырап чорааннар** — кылыг сөзү, эге хевири — *амырап чоруур*; **сылдырашкан** — кылыг сөзү, эге хевири — *сылдыражыр*.

 37. Номчунар. Сөзүглелден кылыг сөстөрүн ушта бижээш, оларны эге хевирге салыңар. Кыр-Аскырга кыска характеристикадан бижинер.

Дайын мурнунда өөвүстүң эвээш эвес санныг сураглыг кыр* чылгызы турган⁴. Ол чылгының баштыңы болур кедергей эрес, көрүштүг, боду бедик, шыырак, маңнап турда, чел-кудуруу чаагайы кедергей сагланнаар кыр өңнүг аскыр турду. Кыр-Аскырны улус аажок үнелеп көөр, ооң кулунун алыр дээш, чамдык улус ийи-чаңгыс белерни кыр чылгыга кадыш-даа турдулар.

Бир катап аскыр мени кедергей-ле коргуткан⁴. Чылгыдан аът мунуп алыр дээш, дөтпе кежи хөрөктээш эштип алгаш, кылаштап чоруптум. Чылгының турар черинге чедир кылаштааш, изиргени бергеш, дөтпе* кежи хөрөктээжимни² бажымга кедир эштип алгаш, хараганнар аразындан чылгыларже² үнүп бар чорумда, Кыр-Аскыр³ улуг, бедии кончуг кылдыр сербейип алган, буттарының дуоуглары-биле черни диртиледир каккылааш, коргунчуг сүр боттут болу берген, менче херепкен, бо-ла кел чор. Мен кортканымдан алгырбышаан, дүргенне бажымда хөрөктээжимни уштуп чая бээримге, серт кылдыр тура дүжүп, менче бичии көргеш, дедир чылгызынче базыпты. Чылгызын кедергей камгалаар, карактаар турган⁴. Чылгызындан кулун безин чазый бөрүге алзып, когаралга таваржып көрбээн. (*Ш. Шыырап*)

§ 7. Кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктөрү

Кылыг сөзү илередип чоруур уткаларының аайы-биле тускай бөлүктөргө хувааттынар: 1) кижиниң кылдыныгларын илередир; 2) кижиниң болгаш дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир; 3) дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир; 4) бойдус болушкуннарын болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар.

Бөлүктөрү	Янзы-бүрү кылдыныгларын илередири	Чижектери
Кижиниң кылдыныгларын илередир	угаан-бодал ажылы; сагыш-сеткилдиң байдалдары; кандыг-бир чүүлге кижиниң хамаарылгазы; тодаргай кылдыныглар; чугаа болгаш үн органнарының киржилгези.	<i>санаар, шиитпирлээр, дадагалзаар; өөрүүр, муңгараар, хорадаар; хүндүлээр, мага-даар, хандыкшыыр; кыргыыр, дозулаар, одаар; көргүрээр, сымыраныр, кышкыраар</i>
Кижиниң болгаш дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир	мага-боттуң шимчээшкннери; миннишкин органнарының ажылы; кандыг-бир чүүлче угланган кылдыныг; мага-боттуң янзы-бүрү байдалдары; чүвениң кандыг-бир турум байдалда турары.	<i>шураар, шошкунур, үңгээр; көөр, дыңнаар, кижиргенир; ызырар, казар, базар; удуур, дыштаныр, шылаар; олураар, чыдар, чоруур</i>
Дириг амытаннарның кылдыныгларын илередир	дириг амытаннарның үн болгаш ыт-даажы; дириг амытаннарның кылдыныгы; дириг амытаннарның шимчээшкннери.	<i>эдер, бустаар, киштээр; оьттаар, ижээр, төрүүр; чыраалаар, саяктаар, ужар</i>
Бойдус болушкуннарын, болгаш кандыг-бир демдектиң илерээрин дамчыдар кылыг сөстөрү	бойдустуң болушкуннары; кандыг-бир демдектиң илерээри.	<i>хадыыр, үерлээр, бораңнаар; эргижирээр, саргарар, быдыраар</i>

38. Номчуңар. Кылыг сөстөрүн тывыңар, олар чүү чүвениң кылдыныын илередип турар-дыр, тодарадыңар.

Чырык хүннүң үнгенинге,
Чылыг частың дүшкенинге
Чижик куштар өөрүп-хөглеп,
Чиртиңейндир эдип орар...

Дамырактар ийлер куду
Шулурткайнып чаржып батты.
Талыйт черден — мурнуу чүктен
Чуртун эргип куштар келди...

Өөр-өнер малывыс-даа
Адаккыр чиик дешкилежир.
А кижги база ишчи часты
Өөрүшкүлүг уткуп алыр.

Шыгаан көк хар кылаштаарга,
Шыгырт кынныр, дааш чок апаар.
Чаржап доңган үнүш-бойдус
Часкы хүнге дирлип келир!

(Э. Кечил-оол)

39. Тайылбырлыг диктант. Хөй сек орнунга адаанда бердинген кылыг сөстөрүн немевишаан, дүжүрүп бжиңер. Ажыглааныңар кылыг сөстөрүниң уткалыг бөлүктөрүн тодарадыңар. Кандыг чурумалды тургузарыңа кылыг сөстери дузалыг болганын тайылбырлаңар.

Хенертен барыын чүктен улуг-ла кара булут келгеш, черниң кырын караңгылады ... . Кара булут талазындан сооксумаар сырын ... соонда, чоорту ... , хөректенген адыг-мажаалай дег, ... , улгатса-улгатса, хемниң чалгыгларын ол-бо ... . Хемниң суу, улуг далай-ның чалгыгы дег, күштүү-биле эрикти кээп ... , чара-чире соп, дааш-шимээни-даа ... .

Киирер кылыг сөстери: сыгырып келген, шыва апкан, коогайнып, күштелип, моңнап, сывыртап эгелээн, улгадып орган.

40. Устүнде таблицага (ар. 27) даянып, шүлүкте кылыг сөстөрүн уткалыг бөлүктөргө чарыңар. Тире демдекти чүгө салганын тайылбырлаңар.

Угаан-бодал — кижилерниң

Узуп төтпес эртинези⁴.

Бодуң мында орунда-ла,

Бодалдарың четпес чер чок:

Карак чивеш аразында

Каптагайны эргий кааптар.

Дээрниң хиндиин тепкеш келир...

Терең далай киргеш келир ... . (Э. Кечил-оол)

41. Бердинген темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, тоожушкун, чурумал азы угаап боданышкын хевиринге улуг эвес хемчээлдиг чогаадыгдан бжиңер. Чогаадыңарга ажыглаан кылыг сөстөрүн уткалыг бөлүктерге чарыңар.

«Спорт залыңа». «Чайлагга». «Кадык болур дизе...»

42. **Чурукка чогаадыг.** Бойдус болушкуннарын, оларның чурумалын дамчыдар кылыг сөстөрүнүн уткалыг бөлүктерин ажыглавышаан, адаанда бердинген чуруктуң утказыңа даянып, харылзаалыг сөзүглелден тургузуңар. Баштай чогаадыг бжииринге херек планны тургузуп алыңар. Дараазында чуруктуң утказыңа тааржыр дүлгүүр сөстөрүн болгаш сөс каттыжышкыннарын белеткеп алырын утпаңар.

§ 8. Кылыг сөзүнүң дөзү

Кылыг сөзүнүң дөзү ооң лексиктиг утказын илередир. Тыва дылда кылыг сөзүнүң дөзү дужаал наклонениезиниң ийиги арнының чаңгыстың санында хевир-биле дөмей, ынчалза-даа утка талазы-биле ылгалдыг. Дөс чүгле арыг кылдыныг илередир, **үе-даа, арын-даа, сан-даа чок** хевир болур. Кылыг сөзүнүң дөзүн айтыры-биле ооң соонга **дефис** ышкаш **кыска демдекти** салыр: *халы-, кир-*.

Сөстүң дөзүн оң талазын хаап каан дорт шыйыг-биле айтыр: иш-, ажылда-.

Деңнеер:

Кылыг сөзүнүң дөзү	Дужаал наклонениези
дөмей чүүлү: чаңгыстың санының ийиги арын хевиринде	
кыл=ган, бижи=ди, сана=ар	кыл, бижи, сана
ылгалы	
дужаал наклонениези-биле дашты-кы хевир дөмей-даа болза, тускай утка илеретпес , чүгле кылдыныгны айтыр	чаңгыстың санының ийиги арнында кылыг сөзү кылдыныгны күүседир кылдыр дужаап, дилеп азы алба-дап турар тускай уткалыг

Кылыг сөзүнүң дөзү **укталбаан** болгаш **укталган** болур.

Укталбаан дөс — черле бүткен-не бүдүжү ол, чүгле дазылдан бүткен дөс болур:

тут-, кел-, халы-.

Укталган дөс — дазылга чогаадылга кожумааның немешкенинден, дөстөрнүң каттышканы азы тудушканындан тургустунар:

сугла-, кызаш кыл-, эккел- (ап кел), амыдырап-чуртта-.

 43. Номчуңар. Кылыг сөстөрүн ушта бижээш, эге хевирге салгаш, дөзүн шыйыңар, арын, сан, үезин тодарадыңар. Уткалыг бөлүктөрүнүн аайы-биле кандыг кылыг сөстөри сөзүглелде делгеренгей ажыглаттыңар-дыр айтыңар.

Эрес-оол кырган-ачазы-биле арга кезииринге дыка-ла ынак. Олар каттап, тооруктап, азы анаа-ла селгүүстөп чоруп каарлар⁴. Чылдың кайы-даа үезинде аргага чоруурга, магалыг-ла. Арга куштарының үнү шуут-ла кайгамчык. Бир-ле бүдүн хөгжүм херекселинге күүсеткен² концертти оон дыңнап болур.

— Кырган-ачай, дыңнадың бе, мыя мында сыйтыладыр эдип орап чүү деп куш боор? — деп, Эрес-оол айтырган².

Кырган-ачазы топтап дыңнаалай берген.

— Аа, демги кончуг ыр-шоорга кире бээр сыгыргаң² ол-ла болгай. Сыгырга ыраажы куштарга хамааржыр. Кежээлерде суг ооң сыгыра-ры улам өткүт, улам аянынг апаар — деп, кырган-ачазы тайылбыр-лап берген. (Е. Танова)

 44. Номчуңар. Шүлүктөн укталбаан болгаш укталган кылыг сөстөрүн ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар, кожумактарның аттарын айтыңар. Кылыг сөстөрүн ажыглап, онаалгазы кылдырган, кичээлге белен кижиниң байдалын илереткен кыска шүлүктөн чогаадыңар.

Онаалгазын күүсетпээн
Оолду башкы кыйгырыпкан.
Амдыкының чүрээ серт дээш,
Арны-бажы изиш диген.

Шала таваар, хөөннүг-хөөн чок
Самбыраже калгып орган.
Харыыны кым айтып бээрин
Карак уштап көрүп турган.

(Э. Кечил-оол)

§ 9. Кылыг сөзүнүң чогаадылгазы. Морфологтук арга

45. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүн укталган деп бадыткаңар, оларның дазылын, чогаадылга кожумактарын шыйыңар. Сөстөрнүң кандыг чугаа кезектеринден укталганын тодарадыңар.

— Че, оолдар, солун-чугаадан **эгелээр-дир!** — деп, Чинчи сөөлгү сөстү чассыда аарак **чугаалады.**

— Чүгле ам аза дугайында чугаа кылбас-тыр. Мээң бажыңым озалааш болгаш, коргунчуг чугаалар кижиге сагыжындан ыравас боор чорду — деп, Дарыймаа чугаалай-дыр.

— Мен коргунчуг-даа, каттырынчыг-даа солун-чугаалар билбес мен, уруглар. Ам чаа кирип орувуста, дээрде бир сылдыс чүгүрө бербедиве. Мен сылдыстар дугайында чугаалап берейн бе? — деп, Бады шала көргүрээшсимээр үн-биле айтырды.

— Солунун аа! Дыңнаар-дыр! — деп, азалар орнунга айыыл чок сылдыстар тыптып келгенинге Дарыймаа аажок өөрүй-дүр.

— Бистиң кырывыска дем чуулган чүве сылдыс эвес-тир, уруглар.

— Сылдыс э-эвэс? — деп, уруглар Бадыны үзе кирип, чарыштырыптылар. Мен база кайгай бердим, сылдыс эвес болза, чүү деп? Дээрде дүне ай, хүн чүгүрө бээр эвес.

— Ынчаар чүгүрген сылдысты «болид» деп **адаар** чүве-дир. А болид дээрге октаргайдан черже **чоокшулап** келген улуг метеоридти ынча дээр. Ол агаарның үстүкү каъдынга келгеш, изий бергеш, эстип каар чүве-дир. Ооң изээш, эсти бергенин ам чаа көргенивис ол-дур.

(М. Ховалыг)

Силер эш-өөрүңер-биле аян-чорук кылып чораан үңөрдө, кежээ одаг кыдыыңга солун-чугаалар дыңнаарыңга ынак силер бе? Кандыг темаларга чугаалар солун болур-дур?

Морфологтуг арга дээрге сөстүң дазылыңга **чогаадылга кожумаа**-биле кылыг сөзүнүң тургустунары болур. Кылыг сөзү чогаадыр кожумактар элээн хөй, кожумак чаңгыс, өскелери ооң вариантылары болур.

Кылыг сөзү чогаадыр чамдык кожумактар:

1. **-ла (-ле, -да, -де, -та, -те, -на, -не)**: *кажаалаар, өглээр, холдаар, хөлдээр, кастаар, хемнээр*;

2. **-а (-е, -ы, -и, -у, -ү)**: *санаар, көзээр, байыыр*;

3. **-ар (-ер, -р)**: *караар, кыйгыр, кышкыр, саргар* (сарыг-ар);

4. **-гар (-гер, -кар, -кер)**: *суггарар, чемгерер, оъткараар, хепкерер*;

5. **-жы (-шы, -зы, -сы, -чы)**: *байлакшыыр, аныяксыыр, алдар-жыыр, номчуур*;

6. **-сыра (-сире, -сура, -сүре, -зыра, -зире, -зура, -зүре, -жыра, -жире)**: *сагышсыраар, эътсирээр, уйгузураар, удаажыраар*;

7. **-зын (-зин, -зун, -зүн, -сын, -син, -сун, -сүн)**: *айыылзынар, бергезинер, чарашсынар, элдепсинер*;

8. **-ыкса (-иксе, -укса, үксе)**: *номчуксаар, адаксаар, үнүксээр, бериксээр, көрүксээр*.

46. Бердинген сөстөрнүң чогаадылга кожумактарын шыйыңар, кандыг чугаа кезээнден укталганын тодарадыңар. Кожумактарнүң вариантыларын айтыңар.

Шинчилээр, чылчырыктаар, өргелээр, дажыглаар, шуурганнаар, терезинээр, хөлдээр, хуралдаар.

47. Бердинген кылыг сөстөрнүң морфемниг сайгарылгазын кылыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Ийи домактан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Суггарар, ажылдаар, ырлаар, бергезинер, аныяксыыр, санаар, кылаштаар, көзээр, кириксээр.

 48. Номчунар. Морфологтуг арга-биле укталган кылыг сөстөрүнүн кожумактарын, дөзүн шыйыңар, дөстөргө кожумак немежириниң дүрүмнөрин сактып, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Кылыг сөстөрүнүн арын, сан, үезин тодарадыңар.

Кедергей кааң бир-ле хүндүс
Кезек кижн тооруктаар,
Эртежик-ле ээп кээр бооп,
Эңгиме* сын шиглепкен бис.

Шак-даа ажыр чоруп келгеш,
Шаавыс төнүп, турупкан бис.
Пөштүг эзим көстүп кээрге,
Бөле оруп дыштандывыс.

Кижн бүрү хүнезинниг,
Хире шаанче чемнеңдивис.
Кым хөй тоорук чыырыл джип,
Кызып-кызып маргыштывыс.

(Ш. Даржай)

  Морфологтуг арга-биле тургустунган кылыг сөстөрүн ажыглап, турисчи аян-чоруктар дугайында чогаадыгдан бижнңер азы шүлүктөн чогаадыңар.

 49. Бердинген сөстөрдөн чогаадылга кожумактарының дузазы-биле кылыг сөстөрүнден тургускаш, кандыг чугаа кезээндөн укталганын тодарадыңар. Кожумактарының шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Чугаа, хирээ, аң, аал, балык, сан, дус, ак, аар, бар, элдеп.

 50. Дараазында кылыг сөстөрүн ажыглап, домактардан чогаадыңар, тургускан домактарыңарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Конькилээр, чараштаар, сканерлээр, бөмбүктээр.

§ 10. Синтаксистиг арга

Синтаксистиг арга ёзуугаар кылыг сөзү ийи сөстүң (дөстүң) каттышканындан тургустунар:

1. **Ийи дөстүң тудушканы болгаш каттышканы:** *эккел, аппарат, ойнаар-хөглээр, алыр-албас, баар-кээр, үнер-кирер;*

2. **Өттүнүг сөске дузалал кылыг сөзүнүң немешкени:** *кызаш дээр, караш кынныр, мойт дээр, дарс дээр.*

Чамдык кылыг сөстери морфологтуг болгаш синтаксистиг арганың каттышканындан тургустунар. Ындыг арганы **морфолог-синтаксистиг дээр:** каттаар-тооруктаар, ойнаар-хөглээр

51. Номчаан сөзүглелиңерден синоним азы антоним уткалыг синтаксистиг арга-биле тургустунган 4–5 кылыг сөзүндөн тыпкаш, ушта бижирер. Морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

52. Хөй сек орнунга утказынга тааржыр кылыг сөстериңиң адаанда бөлүктөн кирип бижирер. Кылыг сөстериңиң тургустунган аргазын, илередип турар утказын тайылбырлаңар.

1. Чүьктешким-даа эгинден дүжүргенде чок, олурган хевээр шыгаагаш, ... 2. Дииниң үстүнде пөш будуу ..., сынып чаштай бээди. 3. Күш-биле ... . 4. Улаштыр ашактың дүүргези ... . 5. Диин будукка ызырнып чоруй, черге аары шымбай ... . (О. Туң-оол)

Ажыглаар кылыг сөстери: агараш дээш, көң-не диди, дырс-ла кылдым, пет кынды, дырт-ла кылдым.

 53. Тайылбырлыг эдиртиг. Кичээнгейлиг номчуңар. Номну хаап алгаш, кыска утказын бижирер. Сөзүглелиңерден синтаксистиг арга-биле тургустунган кылыг сөстериңиң ушта бижирер. Аңгылаан сөстүң шын бижилгезиңиң дүрүмүн тайылбырлаңар.

Кырган-авам дыка-ла амданныг чөкпек кылыр кижиге. Чодураа, мыйырак*, үүргенени чыып кургаткаш, далган кылдыр соктап азы дээрбедеп алыр. Оозундан чөкпек кылгаш, хере үргеш, кадырып каан инек сыңыйыңа кудуп алыр. Оларың часкаар кыжын, сүт-саан кызырлып, төрүүр инектерниң сүдү соглуп турар апарганда, ажыдып

эгелээр. «Куу час кончуг, уруг-дарыгга бичии-даа болза сүүзүннүг чем херек» деп органын сактып келгеш, кырган-авамның буяннын магадаан мен ийин...

Ынчан час турган. Кырган-авам аптарадан чаа ажыдып, чара кезип каан сыңыйда чөкпээн уштуп келгеш, оон ийи чудурук хире чөкпекти бижек бажы-биле домургаш*, биске тудускаш, инээн көөр дээш, үне берди...

Мыйырак холаан чөкпектиң амданныы кедергей. Чудурук дег чөкпектеривисти дораан дүрт кылдывыс.

— Дыка-ла амданныг чөкпек-тир, ам база бичииден чип көрзе — деп, акым чылганмышаан, чугаалай-дыр.

— Харын аан — деп аңаа хараадал-биле каттыштым.

— Мынчаалам. Кырган-авамның чөкпээнден ам бичииден бузуп чиили, сен эжик аксынга кадарып тур — дээрге, туралыым-биле эжикке барып таңныылдай бердим.

Акым бижек алгаш, чөкпекти хооруп эгеледи. Эжиктен бакылай бээримге, кырган-авам мырыңай бо кылаштап ор.

— Ой, Буга, кырган-авам келди-ле! — деп бар шаам-биле алгыра бердим.

Акым хооруп алган чөкпээн бижек-биле кады аптараже киир октапкаш, мени базып каар чазып, кыйыым-биле үне халыды. Мен база карыштыр үне халыдым. Кырган-авамның чөкпээн оорлаар дээш, ынчап туттуруп алыр часкан бис. Чүгле ооң соонда кырган-авам биске чөкпек бузуп берген санында-ла, бистиң сагыжывыска аары кончуг, чөкпек арта-ла ындыг кончуг амданныг эвес ышкаш сагындырар **апарган**. Чүгле акым ол үүлгедивисти бир-ле эптиг үеде кырган-авамга өчүпкенде, харын сагыжывыс ажый берген. (Е. Танова)

 1. Оолдарны частырыг кылган деп санаар-дыр силер бе? **2.** Чүгле ооң соонда кырган-авам биске чөкпек бузуп берген санында-ла, бистиң сагыжывыска аары кончуг, чөкпек арта-ла ындыг кончуг амданныг эвес ышкаш сагындырар апарган» деп домактың утказын канчаар билип турар силер, тайылбырлаңар.

 54. Өттүнүг сөстөр болгаш дузалал кылыг сөстөринден тургустунган нарын кылыг сөстөрүн ажыглавышаан, «Тайгага суггур чаашкын» деп чурумал хевиринге кыска чогаадыгдан бижичер.

§ 11. Дузалал кылыг сөстөрүнүн дугайында билиг

Бодунуң дорт лексиктиг утказындан аңгыда, грамматиктиг утка (өскертилге кожумактарының утказы ышкаш) илередир кылыг сөстөрүн **дузалал кылыг сөстери** дээр.

Тыва дылда дузалал кылыг сөстөрүнүн саны хөй, оларның аразындан эң-не делгереңгей ажыглаттынар кылыг сөстери *тур-, чыт-, олур-, чор-*. Чижээлээрге, *оьттап чорлар, аңдаштанып чыдыр, аргыттынып олурган, селгүүстеп чордум*.

Дузалал кылыг сөзүнүң дөзү деп айтыры-биле ооң соонга дефис ышкаш кыска демдекти салыр: *бар-, кел-*. Кылыг сөзүнүң дөзүңге аңгы-аңгы кожумактар немежир.

Кол кылыг сөзүнүң соонга дузалал кылыг сөстери сүрүштүр ийи-үш-даа чоруп болур: *Бичии када аязы хона берди. Дуңмам кире халып келгеш, мени мурнай чуна тыртып алган болду*.

Чаңгыс ол-ла кылыг сөстери чааскаан чорааш, бодунуң долу лексиктиг утказын илередир: *ном саңының чанында тур, диванга чыткан, самолётка олуруп, чадалап дүжер, ыракче чоруур*.

55. Бердинген домактарда кылыг сөстөрүнүн лексиктиг утказын тайылбырлаңар. Бөдүүн кылыг сөстөрүн составтыг кылыг сөстери кылдыр эде тургускаш, оларның утказының канчаар өскерли бээрин хайгаараңар. Составтыг кылыг сөзүңге немешкен дузалал кылыг сөстери домакка кандыг немелде утка кириптерин тайылбырлаңар.

1. Күзүн чанар куштар чылыг ораннарже ужар. 2. Ам эжик орнунда шуут-ла кызыл чалбыыш турупкан. 3. Кылын хар эриир-даа хире эвес чыткан. 4. Бора-хөкпештер чагылар баштарында, серилер ооргаларында бөле олурупкан. 5. Кедек черде аныяк оол чүнү-даа өскерер хире эвес апарган тур. 7. Дүрген бо орандан чоруңар. 8. Уда-вас күскү дүжүт ажаалдазы эгелээр. 9. Кежээликтей хоорайдан үнер бис. 10. Меңээ номчуур номдан бериңерем.

56. Бердинген кылыг сөстери баштай долу лексиктиг утказынга, дараазында оларның дузалал кылыг сөзү кылдыр ажыглаттына бээр таварылгаларынга кыска домактардан чогаадыңар. Дузалал кылыг сөзүнүң хүлээлгезин күүседип чорааш, кандыг утка илереди бээрин тодарадыңар.

Үлегери: Сандай кырындан **дүш**. — Сагыжымга чашкы үем **кире дүштү**.

Кир, эгеле, хон, апар, көр.

57. Ийи аңгы бөлүккө үстүп алгаш ажылдаңар: 1) бөдүүн кылыг сөстөрүн ушта бижип алгаш, оларны дузалал кылыг сөзү апаар кылдыр эде тургузуңар. Кандыг таварылгаларда болдунмайн баар-дыр, чылдагаанын тайылбырлаңар; 2) составтыг кылыг сөстөрүниң кол лексиктиг утка илередип турар кезээнге немешкен дузалал кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларның кандыг хүлээлге күүседип чоруурун тайылбырлаңар.

I.

Кижиниң баштайгы алгызы үнген, авазының аа сүдүн эмген, чылчырыктаан хүннү көргөн, үңгеп-союп, ужа-тура кылаштаан, шулуңайнып, имнеп-сомнап чугаазы үнген, долгандыр турар бойдус-черни болгаш бодунга чоок төрелдерин, кады ойнаар эш-өөрүн танып алган чери — төрүттүнгөн аал-коданы кымның-даа чүрээнге чоок болгаш эргим. Ооң хөрзүн-довураа, сай-дажы, оът-сигени кижээ энерелдиг боор болгаш ийи холу-биле черни чассыткан ышкаш суйбап, куспактаныпкаш, чыдыксаазы келир.

Мугур-Аксы суурнуң үстүү дужунда Мөңгүн-Тайга-биле чиге көржүп алган турар Ак-Баштыг деп аяңны кончуг даг бар. Ол дагның эдээнде ак-куу ыжы дээр шаар бурулаан докулчак ак өгден үнүп кээрге, Мөңгүн-Тайга бопугур ак бөргүн көрүнчүктелдир чайыннадып, чоргаары кончуг көстүп турар. Сактырга, маңган аъттыг, хыраалыг салдыг эр кижини Ак-Баштыгже чазык-чаагай көрүп алган турар ышкаш. Сагышка кирген бо чурумал Тываның мурнуу талазының көгү болган Мөңгүн-Тайганың ээзи ак аът мунган экер-эрес кижини Ак-Баштыгның эргелиг ээзин ак баштыг энерелдиг херээжен кижини дээр тоолчургу чугааны бадыткап-даа турганзыг.

II.

Ак-Баштыгның беш-адырланчак шиштегер ак бажы анаа-ла меңгилени берген хар эвес, мөңгүн суу кудуп каан беш-адыр эвес, өле баштыг херээжен кижиниң овор-хевири дижир. Ак-Баштыгда ийи чүрөк ышкаш тейжигештерни ие-херээжен кижиниң аа сүттүг эмиглеринге, ийи талазында Каргы хемче киир агып чыдар хемчигештерни аныяк кыс кижиниң ийи чара өрүп аар кара чажынга деңнеп, демейлеп, тоолчургу хевирлиг кылдыр өгбелеривис чугаалап турган. Ол хемчигештерни чинге, калбак Дыттыг-Хемнер деп ылгап адаар. Ак-Баштыгның ол-бо талаларында беш хемнер агып чыдар.

(С. Майнак)

58. Таблицаны кичээнгейлиг номчааш, дузалал кылыг сөстөрүниң кол кылдыныгга немей илередир уткаларын сактып алыңар. Бердинген дузалал кылыг сөстөри-биле чижектерден немей чогаадыңар.

кож. деепр. + тур-, чыт-, олур-, чор-	Кылдыныгның үргүлчүлөп турарын, болур үезин көргүзөр. Чамдыкта модальдыг утка илередир.	<i>Соскар биле Хойлаар-оол иелээ ажилдап турган. Угбам ногаазын суггарып чыдыр.</i>
кат, кож. деепр + ал-, бер-	Кылдыныгның угланышкынын, доозулганын, эгелээнин илередир.	<i>Чай орту кире берген. Кежээки чем кылып алдым.</i>
кат, кож. деепр + бар-, кел-	Кылдыныгның доозулганын, ыңай база бээр угланышкынын, эгелээнин илередир.	<i>Олар суурга дыка үр чурттап келген. Хат хем унун куду бады барды.</i>
кож. деепр. + кир-, үн-	Кылдыныгның ишкээр, дашкаар угланышкынын, эгелээнин илередир.	<i>Уруглар өрээлди чугайлап кирипкен. Сценадан хоюг аялга-даа куттулуп-ла үндү.</i>
кат. деепр + дүш-, сок-, тырт-, хон-, шап-, сөк-	Кылдыныгның чиик, дүрген доостурун илередир.	<i>Орук ара угбам сугга кире дүштүвүс. Дунмам удуй хона берди.</i>
кож. деепр. + көр-	Кылдыныгны шенээр база эвилең кылыр деп утканы илередир.	<i>Шайдан ижип көрүңерем. Сандайже олуруп көрөм.</i>
ат сөстөри, прич. + апар-	«Болу бээр», «ужурлуг» деп уткалар илередир.	<i>Хүлээнген ажылын күүседир апаар. Өөредилгем дооскаш, тускай эртемниг эмчи апаар мен.</i>
келир үениң прич. + чыга-, час-	Кол кылдыныгның чоокшулап келгени. Кол кылдыныгның бичии-ле болбайн баары.	<i>Кыш төнер чыгаан. Бичии-ле болза автобустан озалдап каар частывыс.</i>
де-/ди-, кыл-, кылын-/кын-	Нарын кылыг сөстөри тургузар. Белеткенир, күзээр, бодаар, туралаар деп уткалар илередир.	<i>Диңмирээшкин чыжырт-ла диди. Келир үеде программист болур дээн мен.</i>

59. Тайылбырлыг диктант. Хөй сек орнунга утказынга таар-жыр дузалал кылыг сөстөрүн адаанда бердинген сөстөрдөн алгаш, бижиңер, олар кылдыныгга кандыг утка кирип турар-дыр, тодарадыңар.

Чем сөөлүндө уйгум төктүп-ле ... . Согаңайнып-ла ... . Самбууевич менче бир кылчаш ..., матразымны шиви дөзүндө кылын күдүрээ кырынга чаткаш: «Чыдып ..., оглум!» ... .

Чаа-ла чылыгып, удуп ..., одаг кедээзинде, чоон пөштер аразында бир-ле чүве алгыра ... . Уйгум ол-ла дораан чаштай .... Ковайып олуруп ... .

Ажыглаар дузалал кылыг сөстөри: орган боор мен, келген, ал, кылынгаш, диди, берди, бар чорумда, алдым, хона берген.

§ 12. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстөри

60. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүңүң каш дөстөн тургустунганын тодарадыңар. Ийи азы оон хөй кезектерлиг кылыг сөстөрүңдө кол лексиктиг утканы кайы сөстөр илередип турарын тайылбырлаңар.

Малайзияга **чоруп тургаш**, ол улустуң төрөөн черин камнап билерин магадаан бис. Джунгли ортузу-биле чоруткан оруктап лицензия чокка, он метр **ырап болбас**. Тускай чөпшээрел чокка, черлик чаан байтыгай, хензиг курт безин өлүрери хоруглуг. Бир ыяш кезип алып ужурга таварышкан кижин ооң орнунга үш чаш шетти **олуртуп каар ужурлуг**.

Оруктарга чоруп тургаш, джунглиге бакылап көөрүн оралдашкан бис. Тропиктиг арга-арыгның сырыйындан, өл-шыктан тускай идик-хеп чокта, ону көөрү **болдунмас** чорду.

Бир хүн Куала-Лумпурнуң чанында дагда куйга **чордуvus**. Ынаар чада **көдүрлүп үнүп чоруткан**, беш чүс хире тепкиштиг дээр чораан. Сарбашкыннар, попугайлар имилеме. (К.-Э. Кудажы)

Кылыг сөзүңүң дөзү тургузуг талазы-биле **бөдүүн, нарын** болгаш **составтыг** болур.

Бөдүүн кылыг сөзү чаңгыс дөстөн тургустунар: Хүн ашкан.

Орайтан.

Нарын кылыг сөстөрүнің тургустунарын оларны шын бижиринің аайы-биле аңгылаан:

Дефистеп бижиир нарын сөстөр (удурланышкак азы чоок уткалыг ийи дөс каттышкаш, чаңгыс лексиктиг утканы илередип чоруур): *ойнаар-хөглээр, үнер-кирер, амыдырап-чурттаар.*

Тудуш бижиир нарын сөстөр: *аппаар (ап баар), эккеэр (ап келир).*

Аңгы бижиир нарын сөстөр (үн, ыыт-дааш азы омур-хевир өттү-нер сөстөргө *кыл-, кылын-, де-* деп кылыг сөстөри каттышкаш, чаңгыс лексиктиг утканы илередир): *серт кылынган, чык кынныр, мойт дээр.*

Составтыг кылыг сөстөри ийи азы оон хей дөстөрүнің каттышканындан тургустунар, чаңгыс лексиктиг утканы илередир. Ындыг кылыг сөстөри **кол кылыг сөзү** болгаш **дузалал кылыг сөзү** деп кезектерден тургустунар, оларның шуптузун аңгы бижиир:

лексиктиг утка

грамматиктиг утка

кол кылыг сөзү + дузалал кылыг сөзү

«деепричастие + дузалал кылыг сөзү»: *ойнап туруп берген*

«причастие + дузалал кылыг сөзү»: *ойнаан турган*

Нарын кылыг сөзү составтыг кылыг сөзүнүн кол лексиктиг утказын илередир кезээ бооп болур: **өскеп-бадып турган, ужуп-туруп кылаштаар, амыраан-чайыраан турдулар.**

61. Номчунар, кылыг сөстөрүнің тургузуун барымдаалап, үш одуругга аңгылап бижиңер.

Оңгук дээрге улуг чаагай, узун моюннуг, калчан баштыг, сарала чүзүннүг, балык тудуп чиир амыдыралдыг хөл кужу-дур. Ийи оңгук хөлде салдап, узун чоргаар моюннарында калчан баштарын сугже сук-кулааш, силгип-силгип, «Үгук!.. үгук!» кылдыр эдип, дээр шаар саң дорт согунналыш үнгүлөөш, дээрге база-ла шак ынчаар алгыржып-алгыржып, шак оон, октапкан даш ышкаш, караңнадып баткаш, хөлге кээп хонарлар. Оңгуктарның хөлзеп, дүүрөп турары-ла кончуг.

— Кудай бораңнаар деп барган-дыр оо, оолдар... Бо оңгук ынчап барганда, дээр баксыраар боор чүве.

Оңгуктар согунналып, үн алчып хөлзевишаан. Дээр, шынап-ла, караңгылап, кузум* дег кара булуттар дүргедеп, саарлып чоруп тургулаан. (Л. Чадамба)

 1. Агаар-бойдустуң өскерлириниң дугайында баш бурунгаар медээни оон ыңай кандыг дириг амытаннарның, куштарның кылдыныгыларынды азы өске-даа байдалдардан өскерип, билип ап болурун кайы чогаалдардан номчаан-дыр силер? **2.** Агаарның байдалын баш бурунгаар өскерип билири чүге чугула болурул?

 62. Кылыг сөстөрүн тургузуунуң аайы-биле үш бөлүккө аңгылап ушта бижирер. Ийи кижиниң аразында чугаага бижик демдектерин салганын хайгаарап, тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстүң ажыглалының аайы-биле бөлүүн тодарадыңар.

Аалывыс² ырак эвес болгаш, акымның аъдын чедип алгаш, чанып олур бис. Ол өөрөнгөн чаңчылы-биле бирде иштинде бүдүү ырлап, бирде ханы боданып, шала каттырымзап каап чор.

Черле дөзер эвес мен:

— Одагны чүгө ажыдар чүвөл, акый? — деп айтырып дүжүрдүм.

— Бир чүүлүндө, хувискаалчы ёзу-биле чаңгыс черге чыгып, ойнап-хөглөп, маргылдаа кылып, чаа ырлар ырлажып, арат чонга сонuurгадып көргүзеривис ол-дур ийин, дуңмай. Ийи чүүлүндө, пионерлерни болгаш уругларны каттыштырып, сеткил-сагыжын билиштирип, оларның найыралын быжыглап, чаа шагның ужурунга өөредиривис ол-дур ийин, билдиң бе? (О. Сувакпир)

 1. Чурукту көргөш, пионерлер деп кымнарыл, пионер организациязы деп чүл ол, одагны чүгө ажыдарыл, тайылбырлаңар. **2.** Сөзүглелде кайы сөске даянып, болуушкуннуң болуп турар үезин тодарадып болурул? **3.** Амгы үеде школачыларның кандыг каттыжышкыннарын билер силер?

63. Бердинген сөстөрдөн аңгы-аңгы тургузуглуг кылыг сөстөрүн чогаадыңар. Кандыг чугаа кезектеринден кылыг сөстөри тургусканыңарны тайылбырлаңар. 3-4 кылыг сөзүндөн шилип алгаш, домактардан чогаадыңар.

Чем, эм, ак, сан, кат, тоорук, хоюг, суг, малгаш, тенек.

§ 13. Кылыг сөзүнүң болур болгаш болбас хевирлери

64. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүниң тургузуг болгаш утка талазы-биле ылгалын тодарадыңар.

— «Хүреш билбес мөге — чалгааранчыг, девиг билбес мөге — чаржынчыг» дижир ышкажыгай. Шынап-ла, мөгелер хамаанчок, бугалар безин кандыг ийик, үскүлежип билир буга удурланыкчызының мыйызының дөзүнчө дүрген-не мыйызын суккаш, каш-каш удаа долгапкаш, сүрө иткеш чоруптарга, үскүлежип билбес буга ырмазы сынгаш, чүгле оглап* бээр. Тиилээн буга бажын өрү көдүргөш, мыйыстарын чайгылап, эрес шинчилиг турда, көөрге, түрлүг көстүр ышкажыгай. Бис мөгелер база ыңдыг бис. Ынчангаш эки хүрежип өөренири дээрге улуг эртем болдур ийин — деп, Сорукту өөредиин эгелээн. (И. Бадра)

Кылыг сөзү **болур** болгаш **болбас** хевирлерлиг.

Кылыг сөзүнүң **болур хевир** кылдыныгның херек кырында боттанырын илередир, а **болбас хевир** боттанмас кылдыныгны илередир: *чугаала — чугаалава*.

Кылыг сөзүнүң дөзүнүң болбас хевиринге **-ма** деп кожумак немежир, а келир үениң причастиезиниң болбас хевиринге **-мас** деп кожумак немежир:

а) **м, н, ң**-биле төнгөн дөстөр соонга: хөмм^е, тын^{мас};

б) ажык үн-биле төнгөн дөс соонга: бижив^е, чурув^{ас};

в) **г, л, р, й**-биле төнгөн дөстөр соонга: салб^а, чегб^{ес};

г) дүлөй үн-биле төнгөн дөстөр соонга: тутп^а, итп^{ес}.

Кылыг сөзүнүң дазылынга болбас хевирниң кожумаа немешкеш, кылдыныгга чаа утка киирбейн, аңаа **чүгле немелде утка** киирер. Болбас хевирниң кожумаа **хевир тургузар** кожумактарга хамааржыр.

65. Номчуңар. Болбас хевирде кылыг сөстөрүниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелде аажы-чаң, мөзү-шынар илередиринге болбас хевирниң кылыг сөстөрүн ажыглаанын тайылбырлаңар.

Ёзулуг мөге кижиниң чон аразынга чорааш, сагыыр ёзу-чурум-нары база хөй. Оларның аразындан эң кол чүүлдер мындыг: мөге кижини ак сагыштыг, биче сеткилдиг, дузааргак болур, оор херек кылбас, чонун мегелеп чорбас, улуска, бодунуң удурланыкчыларынга кара сеткил кажан-даа бодавас, адааргак болбас, улуургап, өш-өжээн сүрүп хүрешпес.

Мөге кижиниң ат-алдары чон ортузунга чүгле ооң үргүлчү шүглүп чоруурундан хамаарышпас, а ооң чонунга кандыг-бир чаагай үүле-херекти бүдүрүп, кылганындан база улуу-биле хамааржыр.

(В. Чадамба)

66. Бердинген сөстөрдөн болбас хевирниң кылыг сөстөрүн тургускаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Сөстөрүниң шын бижилгезин сактып алгаш, оларның дүрүмнөрүн тайылбырлаңар.

Чашканна-, шап-, мун-, тын-, төн-, кат-, дежил-.

67. Номчуңар. Шүлүктөрдө болбас хевирниң кылыг сөстөрү-биле чогаалчының чүнү дамчыдыксаанын тодарадыңар.

Аякта шай бусталып тур —
Амыдырал тыныжы-дыр.

Каяа четпээн, кымга душпаан
Кандыг суксун ишпээн деп мен.
Авамның ак шайы ышкаш
Амданныг чем амзаваан мен.

* * *

Эзерге шуут оруп көрбээн —
Эзеңгиге будун теппээн
Эрни кандыг эр дээр ону.

* * *

Октапкаштың, эмин эрттир девий бербе!
Онагларың ам-даа көвей — күжүң камна!

Төрелиң-даа, өңнүүң-даа бол — хамаан эвес,
Онааңга сен ужуп бербе!
Оюнга-даа, дайынга-даа
Дөмей болгай — кортук кижги мактаттырбас. (А. Үержаа)

68. Немелде онаалгалыг эдертиг. Сөзүглелди номчааш, утказын кызыра бжиңер. Болбас хевирниң кылыг сөстөрениң ажыглалын тайылбырлаңар.

«ХЕЙ-ОТ»

Аал мурнунда сугну кешкеш, кызыл-хараганнарлыг ыйгылга чеде бердивис.

Акым мээң чанымга чедип келгеш:

— Дөө ол хараган дөзүнде отту көрүп тур сен бе? — дээш, холу-биле бурунгаар айты-дыр.

Шынап-ла, хөлчок чараш оттар көгерейнип, бирде хып кээп, бирде чивеңейнип каап тур.

— Чаражын але, акый, барып көрээлем — дидим.

Чанынче чоокшулаанывыс тудум-на, оттар эвээжеп, чоорту көзүл-бестей бердилер.

— Бо кандаай чоор, акый, дириг чүве бе? — деп айтырдым.

Акым каттырып-каттырып:

— Дириг чүве дириг болбайн канчаар, дуңмам. Бистиң шимээн-ивис дыңнааш, чашты бергеннери ол-дур. Чер кырында кандыг-даа «хей-от» чок. Ону бүдүүлүк улус чүве билбес болгаш, «хей-от» деп адап, чүдүп, коргар болу берген чүве-дир ийин. Шынында чалгын-нарының кырында билдирер-билдиртпес кара меңнерлиг, бичии кызыл-сарыг курттар-ла болгай. Олар кончуг ховар болгаш хараган дөзүнге бир бөлүк амыдырап чоруур. Кежээликтей чалгын чайып, ко-данын долгандыр ойнап маңнажы бээрге, херелденип отталы бээр. Ынчангаш бичии ырактан көөрге, от хып турар дег апаар — дээш, от шаккаш, чулазын кывыскаш, меңээ тутсуп кааш, курттарны чыйы берди.

Акым адыжынга он хире курттарны салгаш, меңээ көргүзе берди. Күжүрлер ол-бо маңнажып, үскүлежип, айын тыппайн, хөлзеп-ле үндүлөр. Чогум бот-боттарындан ырадыр тарай-даа албас, сактырга-ла, оларны кандыг-ла-бир көзүлбес күш бот-боттарынче чыыра тыртып турганзыг болду.

— Болар-биле кажан-даа беришпес, ижээнин үреп болбас, карак огу дег хумагалаар херек. Тенек-мунак оолдарга айтып бербе, чок

кылып кааптар. Бо дээрге белен-не кижиге таварышпас, чүгле бар черинде бар курттар-дыр, кандыг-даа хилинчээ чок, чараш болгаш чалгын-оттуг амытаннар-дыр, билдин бе?

— Ийе, билдим, акый, чагыың кажан-даа утпас мен.

(*О. Сувакпит*)

 69. Номчуңар. Болбас хевирниң кылыг сөстөрүн айтыңар, сөзүглелге оларның ажыглалын тайылбырлаңар.

СУГ ӨРШЭЭВЕЙН БАРЫП БОЛУР...

Сугга эштип тургаш, сагыыр ужурлуг дүрүм — белеткел чокка, ырак черге эштип болбас. Ырадыр эшти берген кижиге дуза чедирери база берге апаар. Хемге эштирде, кайы-хамаанчок черлерге эжинмес. Ылаңгыя эриктери кадыр, суг иштинде оът-сиген, балар үнүп турар черлерге, эриктери кыдыында шиш дазылдарлыг черлерге эштип болбас. Билдинмес черлерге сугже шымнып, шурап болбас. Чүге дээрге сыык чер таваржыр болза, сугже шураан кижиге суг дүвүнге бажыбиле үзүп, моюн чүстөрүн кемдедип, угаан-медерелин чидирип, сугга дүжүп болур.

Хем-сугларга сула чаңнап, оваарымча чок болур болза, суг өршээ-вес деп чүвени утпаңар. (*А. Хаяң*)

70. Автобус-биле туристичи аян-чоруктар үезинде сагыыр чурумнарны тыва дылче очулдуруңар. Очулганы тургузарыңга кандыг хевирниң кылыг сөстөрү таарымчалыг болган-дыр, тайылбырлаңар.

Во время автобусной экскурсии:

— туристы обязаны бережно обращаться с имеющимся оборудованием салона автобуса;

— ручная кладь туристов располагается в специально отведенном месте (под сиденьем, на верхней полке и др.). Запрещается располагать сумки или иные вещи туристов в проходах. В целях безопасности проход должен быть свободным;

— запрещено вставать со своих мест и ходить по салону во время движения автобуса;

— запрещено открывать окна без разрешения водителя;

— запрещается отвлекать водителей во время движения. Все Ваши вопросы решит экскурсовод или старший группы;

— запрещено выставлять какие-либо части тела, а также выбрасывать мусор в открытые окна автобуса;

- во время движения автобуса запрещается распивать любые напитки и кушать;
- во время остановки автобуса не вставать с мест до полной остановки автобуса и особого распоряжения руководителя группы;
- при выходе из автобуса не следует толпиться, выходить аккуратно по одному человеку;
- вы входите в чистый автобус. Выйти вы должны из чистого автобуса. В связи с этим в автобусе запрещается оставлять мусор, грызть семечки, оставлять пустые бутылки, фантики, очистки от фруктов...;
- в случае аварии чётко выполнять инструкции водителя и руководителя группы.

 71. Хыналда ажыл. Аът мунукчуларынга чагыгны дамчыдарынга болур азы болбас хевирниң кылыг сестери таарымчалыг дээрзин бадыткап, хэй сек орнунга тааржыр кожумактарын салыңар.

Чарыш аъды мунарынга 7–10 харлыг оолдар болгаш уруглар дыка таарымчалыг.

Мунукчу кижиге эгезинде үнген темпизин черле сал... , аъттың аксын тырт... , сула сал... , албада... болгаш чаңгыс аай, өй-тавында маңадыр.

Мунукчу кижиге муңгак бол... , сөспүргей бол... , кылыктанып бол... , эрзиг болгаш хей-аъттыг, омак бол... . Дыжын хандыр удуп ал... . Чарыш эртенинде чиик чем чи... . Улус-биле бактажып, хомулдап, адааргап, хэй бодал бодал бол... . Аъдын эргеле(т/д)... , бодун сорук киир... , өөрүн детки... , көрүкчү чоннуң хей-аъдын көдүр... . Аъттың балдырынче кымчыла... , муңгаш-дынны шеле тырт... .

Чарыш аъдын шилип тывары, өстүрери, ажаап кадагалаары болгаш чарыштылары — амыр эвес ажыл, ол ёзулуг эртем-дир. А эртем, билиг болгаш мергежил чокта, чүү-даа чүве бүт... . Ынчангаш чоннуң бо амыдыралчы эртемин шиңгээдиңер. (С. Чыргал)

§ 14. Кылыг сөзүнүң залогтары

72. Домактарда кылыг сестериниң утка талазы-биле ылгалдарын тодарадыңар.

Школа даштынга чечектер тарыдар болган.

Уруглар кичээл соонда чечектерни тарыжар.

Демниг ажыл соонда чечектер тарыттыңан.

Кылыг сөзүңге немешкеш, кандыг-бир **немелде утка киирер** хевирлер бар. Оларга кылыг сөзүңүң **залогтары** болгаш **видтери** хамааржыр.

Залог хевир кылдыныгың кымче азы чүже угланганын илередир. Залогтуң кожумактарындан кылдыныгың угланыышкыны билдинер. Залог кожумаа кылыг сөзүңүң дөзүңге немежир болгаш дөстүң илередип турар кылдыныгыңга немелде утка киирер.

Залог кожумактары **хевир тургузар кожумактар** болур:

чугааладыр — кылдыныгы өске кижиге кылдырар;

чугаалапыр — кылдыныгы боду кылыр;

чугаалажыр — кылдыныгы албан ийи кижиге кылыр.

Залог кожумаан **чартык дөрбелчин** кылдыр шыяр: **номчут**, **чугдур**
Тыва дылда **5 залог** бар:

- 1) үндезин — *Кырган-авам үргүлчү солун **номчуур** (кожумак чок);*
- 2) болдуруушкун — *Кырган-авам солунну оглунга **номчуттур**уп алган;*
- 3) эгидиешкин — *Ол аныяанда дыка **номчуттун**ар турган;*
- 4) болчуушкун — *Ам оглу **номчужуп** бээр апарган;*
- 5) качыгдаашкын — *Ооң **номчуттунар чаңчылы аныяанда-ла тывылган.***

Үндезин залог кылыг сөзүңүң кожумак чок дөзү болур: **харыыла-**, **маңна-**, **чуру-**.

Сөөлү **т-**биле төнген кылыг сөстөрүңге ол-ла үн-биле эгелээн залог кожумаа немежирге, ук үннүң үжүүн дакпырлап бижиир: **кет** — **кеттин**; **сат** — **саттыр**, **саттын**.

Кылыг сөзүңүң болбас хевириниң болгаш залог, видтиң кожумактары хевир тургузар кожумактар болганда, олар кылыг сөзүңүң дөзүңче кирип турар. Ынчангаш арыг кылыг сөзүңүң дөзүңден аңгыда, **залог дөзү**, **вид дөзү** болгаш **болбас хевирниң дөзү** деп аңгылаар:

аштажыр
к.с. дөзү
залог дөзү

аштагыла вас
к.с. дөзү
вид дөзү
болбас хевир дөзү

73. Бердинген кылыг сөстөрүңге **-н**, **-тын** деп кожумактарны таарыштыр немээш, тургустунган сөстөрүңер-биле харылзаалыг домактардан тургузуңар. Сөзүңгелериңиң темазын тодарадыңар.

Бода-, арыгла-, хына-, дыңна-, кет-, арыгла-.

74. Тывызыктарны номчааш, харызын тывыңар. Кылыг сөстөрүн канчаар шыйганын көргөш, боттарыңар үш чижектен тыпкаш, дазылын, чогаадылга, хевир кожумактарын, дөзүн үстүндө дүрүмнерге, чижектерге даянып, шыйыңар.

Сен тарийги, мен тарийги
Ийи арнывыс көрүшпээли.

Ийи шилгини мунгаш,
кымчызын кымчыланган.

 75. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүниң илередип турар уткаларын тодарадыңар. Үстүндө дүрүмдө чижектерде залог кожумактарыңа дөмейлеп, кылыг сөстөрүниң кандыг хевирлерде турарын тодарадыңар. «Дыл» деп сөстү чүгө кавычкалап каанын тайылбырлааш, лексиктиг утказын тодарадыңар.

«Дыл» деп сөстү дыңнааш, Доржу баштай каттырыпкаш, өөрөнгөн чаңы-биле ол-бо талазынче хүлүмзүрүй көргүлээн...

Караңгы-биле **дугланып алгаш**, беш кижичорупканнар.

— Дайзынның камгалалы моон эгелээн-дир. Кичээнге ийи катап **улгаттырар**. Моондакты дедир кежерде, шаптык катпазы-биле беш метр хире үзе кезер. Күүсединер!

Беш кижичорупкан аразы бир-бир метр хире тарай берген соонда, ызырар-кыскаштар дызыладыр **кегженип-ле эгелээн**.

Командир Оюн:

— Чаңгыстап эртиңер! — деп айтышкын берген.

Дайынчылар озаң* адаа-биле эрткен кадыргылар дег, ээлчег ёзугаар караш дээннер. Адак соонда Оюн үңгөп келген.

Ол өөрүнүң эгиннерин туткулааш:

— Эр хейлер! — деп сымыранган...

Оюн өөрү-биле оңгуга* кедеп чедип келирге, ийи таңныыл оңгаар-дескээр **кылаштажып турган**. Имнежипкеш, тура **халчырының** кайызы чорда, ырак эвестен ракета адып үндүрүпкен. Дораан-на калбаш барып дүшкеннер...

Караңгылаш дээри билек, ийи таңныылче **халчы-ла бергеннер**. Дугуржулга ёзугаар холда боозун ушта шаапкаш, аксынче аржыыл сукпушаан, хүлүпкеш, чүъктей аарак халчыпканнар...

(О. Сувакниттии-биле)

 76. Номчуңар. Сөзүглелден залог хевиринде кылыг сөстөрүн тыпкаш, оларның кожумактарын айтыңар. Аңгылаан сөстөрүниң морфемниг

сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелде болбас хевирниң кылыг сөстөрүнүн ажыглалын тайылбырлаңар.

— Че, чүнү кылып хүнзедин, дуңмам? — деп, акымның баштайгы айтырыгы ол болду.

— Бо-дур — дээш, дүре тудуп каан кыдыраажымны чада тудуп эккелдим. — Кадар, казыыр саннарны бодап алган мен.

Акым мээң кыдыраажымче кичээнгейлиг көрүп-көрүп:

— Чок, онаалгаң күүсетпээн-дир сен. Мен сеңээ ындыг дүре тудуп каапкан кыдырааш бербээн мен — дээш, бажын чая-дыр.

Чүвениң ужурун ам-на эскерип кааш, шынап-ла, иштим ий-ле апарды. Чүү деп мегелээр, чүү деп **агартыңар** боор, буруулуг болганымда.

— Каям — дээш, бодаан саннарымны хынады. — Саннар шын **бодаттыңан**-дыр, ол — эки-дир, ынчаарга кыдыраажың багай эдилээн дээш кеземче көргүзөр апаар мен — дей-дир.

— Кандыг? — деп дегийт-ле айтырдым.

— Билип ал. Кыдыраашты кижилер кылып турар болгай. Оларны хүндүлээр, кылган ажылын камнаар, арыг-силиг эдилээр херек. Бир кижини кылып турар, өске кижини үрөп турарга, черле болур бе ынчаш?

— Моон соңгаар ынчанмас мен, акый — дидим.

Ол шактан эгелээш амга чедир эт-херекселимни камныг эдилээрин амыдыралым дүрүмү **болдурган** мен. (*О. Сувакнит*)

 Оол кандыг буруулуг херек кылып каан деп бодаар силер? Улуг-даа, бичии-даа кижиниң эт-севинге хамаарылгазы кандыг болур ужурлугул, чүгө?

77. Номчуңар. Залог кожумактары кирген кылыг сөстөрүн ушта бижип алгаш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Кежээ дүшкөн, он шак чеде берген турган, ынчалза-даа бо черде июнь айда ак дүнелер үези. Ынчангаш хүн чырып, аргада куштарның алгы-кышкызы, мыжырааны дыңналып турду⁴. Хемниң адырларыңа, этпектеринге оолдарлыг өдүрөктерге бо-ла таваржып чордувус⁴.

Чамдыкта арга шаарара бээрге, аяң-шыктар көстүгүлөп кээр. Шак ол аяң-шыктарның хөй кезинде түр када чурттаар чайгы бажыңнар тудуп каан. Оларның чанында одаглар ышталыр⁴. Таптыг-ла ол өйде Вывенканы өрү үүргене салыр черинче өөр лосось чоруп ораар боор чүве. (*Ю Пшонкинни-биле*)

78. Үлегерде бердинген домактарда сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстери кандыг залог хевиринде турар-дыр, тодарадыңар, кожумактарын айтыңар. *Даараар, кудар, шуглаар* деп сөстөр сөглекчи болуп чорааш, аңгы-аңгы залог хевиринге турар кылдыр домактардан база адаанда бердинген чижектерге дөмөйлөп чогаадыңар.

Үлегери: Ажылдаар өрээливисти чуур бис. Ажылдаар өрээливисти чугдуурар бис. Дыштаныр хүнде чугдунар бис. Уругларга шаланы чугжур болдувус. Шаланың хири арылган.

79. Үндезин залогта кылыг сөзүңгө кожумактардан немеп тургаш, аңгы-аңгы залог хевирлеринден тургузуңар. Залогтарын айыткаш, кожумактарын шыйыңар. Кайы залог хевирлери дөс бүрүзүңгө немешпес болур-дур, хайгаараңар.

Дыңна-, магада-, аңна-, көр-, ал-, дирил-, үн-, ажыт-, бижиг-, шимче-, артыжа-, киир-, тайылбырла-, ажылда-.

80. Шүлүктө кылыг сөстөрүн ушта бижээш, оларның морфемниг сайгарылгазын кылыңар, кандыг хевирлерде турарын тайылбырлаңар. Кол бодалын тодарадыңар.

КЫЗЫЛ-ДАВАН

Чымчак идиим улдуртунмаан,
Шыва тонум даараттынмаан,
Сургакчылар манай берген —
Сургуулче баар хүнүм келген.

«Кызып өөрөн, оглум» — дээштиң,
Эргим авам үдеп кагган.
Эртем-билиг өртемчейин
Кызыл-даван эгелээн мен.

(М. Доржу)

§ 15. Болдуруушкун залогу. Болчуушкун залогу

81. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрдө кылдыныгларның кандыг янзылыг болуп турарын, кым кылып турарын тодарадыңар. Ол сөстөрдө кандыг кожумактар немешкенин тайылбырлаңар.

Сарапча алдындан авам школага өөренип турган номнар, кыдырааштарывыс тудуп алгаш, кирип келди...

Былчашкан будуктары оңуп, үлдүрерип, саргарып калган номнардан школаңны, чаш шааңны сагындырып кээр эргим чыт думчукка кээп турган. Өөредилге номнарында **уттундурган** формулалар,

чуруктардан көрүп орап алдарлык эртемденнер кандыг-ла-бир тоолзуг, хары делегей кижилерин **сагындырган**.

— Бир катап кичээлде класс иштинге көгө-бугалар **ужудуп үндүрүпкөн** болгай силер, сактыр-дыр сен бе?

— Ийе, ол, ол. Оон ыңай сактыр-дыр сен бе? Башкы бир чурук кичээлинде тарымал чечектер **чуруткан**. А сен тургаш, чечектер орнунга өг-бүлөң, ада-иен чуруп алган сен. Башкың ол чурукту меңээ эккеп **көргүстү**. А мен сени аттынмайн-даа, ону шыгжап каан мен. А сен ону уттупкан-дыр сен, көр. Аваң эвес болза, чаш шааңның бүзүренчиг эвес ол арны ынчаар-ла ис чок балалып каар турган ийик.

(Е. Гуцало)

Болдуруушкун залогу кылдыныгны өске кижиге күүсеттирерин илередир: *Кырган-авам оглунуң чагааларын меңээ номчу=т=тур=уп ап турган*. — Мында кылдыныгны кырган-ава боду кылбайн, өске кижиге кылдырып ап турар.

Болдуруушкун залогунуң кожумактары:

1) **-т**: бижит^т, чүлү^т, халы^т, кедир^т, олур^т.

2) **-дыр** (ооң вариантылары: -дир, -дур, -дүр, -тыр, -тир, -тур, -түр): хон^{дур}, хөм^{дур}, чаг^{дыр}, тут^{тур}, каст^{тыр}, кестир^{тир}, сөкт^{тур}.

1) каттышкан кожумактар: **-дырт, -ттыр** (оларның вариантылары: -дырт, -дирт, -дурт, -дүрт, -тырт, -тир, -тур, -түр):

кылдырт, адаттыр, бижиттир

4) **-ыр, -гыс, -ыс** (оларның вариантылары: -ыр, -ир, -ур, -үр, -гыс, -гис, -гус, -гүс, -ыс, -ис, -ус, -үс) кедир, баргыс, тургус, агыс, алыс.

көжүрер (көш-үр), көр^{гүс}, ал^{зыр} (ал-ыс)

Чиге мурнуу чүктү эжелей чурттаан Караты-Хаан деп кижиди шыдыраа мөөрейи чарлаан, бир эвес уттурар болза, хаанга бажын кестирип шаажыладыр деп мындыг болган. (Тоолдан)

 82. Хей сек орнунга тааржыр залог кожумактарын немевишаан, дүжүрүп бижидер. Кандыг залог хевири домактарны тургузарыңга таарымчалыг болганын тайылбырлаңар.

Чайгы лагерьерге биске ырылар ырла... , солун оюннар ойна... Спорт шөлүңге футболда... , чаржыр... , маңна... . Кежээ одаг чанынга тоолда... , солун чугаалар чугаала... . Чайгы дыштанылгавыс солун эрт... .

83. Бердинген кылыг сөстөрүнүн дөстөрүнө залог хевирлеринин кожумактарын немеңер, олар-биле домактардан чогаадыңар.

Болдуруушкун залогу: *чору-, бижиг-, чүлү-, кыл-, чар-, чаг-, шый-, тут-, көш-, ак-, тур-*;

Болчуушкун залогу: *бода-, ажылда-, тып-, кес-, көр-, бус-*.

Болчуушкун залогу кады, эмеглежип, деңге кылыр кылдыныгы илередир: *Ыржым-на чүве, чүгле дээрнин сылдыстарының карактары чивеңнежир.* (А. Даржай) — Домакта чивеңнежир деп болчуушкун залогунда кылыг сөзү хөй чүвениң хары угда деңге болуп турарын илередип турар.

Болчуушкун залогунуң кожумактары:

-ш/-ж (ооң вариантылары: *-ыш, -иш, -уш, -үш*): *бодаш, бижигш, көржүр* (< көр=үш=үр), *тутчур* (< тут=уш=ур), *тывыш*.

Ийи кырган эрткен-барган амыдыралын коптаржып, чугаалажып олурда, кырган-ачамның дөңмээнге сыртанып чыткаш, удуп калган чораан мен. (М. Кенин-Лопсан)

84. Болчуушкун залогунда кылыг сөстөрүн ушта бижигер. Ук кылыг сөстөрүнүн дөзүңгө өске залог кожумактарын кошкаш, оларның тургустунганында база уткаларында ылгалын тайылбырлаңар.

Хербектежиң, сывыртажып

Кезек булут диргелип кээр.

Кудай аңаа шугулдаанзыг,

Кулак уюк чаңчангылаар. (А. Үержаа)

85. Номчуңар. Залог хевиринде кылыг сөстөрүн тыпкаш, кожумактарын айтыңар. Аңгылаан сөс каттыжышкыны болгаш домактарның утказын канчаар билип тур силер, бодалыңарны илередип, кыска сөзүглелден тургузуңар. Ажылыңарга болдуруушкун болгаш болчуушкун залогтарында кылыг сөстөрүн ажыглаарын утпаңар.

Улуг улус болгаш кырган ада-иези **чүнү-даа ырады көөр**, уруун ажылгыр, кежээ кылдыр өстүрген. **«Кижиги шыдамык, кадыг-быжыг боор. Амыдырал дээш туржур апаар»** деп, кырган-авазы үргүлчү чагыгыр. (М. Күжүгет)

86. Хөй сек орнунга болчуушкун залогунуң кожумактарын немевишаан, сөзүглелди номчуңар. Чамдык кожумактарда кандыг үн өскерлишкиннери болу бергенин тайылбырлаңар.

Анай-хураганнарны ыдып турганын бир-ле дугаарында көргө-
ним ол. Оларны чаптап, магадап шаг-ла болдум. Авалары оолдарын
дораан тып ап турар болду. Чамдык азып хал...ып турган анай,
хураганнарга дузала...ып-даа турдувус. Чай чок-ла хал...ып турдувус.

Даартазында эртенги чем чип олура, дедир ээп чанарывыс дуга-
йында чугаала...ы бердивис.

— Маңаа кезек турзумза кандыгыл, ачай? — деп дидимненип
айтырдым.

— Шынап-ла, ындыг-дыр че, оглум — деп, ачам база деткиди. —
Дыштанып, угбаң, честең сугга дузала... . Белек-биле аъттан мунгаш,
хойдан кадар... .

Бир-ле хүн честем совхозтуң малчыннар хуралынга баар дей
берген. Мал-маганны эки кадар...ып туруңар диди. Угбамга эки
дузала...ыр бооп хүлээнип алдывыс. (Е. Бады-Мөңгө)

§ 16. Эгидиешкин залогу. Качыгдаашкын залогу

87. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүнүң кандыг утка илередип тура-
рын тайылбырлаңар. Ону илередиринге кандыг кожумактар таарымчалыг
болуп турарын айтыңар.

Оол ырлап эгелээн. Флейтаның үнүңгө дөмейлешкек, кончуг аян-
ныг, хоюг, таптыг ыры куттулуп турган. Эжикчилер болгаш руль
тудукчулары каютаның аксынга **сырлып келгилээн**, ырыда өөрүшкү
болгаш муңгарал **дыңналып** турган. Хемниң эриктерин дургаар **чат-
тыла берген** ыыт-шимээнниг суурлар дүннүң караңгызы-биле шугла-
дып алган, ырыже кичээнгей салып, ыржымга дүлнү берген чүве ыш-
каш тургулаар. (Р. Тагор)

Эгидиешкин залогу кылдыныг кижиниң бодунче угланганын,
бодунга ажыктыын илередир: *Кээп дүшкен бичии оолчугаш тура
халааш, хевинде довураан боду кактанып алган.* — Мында кактанып
деп эгидиешкин залогунда кылыг сөзү кижиниң бодунга ажыктыг
кылдыныг илереткен.

Кожумактары, оларның вариантылары:

-н, -тын, -ттын (оларның вариантылары: *-ын, -ин, -ун, -үн, -тын,
-тин, -тун, -түн, -дын, -дин, -дун, -дүн, -ттын, -ттин, -ттун, -ттүн*).

бода=н, кет=тин, чуг=дун, хына=т=тын, бижит=т=тин.

*Демги-ле хензиг чүүлден хенертен парашют хевирлеттинип
келди. Ооң баандан хензиг кижит туттунуп алган олура.* (А. Хертек)

88. Бердинген кылыг сөстөрүнің дөстөрүнге залог хевирлериниң кожумактарын немеңер, олар-биле домактардан чогаадыңар.

Эгидиешкин залогу: *бода-, тут-, номчу-, хына-, теп-, чуг-, дыра-*;
Качыгдаашкын залогу: *дыңна-, хоста-, тып-, кес-, буда-*.

89. Ч. Кара-Күскениң «*Чараш чору!*» деп шүлүүндөн алган одуругларны номчуңар. Кылыг сөзүңүң кандыг хевирлери шүлүктүң утказын билип алырыңга дузалыг болганын тайылбырлаңар. Оларның кожумактарын айтыңар.

Аякка шай чайгылдырба,
Аьш-чем-даа төгүлдүрбе,
Аваң, ачаң сөзүн дыңнап,
Арыг-силиг, чараш чору.

Кеткен хевиң хирлендирбе,
Хере базып, аштап, чуп чор.
Артың-мурнуң көрдүңгүлөп,
Арыг-силиг, чараш чору.

Көрүнчүккө дыраттынып,
Хөйлеңиңни өөктөнип чор.
Аштаттынып, дыраттынып,
Арыг-силиг, чараш чору.

 90. Тоолдуң тургустунарыңга кандыг залог хевиринде кылыг сөстери таарымчалыг болганын сайгарыңар. Тоолдан залог кожумактары хөй ажыглаттыңган үзүндүлери ушта бижиреңер, кандыг чурумал, овор-хевир тургузарыңга оларның таарымчалыг болганын тайылбырлаңар.

Мажаалай кыраан. Күжүр дилги-даа эзим иштин дыргын кылдыр чарлап үңген чүвең иргин:

— Ай-ай-ай! Бистиң баштыңчывыс мажаалай күжүр өлүр чыгаан-дыр. Ооң алдынналчак негейи үлдүрерген, чидиг диштери шаптыланган, даван-даяанда шаандагы күжү кайда боор. Дүрген-не дүрген! Чыгып көрээлиңер, бистиң кара эзимивисте кым эң-не угаанныгыл, чаражы кымыл, кымны мактап ырлажыр бис, мажаалайның орнунга кымны олуртур бис, боданып көрээлиңерем.

Кара эзимниң хамык аң араатаннары чыгып, бот-боттарының негейлерин көөргөтчип, угаан, күш, чараш талазы-биле мактанчып туруп турлар эвеспе. (II. *Кучияк*)

Качыгдаашкын залогу дооразындан кандыг-бир кылдыныгга алзыптар, ала-чайгаар болу бээр кылдыныгны илередир: *Тергемниң дугую чарлы берген болду.* — Бо домакта *чарлы берген* деп качыгдаашкын залогунда кылыг сөзү чүвениң өскээртен кылдыныгга таварышкан кылдыныын илереткен.

Кожумактары, оларның вариантылары:

-л, -ыл (вариантылары: *-ыл, -ил, -ул, -үл*) *хоста=л̄, дыңна=л̄, тывы=л̄.*

Үн өскерлишикинине таварышкыш, **-ыл** деп кожумак **-т** кылдыр өскерлир: *тып=т=ыр < тып=ыл=ыр < тып=л=ыр.*

Чаңгыс кылыг сөзүнүн дөзүнгө ийи залог кожумаа улаштыр каттыжып болур: *буда л̄дыр, көрүш түр, бода н̄дыр.*

 91. Хыналда ажыл. Хөй сек орнунга тааржыр залог кожумактарын немеп бжиңер. Үн өскерлишикиннеринге таварышкан кожумактарның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Кандыг чурумалды көргүзеринге ажыглан кожумактарыңар таарымчалыг болганын тодарадыңар.

Койгунга коргунчуу аажок, ол көрүп олурда-ла, бир будук, ооң соонда база бирээ шимчей бээр: хардан хоста...ып турары ол. Койгун тура халааш, халып ыңай-ла болур, бир черге кээп, база-ла төшкүлештир олуруп алгаш, айыыл кайыын кел чор, кайнаар дезерил деп дыңнаа...ап, хара...ып олурар. Ооң мырыңай думчуунун баарындан бир будук көдүр..үп, хөндүр...ү бээр, бир хадың улуг боду-ла чайга...ып, ооң чанында бир шивиниң будуу хол чайган ышкаш шимчеп каап турар.

Харга бас...ып кыштаан ыяштар, оларның будуктары аар чүк-тен хоста...ып, өрү көдүр...үп эгелээр. Ынчан арга-арыг бүрүнү-биле шимчеп, чайга...ып үнер. (*М. Пришвинни-биле*)

 92. Хөй сек орнунга чогуур үжүктерни салбышаан, сөзүглелди дүжүрүп бжиңер. Кылыг сестериниң кандыг залог хевиринде турарын тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар.

Ырактан көөрге, мөңгү...елчек, кызыл өңнүг үш дагның хүнге чайырланган кылаңнаажы каракты чылчырыктал...ыраар. Часкы үеде мыйгак-харага...ар чечекте...ип турда, арга эдээ өкпең кожаа-биле ораа...ынар. Хек эдип турар үеде алаңгыштыг ажыктарның чеди чүзүн чеч... чүректи шимире...ир.

Калбак-Хараганың хем унун дургаар довузак ак өглер кожалан...ыр дис...инген. Хөй, өшкү дүгүн холуп тургаш, өйүп кылган

кидис өглерни дески черге ти...илепкен. «Дөң черге өөн өгл...р, дөлем черге малын чалаар» деп улус чугаала...ыр. (Е. Танова)

93. Залог хевиринде кылыг сөстөрүн ажыглап, «Хүн чурумун сагыры — амыдыралга ажыктыг» деп темага угаап боданышкын хевиринге кыска хемчээлдиг чогаадыгдан бжиңер. Залог кожумактарын шыйыңар.

§ 17. Кылыг сөзүнүң видтери. Тодаргай эвес вид. Доозулган вид

94. Аңгылаан кылыг сөстери кандыг янзылыг болуп турар кылдыныгларны илередип турарын тодарадыңар.

Шупту сургуулдар үнүштерни демниг **тарып турлар.**

Бичии уруглар база олардан чыда калбайн, чечектерни **тарыгылааннар.**

Частып келген чечектер ырактан **көгереңейнип, кызаңайнып турган.**

95. Сөзүглелде ажыглаттынган кылыг сөстөрүниң кандыг кылдыныглар илередип турарын тодарадыңар.

Күстүң узун кежээлеринде изиг одаг чанынга ашак тоолдар ыдып, ырлар ырлаар. Ук тоолдар делгем чаагайы-биле куттулуп турда, чартык уйгузун апкан эзим иштинден, хорум сайыр аразындан чараш тооргу маңнап келгеш, ашакты дыңнаалап турар-даа чүвең иргин. Одагның чырыы ооң азыгларынга чайнагылай бергилээр. Чадыр чанынга даңны атсы-даа дыңнаалап тургулаар апарган тооргу чүве-дир. (А. Гафт)

Кылдыныгның канчаар, кандыг шинчилиг болуп турарын (доозулганын, катаптаанын, боттанмазын, бир аай болурун, дүрген болурун) илередип кылыг сөзүнүң хевирлерин **видтер** дээр. Олар кылыг сөзүңге чаа утка киирбейн, чүгле кандыг-бир немелде утка киирер: **номчугулаар, хадывастан, кара=ш дээн, халаңайнып турган**

Тыва дылда дараазында видтер бар:

Тодаргай эвес вид: сана, номчу. Тускай кожумак чок болур.

Эр ала эзирлер хемниң кыры-биле сыннар бажын дужааштыр ужуп чорааннар. — Кылыг сөзү кылдыныгны чүгле адап турар.

Доозулган вид: *биживит, санап каг.*

Бөгүн ажылывыс эрте доозупкан бис. — Мында доозупкан бис деп кылыг сөзү кылдыныгның доозулганын илередип турар.

Дагыннаан вид: *санагылаан, бижигилээн.*

Кезек-кезек болгаш-ла чымчак салгын арын-башты суйбай кагылап тур. — Домакта суйбай кагылап тур деп вид хевиринде кылыг сөзү кылдыныгның катап-катап болуп турарын айтып турар.

Болбастаар вид: *санавастаан, биживестээн.*

Чай дүжерже, соок хаттар хадывастаан. — Кылдыныгның боттанмас апарганын илередип турар.

Ритмиктиг вид: *караңна, көгерөңейн.*

Ырак дээрде сылдыстар чивөңейнип, карак басчып ойнап турлар. — Мында бир дески үргүлчүлелдиг болуушкунну илередип турар.

Дүрген вид: *караш де, көгереш кылын.*

Хенертен чаңнык-даа чыжырт-ла диди. — Вид хевиринде кылыг сөзү кылдыныгның эң кыска үеде болуп турарын илередип турар.

Вид кожумактары **хевир тургузар кожумактар** болур. Вид кожумаан **чартык дөрбелчин** кылдыр шыяр: *киргилээн, киривит.*

96. Номчуңар. үстүнде дүрүмге даянып, кылыг сөстөрүниң кандыг вид хевиринде турарын тодарадыңар, кожумактарын айтыңар. Кылдыныгларның кандыг шинчилиг болуп турарын тайылбырлаңар. Аңгылаан чүве адының кандыг падежте турарын айтыңар.

КАКПАНЫҢ СӨЗҮ

Араатан аң кокпазынга

Аксым ашкаш, билдиртпестеп,

Аажок үр чыткылаар мен.

Дылымдыва базывытса,

Дырбаңнадыр салбайн баар мен. (*Э. Кечил-оол*)

97. Скобкаларны ажытпышаан, тааржыр вид кожумактарын немеңер. Сөглекчи болуп чоруур кылыг сөстөрүн утказынга тааржыр үеге ажыглавышаан, дүжүрүп бижиңер.

Дагыннаан видке:

1. Клазывыстың оолдары химия, физика эртемнериниң олимпиадаларыңа каш катап (кириш-). 2. Көрүкчүлөр театрға чыгып (кел-).

Дурген видке:

1. Кара булут келген соонда, дээр-даа (кызаш-). 2. Хемге келгеш, изии кончуг боорга, сугже (мойтула-).

Ритмиктиг видке:

1. Чазак бажыңының кырында Тываның тугу (хөлбей-). 2. Караам уунга бир чүве (кара-).

Болбастаар видке:

Сен чүге ном (номчу-). 2. Сөөлгү үеде чаъс шоолуг (чаг-)

98. Бердинген кылыг сөстөрүн вид хевиринге болгаш эрткен үеге турар кылдыр ескертиңер. Үш чижек-биле домактардан чогаадыңар.

Үлегери: **сана** — санавыт, санагылаан, санавастаан. Садыгжы акшаны каш катап кичээнгейлиг санагылаан.

Кылашта-, шыдыраала-, каттыр-, хады-.

99. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүниң кылдыныгыларының канчаар болуп турарын тодарадыңар, кандыг вид хевиринде турарын айтыткаш, оларның кожумаан шыйыңар.

Күскү үе Тыва черге кайгамчык-ла,
Хүнү биле алдын өңнүг үнүш чижип*,
Карактарны чылчырыктай чиргилчиннээр,
Харлыг сыннар сериин тынып, үргүлей бээр.

Күштүү-биле чаңнап чайлаан хемнерниң суу
Хүлүмзүрүүн соксаш кыннып, оожургай бээр.
Бедик дүжүт чалгыглары көзүлбестеп,
Белдер, шөлдер дадаазыннай аңдартыңар.

Дуруяалар далбыйландыр агаар чарып,
Дуран четпес дизиглер бооп **читкилей бээр.**
Хөлдер болгаш хемнер кыды **чеңнегилеп,**
Көвей балык дунчузунче көжүптерлер.

(*О. Сувакнит*)

 100. Номчуңар. Шүлүктүң утказын тургузарыңга кандыг вид хевиринде кылыг сөстөри таарымчалыг болуп турарын тайылбырлаңар. Вид домактарын шыйыңар. Аңгылаан сөстөрүниң кандыг хевирде турарын айтыңар.

Челээш өңнүг чечек шыпкан аяң черде
Секпилдерлиг бопуң чаактыг оолакчыгаш
Холун чайып, өрү шурап, каттыргылап,
Хоюп ушкан ховаганнар сүрүп чору.

Чазык кижиги шырайы дег, амдыы чаа-ла
Чайнап турган шыпшың дээрге кезек булут
Диргелип кээп, дескилешкен соон дарый,
Диңмирээшкин кулак уюк мөөрей берди.

Оюнунуң таалалыңга алзывыткан
Оолак хөөкүй кыпсынчыды кышкырыпкаш,
Ынаар чоокта көстүп турган бажыңынче
Ыглап-сыктап, салбаңайнып халывытты...

(А. Үержаа)

101. Кандыг кылдыныгларны көргүзөринге кылыг сөстөрүнүң вид хевирлери таарымчалыг болуп турарын тайылбырлаңар. Вид хевиринде кылыг сөстөрүн ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Пөштерде коргулчун дег аар, чудурук дег улуг, көк тооруктар халайгылай бергилээн тургулаар. Дыттарның саазындан хээп каан чүве дег ине бүрүлери саргаргылап калгылаан. Бис чеди хүн дургузунда даглыг эзимниң кокпазы-биле чортуп, сай-даштыг бичии саарыгларны кешкилээн бис. Сес дугаар хүнде саргаргылай бергилээн селбегер дыттарның аразыңга аъттарывыстан дүшкөш, чадырже далажыптывыс. (А. Гафт)

102. Немелде онаалгалыг эдертиг. Сөзүглелден вид хевиринде кылыг сөстөрүн ушта бижээш, кожумактарын шыйгаш, хевирин айтыңар. Сөзүглелдиң планын тургускаш, кызыра бижинер.

Эдержиш алгаш, бо-ла балыктаар бис. Чинчиваа, Алдын-кыс бистиң сыырткыыштарывысты тудуп алгаш, шенегилээр. Чинчиваа балык үндүр шелипкеш, кедергей амыраар.

Чамдыкта балыктар удаа-дараа чемнегилээр. Улуг акыйларны көөрге, алдын-сарыг кадыргыларны улаштыр дырлаңадыр үндүр шелип-ле турар. Бис оларже адааргал-биле кайгап олургулаар бис. Сыырткыыштап балыктаары бир эртем болур чораан. Балык чемней

кааптарга, чоорту шелип үндүрөр. Чемнептерге, дораан шелерге, балык танаа чирлип кире бээр.

Бир катап чааскаан чоруптум. Мошкамны таныырым шурап-гактар, саарыгларга салдадып чор мен. Бир ээрэмчигешке салдадып чорумда, улуг балык молчурт кылдыр чемнепти, шелип үндүрүп келиримге, алдын-сарыг кадыргы! Үш катап ол балыктын эштерин ынчаар шелип үндүрүп алдым, өөрүүрүм-даа кончуг. Оон каш-даа чемнээн, үндүр шелеримге, үстүп, чирлип киргилей бергиледи.

Дөрт улуг кадыргымны хаак адырынга суп алгаш, чоргаарым аажок базып чанып келдим. Авамга бээримге, «чолдугбайымны» деп мактап, эргеледип шаг болган. Картошка холаан хөлчок амданныг мүн хайындырып ишкен бис. (Д. Демчик)

Доозулган вид кылдыныгның кызыгаарлыын, доосту бергенин илередир.

Тургустунар аргалары:

1) Кожумак дузазы-биле: **-ВЫТ** (ооң вариантылары: -ВИТ, -ВУТ, -ВҮТ, -ЫВЫТ, -ИВИТ, -УВУТ, -ҮВҮТ): кылы=**ВЫТ**, көр=**ҮВҮТ**, кед=**ИВИТ**, шайла=**ВЫТ**.

Кылыг сөзүнүн янзы-бүрү хевирлеринге доозулган видтин **-ВЫТ** деп кожумаа үн талазы-биле кызырылгаш, **-ЫПТ, -ПТ, -П** кылдыр өскерли бээр: сал=**ЫПТ**=ар, кыл=**ЫПТ**=ар, бер=**ИП**=кен, ажилда=**ПТ**=ар.

2) Ийиги кезээ каг-, кал-, ал-, бер-, шап-, тырт-, хон- деп дузалал кылыг сөстөрүндөн тургустунган составтыг кылыг сөстери база доозулган видтин болур: *Кырган-авам солун тоолду номчуп берген.*

103. Хей сек орнунга доозулган вид кожумактарын немеп бжиңер, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

I.

Дүъштеки чем соонда оон ыңай хемелеп чор...каннар. (Р. Тагор)

II.

Бүгү бойдус кышкы мөңгүн думаалайын

Бүдүү уштуп, «аптараже» чажыр...кан.

Дагны шуглаан айыраң хар хөглүү кончуг

Дамырак бооп, уян үнүн сал...кан. (А. Хертек)

III.

Барыын чүктен шораан бора булуттар үнүп келгеш, чоорту чылза-чылза, дээрни дуй бүрге...кен. Кудайның хөңнү кударап, алдын хүннүң диргизикчи херелдери имистелип, дүнеки сылдыстарның чи-

веңнешкен карактары шимдинген. Адыг-мажаалай ижээп чыд...кан, элик-хүлбүс ишкээр хем шынаазынче көж...кен. Хар курлак чедир ур...кан, ажыг сооктуң чаъс-демир коңгазы кыңгырадыр эд...кен. «Кыш хаан» бодунуң кылагар дош дүжүлгезинде саада...кан. Ону ам олудундан тургузу сывыр...ар күш делегейде чок!

IV.

Улуг эвес сүүрнүң баарында шулурткайнып бадып чыдар кылагар дамырак сугга дүш үезинде могап тур...кан боттарывыс арай боорда калгып келдивис. Суксаанын чидирип алыр дээш, хойлар сугже далаж...ты. (Ц. Шагжин)

104. Бердинген кылыг сөстөрүниң дөстөрүнге доозулган вид кожумактарың немеп бижирер.

Халы-, бижир-, тут-, чуру-, быдаала-.

§ 18. Дагыннаан вид. Болбастаар вид

105. Чогаалчының овор-хевириң тургузарыңга аңгылаан кылыг сөстөрү кандыг ужур-дузалыг болганың тайылбырлаңар.

Константин Чанзанович Тоюң. Ону мээң үемниң кижилери эки билир болбайн аан.

Угаанның, оожум, улуг карактарлыг, делгем хавактыг, оюн-баштак аажы-чаңныг, чүве хөөрээш-ле, бажының дүгүн аткаар саглаш кылдыр **суйбай каггылаптар** хып дээн аныяк эр. Мээң сагыжымга Костяның овор-хевири шак-ла ынчаар сагындырып арткан.

Ооң чогааткан ырлары ак-көк хемниң делгемнеринде ам-даа **чаңгыланмышаан**. Ол чүгле шүлүктөр эвес, шүлүглелдерни, харын-даа шиилерни **бижигилээн**. Константин Тоюң аныяк салгалды база хомудатпаан. Оларга солун болгаш чаптанчыг шүлүктөрүни **бижигилээн**. (О. Сувакпит)

 106. Номчуңар, тывызыктың харызың тывыңар. Харыыны тыварыңга кандыг чугаа кезээ силерге дузалыг болду, чылдагааның тайылбырлаңар. Кылыг сөстөрүниң уткалыг бөлүктөрүң тодарадыңар.

Ылым-чылым дүрлү берген чыткылаар-даа, ынчап чыда, тура халааш оглангылаар. Ооң соонда шурагылап, оюн эрээр.

Талыгырда шимээн-даашты дыңнап кааптар, таан дыжы кулактарлыг шынчы өңнүк. (А. Шоюн)

Дагыннаан вид кылдыныгны хөй кижиге кылып турарын азы кылдыныгның катап-катап болурун илередир: *Кезек-кезек болгаш-ла, чымчак салгын арын-башты суйбай каггылап тур.*

Дагыннаан вид **-гыла** (ооң вариантылары: *-гиле, -гула, -гүле, -кыла, -киле, -кула, -күле*) деп кожумак дузасы-биле тургустунар: *чайган=гыла, бас=кыла, кел=гиле.*

*Чодурааның чечээ сырынга оожум чайган=**гыла**=ан.*

107. Хөй сек орнунга дагыннаан вид кожумактарын немеп бижир, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Эң-не сонуургаарым, чаптаарым эгелерни допчузундан көрүп алгаш, шилип номчу...дым. (М.К.)

2. Хорагайлыг тоннар кеткен уран куштар,
Хомус ышкаш, уяранчыг ырлаш...ар.

Чазыл...ан чечек-чимис салбаан чадып,

Саглаңнажып, өңгүр херел чажып, эстээр. (А. Хертөк)

3. Он хонук эрткенде, хеме Кантхалияга чедип келген. Заминдарны уткуур дээш, кулузун тут...ан, бичии аъттарлыг чалчалары ооң бажыңындан чедип кел...эн. (Р.Т.) 4. Тарамык чадаң ыяштарның хөлегезинге, суг ижип алгаш, хойлар чыт...п алырлар. (Ц.Ш.)

 108. Ийи бөлүккө үстүп алгаш, хөй сек орнунга тааржыр вид кожумактарын немээш, дүжүрүп бижир. Кандыг вид кожумаан немээниңерни, ооң шын бижилгезин тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрдө ийи вид кожумааның хевирлерин айтыңар.

I.

Тодуг аыш-чемге, сибирь ёзузу-биле изидир одап каан бажыңга туруп могаан улус чындырап эгелээн, ынчангаш олар кончуг дүргөн бажыңнарынче чан...каннар. Суурнуң оттары ийи-чаңгыстап өже бер...эн. Долгандыр ыржым-шыпшың. Ында-хаая уйгу кадында кым-бир кижиниң ыды ээре **каг... тар**. А аңаа харыы кылдыр киш азыраар черде шаараш демир кажаа иштинден «нря-у» дээн каржы үн дыңна...ып кээр. Ыт ээргизинге киштиң дириг кара хөңнү чок.

(М. Жигжитов)

II.

Соңгу чүктен ажыг чывар сыыңайнып кээп, чоорту күштелип ор-
ган.

— Хэй! — деп, ивилеринче алгыргаш, Байбас Кюльбэрдинов
өндөйип кээп, урук кымчызын чай...ан.

Шанактаан ивилер маңын дыңзыд...аннар. Ивилер чидиг дуюг-
лары-биле хөртүктү чара-чара **бас...арга**, бузулган харлар улай-улай
ужугуп чораан.

Соңгу чүктүң соок хады арынче шаагайтап, дүвүнү дээр шаар дол-
гап үндүрүп эгелээр. Дүргени хөлчок караңгылап кел чораан.

(С. Данилов)

  109. Кижиниң аажы-чаңын, портрет чурумалын тургузарыңа кандыг
вид кожумактарлыг кылыг сөстери таарымчалыг болганын тодарадыңар,
немээн кожумактарның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Аңгылаан
сөстөрдө немешкен ийи вид кожумактарын айтыңар. Сөөлгү сөстө кандыг
кожумак немешкенин үстүндө дүрүмнөрдөн тодарадыңар.

Жамийла чараш-даа кижиги. Хөнү, чаагай сынныг, суук кара ийи
чажын салам кылдыр салып **бадыр...ар**, ак аржыылын багла...ры
безин дыка аянныг, солагай хаваанче шала чая **багла...арга**, хоюг
хүрөң шырайын хөлөгелей аарак чоруур. Жамийла каттыр...арга, ооң
тулдур бышкан чодураа дег кара карактарындан опаң-чипең отчу-
гаштар хүртүңейнип кел...эр, а хенертен аалдың хунук-сарык ырла-
рын бадыра **каг...арга**, ооң чараш карактарында кыссыг эвес чайын-
наныглар бүлдең...ип келир. *(Ч. Айтматов)*

110. Хыналда ажил. Бөлүктерге үстүп алгаш, шүлүктө ажыглаттын-
ган: 1) причастие хевиринде кылыг сөстери, 2) деепричастиелер, 3) залог
хевиринде кылыг сөстери, 4) вид хевиринде кылыг сөстөрүн сайгары-
ңар.

Бсыяхты¹ чалыгы кыстар аажок манаар,
Чаа даараан хевин кедип, каастаныпкаш,
Карак базып, каш янзы чаңнагылап,
Кайгал оолдуң кадыг чүрөөн эргизиптер.

¹ *Бсыях* — якут чоннуң чаа шаг уткуур байырлалы.

Ысыахты херээжен чон аажок манаар,
Чайынналган сыргаларын чайгагылааш,
Эрткен-дүшкен чону-биле амырлажып,
Эки чолдуң кежиктиин-не хөөрежир.

Ысыахты энелер-ле аажок манаар,
Чараш улуг аржыылдарын шарыттынгаш,
Частың катап эглип чедип келгени дээш,
Самнап, ырлап, шаанга киир-ле хөглеп алыр.
(Н. Харлампьева. Очулга С.Комбу)

Болбастаар вид болуп турган кылдыныгның боттанмас апарганын илередир: *Чай дүжерже, соок хаттар хады=васта=ан.*

Болбастаар вид **-баста** (ооң вариантылары: **-бесте, -васта, -весте, -паста, -песте, -маста, -месте**) деп кожумак дузазы-биле тургустунар: кыл=**баста**, бижилге=**весте**, үн=**месте**, сат=**паста**
Эжимден чагаалар келбестээн.

111. Болбастаар вид хевиринде кылыг сөстөрүн ажыглавышаан, сөзүглелди улаштыр тургузуңар.

Узун-Кулак хүн келген тудум, улам чараш апар чыткан. Ооң эрес-кашпагайы-даа хөлчөк. Чаңгыс черге чытпастаан. Халыыры кедерээн. Тоолайывыс дөскөл чогу кедереп, бисти амыратпастаан.

---

112. Бердинген кылыг сөстөрүн болбастаар вид хевиринге өскертиңер, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Тургускан сөстөрүңерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар. Ийи чижектен шилип алгаш, домактардан чогаадыңар.

Тып, шып, хып, хөм, шим, эм.

§ 19. Ритмиктиг вид. Дүрген вид

113. Номчуңар. Аңгылаан кылыг сөстери кандыг кылдыныгларны илередип турар-дыр, тодарадыңар. Кылдыныгларны кандыг кожумактар илередип турарын айтыңар.

1. Бойдустуң янзы-бүрү каас-шиник, шөлээн черлеринге хемелеп чораан кижилерге хүн эрткени билдиртпейн чораан. Кым-даа далашпаан. Имир дүжүп келгенде, цикадалар* **шарыгайнып**, оттут курттар кызаңайнып чыдар арыг чанында бир суур чоогунда эрикке кээп, хемези доктаай бээр турган. (*Р. Тагор*)

2. Янгар амдангыг чем артынчызы алырынга идегеп, бистиң чанывыста **ээртилеңейнип, оглаңайнып** тур. (*Ц. Шагжин*)

Ритмиктиг вид кылдыныгның кандыг арга-биле болуп турарын, шимчээшкениниң бир дески үргүлчүлелдиин илередир: *Ырак дээрде сылдыстар чивең=ейн=ип, карак басчып ойнап турлар.*

Ритмиктиг вид: 1) өйүндө болуп турар кылдыныгларны **-ңна (-ңне, аңна, -еңне, -уңна, үңне)**; 2) үргүлчүлелдиг болгаш күштүг болуп турар кылдыныгларны **-аңайын (-еңейин, -уңайн, -үңейин)** деп кожумактар дузазы-биле илередир: *көгөр=еңнэ=эн, чивең=ейн=ир, караң=айын=ыр.*

114. Ритмиктиг вид хевиринде кылыг сөстөрүн ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Кылдыныгларның кандыг шинчилиг болуп турарын тодарадыңар.

I.

Шиижекчигештер дем-не оттуп келгилээн, сыйтыгайнып каап, дыттар чочагайындан чемиш дилеп, сылдырткайнып ушкулап турлар. (*Д. Арагачы*)

II.

Чечек-чимис хөлбеңнээн
Черивистиң онзазын.
Сагыш-сеткил байырлаан
Чайгы шагның магалыын. (*К. Чулдум*)

Кара хаайы борбаңайнып,
Карактары кылаңайнып,
Хаважыгым анаа-ла хей
Хапкан ышкаш сыйылай-дыр. (*Э. Кечил-оол*)

115. Ритмиктиг вид хевиринде кылыг сөстери шүлүктүң утказын илередиринге кандыг ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар. Вид кожумактарын айтыңар.

Четчип үнгөш айыраңнаан
Шеңне чечээ магаданчыг.
Аяңнарга, өзеннерге
Аңчы мени алаактырар.

Шырыш, маргаа аразындан
Шалың бөргү кылаңайнып,
Шырай арны чидиг кызыл —
Шала уян көрүп орар.
(Ю. Кюнзегеш)

116. Ритмиктиг болгаш дүрген вид хевиринде кылыг сөстөрүн тыпкаш, тургустунганын тодарадыңар.

1. Ол аразында даштын хой диигейнип келген. 2. Согун төштүң⁶ бир ийинге деггөш, кайтыккан уу-биле ынаар-ла шырыш аразынче сыг дээн⁴. 3. Хенертен-не бир-ле чүве ыйгыл иштинде караш кылынган. 4. Оол шимчевейн шыгырт турупкан. 5. Ынак ыды Дандарны көрүп кааш, келген черинче ээрип каап, сыыгайнып турган⁴. 6. Чүгле ында-хаая ол чарыкы сында⁶ ыяштарның чыжырт-чыжырт дээри дыңналыр. 7. Чалбырааштар дээрже шөйүлдүр аттыгып, чаштанчылар дазырткайнып турган⁴. 8. Ак-Чүрек бурунгаар чүткүп, бир эвес Байлаң чедип албаан болза, шагда-ла сын ажыр караш дээр хире чораан. (О. Сув.)

Дүрген вид кылдыныгның эң кыска үеде болурун илередир: *Хенертен чаңнык-даа чыжырт-ла диди.*

Өттүнүг сөстөргө **кыл-, кылын- де-, ди-** деп дуазал кылыг сөстөрүниң немешкени-биле тургустунар: *караш дээн, кызаш диди, чык кылынган.*

Чаңгыс кылыг сөзүңге ийи вид кожумаа немежип болур: *номчу гула выт, көр гүле вит, кел гиле весте.*

 117. Шоланың тыптырынга кайы вид ужур-дузалыг болганын тодарадыңар. Дүрген вид хевиринде кылыг сөстөрүн ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Шола аттарны лексиканың кайы адырынга өөренирин сактыңар, ону кандыг термин-биле адаарыл?

Ой, уруглар, уткан-дыр мен. Мени чүге «Шавар-оол» дей берген дээр силер? Мындыг чүве, чажыдым сөглөп берейн. Кажан аалдар

азы өглер барааны көстүп келирге, чоокшулап келгеш, чүгле садырт дээр кижин мен. Улустуң ыт-кужун чиртиледир-чартыладыр-ла келир. А кажан аалдардан азы өглерден үнерде, чүгле караш дээр мен. Оон элээн ырап, ажытталы бергеш, аъдым аксын тыртып, шошкудуп азы чортуп эгелээр мен. Ачам мени бо-ла: «Аъдындан дер үнмес, аксындан сөс үнмес оглум-дур ийин» — дээрге, дыка-ла амыраар мен. (О. Сув.)

118. Чуруктар дузазы-биле тывызыктарны тывыңар. Ында кирген овор-хевирлерни тургузарыңа кандыг вид таарымчалыг болганын тодарадыңар. Вид хевириниң тургустунган аргазын айтыңар.

Хопчу кадын ходуш диди,
Кожаларда чалчырт диди.

Чайнаш, чырыш чажыртпай,
Чаашкын баштаан кагжыртпай.
Көңгүрт-каңгырт көңгүртпей,
Көскеттинген⁶ кызаш-коң-ң!
(Ч. Каң-оол)

119. Номчуңар. Кандыг шинчилиг болуушкунну көргүзеринге дүрген вид хевирин уjur-дузалыг болганын тодарткаш, тайылбырлаңар.

Хенертен куураш дизе-ле, чоогадан куу ыт окталы аарак үне халааш, оруум доза турупкаш, харыгайны берди. Карактары саргараш дээн соонда, демги ыдым кырымче шураарының кырында! Бөрү! Удур-дедир кайгажыпкан тур бис. Ынчап турувуста, бир-ле черде будук дырс кынды. Ыя аразында шывараш дээн соонда, бөрү көстүп келгени дег, хенертен чиде хона берди. Кайдал?

Ам-на боомну дүжүргеш, ок үжеттинип турар арамда, дуу ыракта эзимниг дагже үнген чоогада бир удаа көзүлгеш, ажытталы берди.

Ырак эвесте аалдың бызаалары оъттап кел чорлар. Кедеп чыткан чүвези ол ышкажыл.

 Ритмиктиг болгаш дүрген вид хевиринде кылыг сестерин ажыглавышаан, «Тооруктап чорувуста...» деп темага чурумал азы тоожушкун хевиринге кыска чогаадыгдан бижирер.

 120. «Вид болгаш залог кожумактарының шүлүкке уран-чечен аргалар тургузарынга уjur-дузазы» деп кыска дыңнадыгдан бердинген чогаалга даянып тургузуңар. Чурумалдыг аргалар тургузарынга кайы залог, вид хевирлеринде кылыг сөстери таарымчалыг болганын тайылбырлаңар.

ДҮНЕКИ СОРУНЗА

Ховаганнар хоруй берип, шыпшың удаан.
Хорагайзыг, коңчуг чараш хээлиг шыкта
Каш чүзүн өңнер-биле будуттунган
Каас чечек аржыыл-шуглаан шыптыныпкан.

Херелдери өртемчейже чайыр чашкан
Кежээки хүн даглар кырлап, байырлашкан.
Чылыг шиник өргээлери — уяларже
Шылаг билбес кежээпейлер — куштар чанган.

«Саат» дайнап, кегженгилээн инектерден
Саап алыр аккыр сүттүң быштаа — сылдыс
Өөрүшкүлүг чивеңнежип, хөглөп-ойнап,
Өрү дээрни хуулдуруп, шимей каапкан.

Олут орбас дажыг хем-не удувайн,
Онза, солун төөгүлөрни сактып ыдып,
Караа көс дег чырып турар үгүлерге
Караңгыда дүннү өттүр хөөрегилээр. (А. Хертек)

ПРИЧАСТИЕЛЕР

§ 20. Причастие — кылыг сөзүнүң тускай хевир

121. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрже хамаарышкан сөзүндөн айтырыын салгаш, оларның домакка кандыг кежигүн болурун тодарадыңар. Бир эвес аңгылаан сөстер чүве ады-биле илереттинген болза, укталган аргазын, падежин болгаш кандыг домак кежигүнү болуп турарын айтыңар.

1. Тамбов училищезинге **өөренип турган** чылдары Кечил-оолдуң чуртталгазында эң **уттундурбас** чылдар болган. (О.К.) 2. Бодум

хуумда бо сарыг өртемчейге, барып-барып Азия диптиң төвүнге, ак-көк хемнерлиг чараш черге тыва кижиге болуп **төрүттүнгенимге** дыка өөрүп чоруур мен. (Ч.Д.) 3. Чоннуң дылы ооң байлаа, салгалдан салгалче дамчып келген өртек чок дириг эртинези болур. 4. Ону **садары-даа, солууру-даа** болдунмас. 5. Төрээн дылы дег үнелиг, эргим, чараш чүүл чок. 6. Ооң **эгээртинмес** чаражы, байлаа — чоннуң угаан-медерелиниң болгаш сагыш-сеткилиниң көрүнчүү. (С.К.) 7. Мөңгүн ак бөргүн бажындан кажан-даа **уштуг көрбээн** Мөңгүн-Тайганың сураан дыңнаваан кижиге Тывада ховар. (С.Куулар.)

Причастие — кылыг сөзүнүң тускай хевири. Ында кылыг сөзүнүң болгаш демдек адының шынарлары бар:

1) кылыг сөзү ышкаш, **кылдыныгны илередир** болгаш **үелерлиг, болур** база **болбас** хевирлерлиг;

2) демдек ады ышкаш, **кандыг?** деп айтырыгга харыылаттын-мышаан, домакка **тодарадылга** болур.

Деңнеңер:

Причастие	Кылыг сөзү
кандыг шай? Хайынган шайны эзип каавыт.	шай канчанган? Изиг отка шай дүрген хайынган.

1-ги домакта **хайынган** деп сөс **эрткен үениң причастиези** болур. Ол болур хевирде турар. **Шай** деп чүве адының мурнунга чорааш, ооң кылдыныгдан укталбаан демдээн көргүзүп, **кандыг?** деп айтырыгга харыылаттынып, домакта **тодарадылга** болуп чоруур.

2-ги домакта **хайынган** деп сөс — **кылыг сөзү**. Ол чүвениң эрткен үеде болган кылдыныгын илередир болгаш **канчанган?** деп айтырыгга харыылап, болушкун наклонениезиниң шагда эрткен үезин көргүспүшаан, домакта **сөглөкчи** болуп чоруур.

Причастиеңиң хевирлери:

эрт**кен** үениң причастиези: **быш=кан** кат;

кел**ип** үениң причастиези: **кед=ер** хеп;

бол**галак** үениң причастиези: **үн=гелек** хүн;

бол**гү** дег үениң причастиези: **кел=ги дег** автобус.

122. Үстүнде дүрүмде чижектерге даянып, хөй сек орнунга причастиелерниң тааржыр кожумактарын салыңар. Причастиелерниң хевирин тодарадыңар, кандыг айтырыгга харыылаттынып, домактың кандыг

кежигүнү болуп турарын айтыңар. Бөлүктөргө үстүп алгаш, а жылдаңар: 1) үлегер домактарның утказын тайылбырлаңар; 2) тывызыктарның харызын тывыңар.

I. Баштай үн... кулакты соңнай үн... мыйыс эртер. Дамчы... чугаа далай чалгыы. Эт... сөзүңгө ээ болур. Көрбэ... чүвези чок, көдүрбэ... хөнээ чок.

II. Маңна... адым бажы чок. Чыт... бызаам каас хавактыг, чыт... чарты чарык өектиг. Этпе... кускун эътке хонду, часпа... кускун чагга хонду.

III. Хайын... шай, быш... кат, одун... уруг, чазыл... чечек.

IV. Доос... а ажыл болду, чоп ам-даа олчаан силер. Чаг... а чаъс болду, ынчалза-даа хат ону үзе шаап каапты. Дүүн-не кел... а улус болду, чүгө чидип турар чоор?

123. Таблицаны кичээнгейлиг көргөш, сактып алыңар. Аңаа даянып, причастие кирген сөс каттыжыышкыннарындан, домактан тургузуңар.

Демдек ады	Причастие	Кылыг сөзү
Чүвениң ылгавыр демдээн айтыр болгаш <i>кандыг?</i> деп айтырыгга харыылаар		Чүвениң кылдыныын айтыр болгаш <i>канчаар?</i> деп айтырыгга харыылаар
Чүвениң өңү, хемчээли, шынарының талазы-биле ылгавыр демдээн илередир	Чүвениң кылдыныгдан укталган ылгавыр демдээн илередир	Чүвениң кылдыныын болгаш байдалын илередир
<i>Амданныг (кандыг?) кат Терең (кандыг?) хем</i>	<i>Бышкан (кандыг?) кат Үерлээн (кандыг?) хем</i>	<i>Кат (канчаар?) быжар. Хем (канчаар?) үерлээр.</i>

Причастие **составтыг кылыг сөзү тургузуп чорааш**, ооң кол лексиктиг утказын илередир кезээ болур: «**причастие + дузалал кылыг сөзү**»: *шүлүктээр турган, хүлүмзүрүп алган кылаштап келген.*

Ус-кушкашты уруглар чаптаан, чарашсынган турлар.

Составтыг кылыг сөстери үш азы дөрт-даа кезектен тургустунган бооп болур: *Бертен дымырааш чаъс чаап турган болду.* Составтыг кылыг сөзүнүң кол лексиктиг утказын бирги кезээ илередир, ийиги, үшкү кезектери аңаа немей грамматиктиг уткаларны илередир.

Причастиелиг бөлүглөлдөр болгаш аңаа бижик демдектери

Домак иштинге причастиеге хамааржып, ооң айтырыныга харыылап чоруур сөстөр катай **причастиелиг бөлүглөл** тургузар:

1. Олар домакка чүве адынга хамааржып, ооң кандыг? деп айтырыныга харыылап чорааш, **тодарадылга** болур, ынчан причастиелиг бөлүглөлгө бижик демдээ салбас:

Хамык ужур каастанып шиметтинер алдын билзээнде эвес, а
бодун долгандыр турар төрөөн бойдузунга ынакшылдын байындан
сагыш-сеткилге куттулуп чоруур хуулгаазын билзекти автор мында
элдээртип алгаан. (Ч. Куулар)

2. Причастие сөглөкчи болуп чоруур кол кылыг сөзүнүн мурнунга чорааш, **канчаар?** деп айтырыгга харыылап чорааш, **байдал** болур. Бо таварылгада ооң соонга **биче сек** салыр:

Илби-шидилиг даш бо ышказыл — дээш, Маша өөрээнинден
ийи холун өрү көдүрүп алган, менче маңнап олур. (С. Ооржак)

124. Причастиелерге өзек сөзүндөн харылзаалыг айтырыгдан салгаш, ушта бижээш, ооң онзагай демдектерин тайылбырлар. Причастиелиг бөлүглөлдөрнү тывыңар, оларның кандыг кезигүн болуп чоруурун тодарадыңар. Аңгылаан сөстөрнүн кандыг чугаа кезээ болурун айтыңар.

Бир-ле каттап чорувуста, чанывыска чораан Чанчаавыс чиде берген. Үр-даа болбаанда, Чанчааның адының ымыраа-сээкке шыдашпайн былгырган, тепкиленген даажындан тып алган бис. Ол бир дөс чыжырганага таваржы бергеш, ону дуюкаа үңгүп турда, кырынга барганывыс ол. А Чанчаа ону-даа тоор чүве чок, доң катты адыш-адыжы-биле аксынче урган, эң-не чөкпүр будуктарны сыккылааш, дергилеп алган болду.

«Кара сагыштыг, чазый чүвөгө» бүдүү иштиviste **хорадаары-выс**-даа кончуг. Ынчалза-даа «өттүнчек өштүг» дээн ышкаш, бис чоонган бис дээш, шала бышкан чимисти ажырганы-ажырганы чип-ле эгелээн бис.

Аалга келген дораан өдекте бир чүве кылып турган Сал кырган-ачавыска таварыштывыс. Ол черле багай чүве чандыр көөр эвес, ам база бо-дур, бистиң чыжырганаларывысче карактарын херишкен. Бодунуң уругларын, кенээтерин кый деп алгылааш:

— Ажы-төлүңөр чүнү үүлгедип алганын көрүп тур силер ыйнаан?! Бо чаш төлдерни оран-бойдус үрөп турзун деп кым айбылаан, кым сургаан? Бойдустуң хайыразын бөгүн болар үрегдээр, даарта дөө аалдар саспарлаар... Соң даарта оон чүү артарыл?! — деп алгаш эгелээрге, мактаттырар дээн чүве кайда боор, чүгле багай балдырлар сирилээр, дүрген-не чашты бериксээвис кээр. (Ч. Чулдум)

1. *Өттүнчек өштүг* деп сөс каттыжышкынының утказын канчаар билгениңерни тайылбырлап көрүңерем. Шак ыңдыг чүүлге таварышкандыр силер бе? 3. Сал кырган-ачай бичии оолдарны канчаар кезеткенил? 4. Кырган-ачайның чугаазыңга база бойдус камгалалыңга хамаарыштыр ажык чугаадан кылыңар.

Причастиениң чүве адынче шилчий бээри

Эрткен болгаш келир үениң причастиелеринге **сан, хамаарылга, падеж** кожумактары немежирге, олар **чүве адынче** шилчий бээр болгаш домакка **кол сөс, немелде, тодарадылга, байдал**-даа бооп болур:

Белеткен=ген=иңер (чүңер?) *эки-дир*.

Ажылга дузалаш=кан=ың=га (чүү чүвеге?) *четтирдим*.

Концерттэ=эн=нер=ниң (кымнарның?) *чугаазын сонуургап дыңнадывыс*.

Өрэ=эн=де (кажан?) *ыглаар, хорада=ан=да* (кажан?) *каттырар*.

125. Аңгылаан причастиелерде хөй сек орнунга тааржыр кожумактарынын немеп тургаш, чүве аттарындан тургускаш, чогуур падеж хевиринге өскертиңер. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Киваа аът **шалбалаар**... ёзулуг салым-чаяанныг болган. Кандыг-даа дезиг дошкун малды чаңгыс тавартыр. Кивааның авазы Долгарның, эр кижии ышкаш, уруктап, сыдымнап аът **тудар**... улус-чон кайгаар турган. Киваа база авазын дөзөөн. (Б.-Б. Тараачы)

126. Чүве адынче шилчий берген причастиелерни тывыңар, оларже өзек сөзүндөн айтырыгларны салгаш, кандыг домак кезигүнү болуп чоруурун айтыңар. Бир дугаар домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, тайылбырын бериңер.

1. Ынчаар шиитпирлэним чылдагаанын амыдырал чоорту көргүзе бээр ыйнаан. (Ш.С.) 2. Кайы талазындан келгенин эскербейн барган болдуvus. (Е.Т.) 3. Чыылганнарга бисти таныштырып, ук-төө-

гүвүстү сурап шаг-ла болдулар. (Ш.С.) 4. Мээң ол бүзүрелим бүде бергенинге өөрүп олур мен. (Ш.С.) 5. Агана ол кончуг бурунгаар кый деп турар уянгылыг игил үнүн дыңнааш, эң баштай Тоглааны өпей-леп органын сактып келген. (М.К.-Л.) 6. Кежикти чуруттунарынга дыка сундулуг деп дораан-на эскерип каан мен. (Ш.С.) 7. Кижилерге бүзүрээринден өске арга ынчан ылап-ла тывылбайн барган чүве. (Ч.К.) 8. Даңгаар эртен турарын, шала кежээликтей удуурун, кичээлдиң эгелээрин болгаш чемненирин повар акый ак туң-биле этсиш-тер. 9. Озалдааннарны азы онаалгазын уттуп аарларны кара самбыра-га ыяттыр көргүзүптөр. (М.К.-Л.)

127. Үлегер домактарны улаштыр бжиңер. Причастиелерниң кандыг падежтерде ажыглаттынганын айтыңар.

1. Човаары дүрген, ... 2. Аң түрээнде турлаам дээр, ... 3. Эргээ өөрениринден ... . 4. Аштаанын уттуптар, ...

128. Номчуңар. Бөлүктерге үстүп алгаш, ажылдаңар: 1) причастиелер кайы домактарда тодарадылга болуп чоруурун айтыңар; 2) составтыг кылыг сөзү тургускаш, сөглөкчи болуп турарын айтыңар; 3) ниити ажыл: причастиелиг бөлүглелдер кирген домактарны ушта бижип алгаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Диалогта ажыглаттыңан бижик демдектерин тайылбырлаңар. Ыттың овор-хевирин тургузуңар.

БУЯННЫГ СЕТКИЛ

Бир кежээ хеп-ле хенертен Кызыл-Тайга кырындан келген аары кончуг булуттар дээрни бүргей сопкан соонда, диңмиреп, долу чаап эгеледи. Авам бистерни бажыңче кирип алгаш, чаа-ла шайын кудуп эгелеп турда, ачам бо көк мөөн апарган, кире халып келди:

— Бо кудай канчап барганы ол? Дээр дешти берген чүве дег, демир-хумуңнап саарып турган ышкаш апарды...

Ол чугаазын төндүрүп четтикпээнде, даштын дагаалар «Ку-ку, ку-ку?!» деп алгыржып, ыттар ээрип, дааш эвес дааш үнүп келди. Авам соңга караанда-ла барды:

— Ой, Шири, ол ыдың дагааларым тудуп чип эгеледи! Дагаалар биле ыт чаңгыс черге тутпас деп аайлыг чугаалап турдум чоп?! Дагаа кажазының аксын безин ажа соп алыр апарган араатан ышкажыл.

Бистер база соңга баарында үңмерлежи бердивис. Имир өттүр девидеп-мөгүдеп халышкан дагаалар, оларны сывыртап, тудуп турар Хлебен көстүр болду. Үне-ле халыштывыс. Хлебен, шынап-ла,

бир хөөкүй дагааны «ку-ку»-ладыр-ла ызырып алган, кажааже кире халый берди. Алгыржы-ла бердивис:

— Хайт! Сок! Сал!

Хлебен кажаадан үне халааш, бистерни-даа тоор хире эвес, ам бир дагааны сегирип алган, кажааже караш-ла диди. Оттук акым ооң соонче маңнааш, кажааны бакылапкаш, алгыра-ла берди:

— Дагаалар мында, шупту дириг!?

Чеде бергеш, шупту көрдүвүс. Корткан дагаалар азыгда сыңны берген, сирицейнип турлар. Мен Хлебенге халып чеде бергеш, чаашкын болгаш доозуннуг хат чыды сиңе берген ооргазын суйбап, бажын чыттап олурдум.

Ачам авамче хүлүмзүрүп алган тур:

— Кадарчы ыттың буянныг сеткилин ам билдинер де!? Ол дагаа кайын тудар, оларны хат-чаъстан камгалап турганы ол-дур.

(С. Ооржак)

§ 21. Эрткен үениң причастиези

129. Номчуңар. Эрткен үениң причастиелери кандыг айтырыгга харыылап, домактың кандыг кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар. Причастиелерниң сөзүглелдин кайы хевирин тургузарыңа онза ужурдузалыг болуп турарын тайылбырлаңар.

Тестиң унунга чайын магалыг-ла. Ак-көк дээр арыг-кылаң шил-ле. Таңды-Уула кырында хөвөң дег ак булуттар чыглы берген, шимчеш дивейн турар. Черде чаттыла берген оът-сиген биле ногаан арга-арыгның холушкан чыдын тынып-ла туруксанчыг. Частып келген айыраң-шокар чечектерниң бүрүлериниң кырында эртенги шалыңның дамдылары мөңгүн суу дег кылаңнашкан. Көгере берген чыдар Хайыракан даан көөрге, суг ишкен күчүтен мажаалай-ла. Мурнуу чүкче, Моолче, чиргилчинниг хову чаттыла берген. Ак-көк Тес Успа-Хөлче далажып, көк удазын дег шөйлүп чыдар. Сайгын, Агар ховуларында өөр-өөр чээреннер шуушкан. *(Б.-Б. Тараачы)*

Эрткен үениң причастиези, шагда эрткен үениң кылыг сөзү ышкаш, кылыг сөзүнүң дөзүңгө **-ган** деп кожумак болгаш ооң вариантыларының немешкенинден тургустунар:

кыл **ган** ажил, эри=ген — эрэ **эн** хар, быш **кан** кат, өс **кен** чечек

Кылыг сөзүнүң ажык үн-биле төнгөн дөзүңгө эрткен үеңиң причастиезиниң кожумаа немежирге, ооң эгезинде **г** деп ажык эвес үн ийи ажык үн аразыңга таварышкаш, чиде бээр: *ойна=ган — ойнаан, халы=ган — халаан, өттүн=ме=ген — өттүнмээн* кириш *пээн*.

Эрткен үеңиң причастиезиниң кол уткалары:

1. Чүвениң эрткен үеде болган кылдыныг-биле холбашкан ылгавыр демдээн илеретпишаан, *кандыг?* деп айтырыгга харыылаттынып, домакка *тодарадылга* болур:

Хоюг ак хар-биле *шуглаттынган* кышкы *хову* чымчак ак хураган кежинге дөмейлежир. (Ц.Шагжин)

2. Кылдыныгның ылгавыр демдээн көргүзөр болгаш домакка *байдал* болур:

Уруглар каастап алган шивизин *магадаан* көрүп турлар.

3. Чүвөлөрнүң адын көргүзөр болгаш чүве ады уткалыг херег-леттинер:

Эки өөрөнгөннерни номнар-биле шаңнаан.

Эрткен үеңиң причастиезинге дузалал кылыг сөстери немешкеш (-ган тур-, -ган чор-, -ган олур-, -ган чыт-, -ган бол-), **составтыг кылыг сөстери** тургузар: *чугаалан=ган тур, алгыр=ган чор, ырла=ан олур, дыңна=ан болган.*

Составтыг кылыг сөзүнүң кол лексиктиг утказын причастие илередир, дузалал кылыг сөзү грамматиктиг уткалар илередир: *Чарыш аъттарын манаан улус холдарын чайып, хөлчок-ла алгырыш=кан турлар.*

130. Бердинген кылыг сөстери-биле эрткен үеңиң причастиезиниң болур болгаш болбас хевирлерин тургускаш, шын бижилгезин тайылбыр-ланар. Тургускан причастиелеринер-биле домактардан чогаадыңар.

Частыр, кестир, ойнаар, шыгжаар, сугар, чазар, холуур, чуруур

131. А. Хертектиң шүлүүндөн эрткен үеңиң причастиелерин өзек сөзү-биле катый ушта бижир. Причастиелерниң кожумактарын айтыңар, шын бижилгезин тайылбыр-ланар. Шүлүктүң тургустунарыңга причастиелерниң ужур-дузазын тодарадыңар.

ШЫНДАЗЫНЫМ — БЕЛДИРИМ

Торгу пөстен дилиндектээн
Чаламалар,
Дойлуп келир сеткил хөөннээр
Чалбарыг-даа,
Саарыг чууктаан хемниң тода
Аялгазы
Сагыжымны чүтлендирип,
Часкарыпты.

Алды аржаан — Шындазыным —
Амы-тынның алыкчызы.

«Авыралдыг Белдирим» деп
Тос-карактыг,
Агын чашкан уран өгбө
Домак, сөзү
Уян чүрээм шивегейлеп,
Утпа дээнзиг,
Хуулгаазынның аян-биле
Куттулуп тур.
Өршээ, өршээ, Шындазыным,
Өөрүшкүнү чалараттың.

 1. Шүлүкте ады кирген черлер Тываның кайы кожуунунда дээрзин географтыг картадан тывыңар, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар. **2.** Силер база төрөөн чериңерниң онзагай булуңнарының дугайында шүлүктен азы чечен чугаадан бижип шенеңер. Тургузар чогаалыңарга частиелерден ажыгланар.

132. Номчуңар. Эрткен үениң причастиилерин тыпкаш, хамааржып чоруур сөзүңден айтырыын салыңар, оларның домакка кандыг кежигүн болуп чоруун тодарадыңар. Чүве адынче шилчий берген причастиилерни айтыңар, өскертилге кожумактарын тывыңар. Причастиилерниң сөзүглел тургузарыңа ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Тываның Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының эң баштайгы кол үндезилекчилериниң бирээзи, тыва национал болгаш харын-даа орус хөгжүмнерни кончуг эки шиңгээдип алган талантылыг хөгжүмчү бооп онзаланып үнген кижии Александр Лаптаң дээрге хөөредиг болбас.

Тыва театрының тургустунуп ажыттыңан хүнү болуп, төөгүге кирген чылы — 1936 чылдың март 25-те баштайгы улуг концерттиң программанын бүгү чонга бараалгадып көргүскени — Тыва национал театр деп уран чүүлдүң чаа албан чериниң төрүттүнүп эгелээни ол болган.

Ол үеде Кызылдың каттышкан школазынга уран чүүлдүң тускай школазы болуп ажыттыңан Уран театр студиязының сургуулдарының эң баштайгы улуг ыры-хөгжүм каасталгазын Александр Лаптаң чогааткаш, тыва национал хөгжүм херекселдерин шуптузун чаңгыс черге чыып каттыштыргаш, концерт үдээр оркестрни тургузуп апкан.

Александр Саянович Лаптаң тыва национал хөгжүмчү, композитор, баянист база дирижер, драма-ший артизи, ырлар сөзү чогаадыр шүлүкчү, кончуг эки очулдурукчу чораан. Ооң кылган ажыл-херээ театрның ниити ажыл-херээ-биле шуут тудуш, Александр Саянович бүгү назынының медреселдиг кезиин театрга ойнап, чонунга аян тудуп эрттирген. (О. Баур)

133. Домактарда ажыглаттырган кылыг сөстөрүн чүве адының мурнунга чоруур причастиелер болу бээр кылдыр ушта бижээш, өзек сөзүндөн чагырткан сөсчө харылзаалыг айтырыгдан салыңар.

Улегери: дыштанган кижилер

1. Улуг-хүнде аалдың чамдык кижилери дыштанган, уруглар чоокку аргалардан мөөгүлээн, а оолдар тооруктаан. 2. Одаг көңгүс өшкөн, хөмүрлөр хүл апаргылаан, чүгле чаңгыс кара болгаш бөзүргей кезек оожум дазырткайнып, хуюксуп чыткан. 3. Горизонтуну кежээ кара булут муңгаштай шыпкан турган, сылдыстар кылаңнаан, соок агаар барыын чүкчө чылып чорупкан. 4. Динмирээшкин даңгаар эртен оожумнаан. 5. Виноградниктерде таңныыл одаглары ышталы бергилээн. (А. Гайдар)

 134. Номчуңар. Сөзүглелден причастиелерни тыпкаш, хевирин тодарадыңар. Причастиеге кандыг кожумак немежи бээрге, чүве адынче шилчий бергенин тодарадыңар. Хей сек орнунга чогуур үжүктөрни кииргеш, салдынмаан бижик демдектерин салбышаан, дүжүрүп бижичер. Бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар.

АМДАН

Амдан. Анаа ла, чүү даа эвес, амдан дыр ийин.

Чемиң соой бэ-э-эди Чүнүң биле ле ынчап чайзырап турар кижии боор сен уруум Бээр кел чемненип ал — деп, авам ча...ыдып, бирде элдепсингензиг хөөн биле кыйгыра берди.

Шынап ла, ынчан кээп сырбаш кы...ып, бижии...инип олурган демир үжүүм маңын докт...ды к...пкаш:

Чаа авай ба-ар-дым-на — деп хар...лааш, чемненир өр...лге чеде бердим.

Эх, шак ол чемниң амда...ыын Ала-чайгаар боду чылып ажып турган...ыг. Чемимни төндүр чипкенимни безин эскер...ейн бардым.

Авамның уран холдарының улуг белээ — ол чемниң амданынга чедер, аңаа деңне...и дег, өске амдан черле ты...аан мен. (А. Хертек)

§ 22. Келир үениң причастиези

Келир үениң причастиези кылыг сөзүнүң дөзүңгө **-ар** деп кожумак болгаш ооң вариантыларының немешкени-биле тургустунар болгаш **кандыг?** деп айтырыгга харылаттынмышаан, домакка **тодарадылга** болур:

кел*ир* үе, чору*ур* машина, ажылда*ар* хүн, кедир*ер* хеп, кыл*ыр* иш;
хемчээттин=*мес* шөл, санаттын=*мас* сылдыстар.

Келир үениң причастиезиниң кол уткалары:

1. Чүвениң келир үеде боттаныр азы доктаамал кылдыныг, чок болза амгы үеде боттанып турар кылдыныг-биле холбашкан ылгавыр демдээн көргүзөр:

Өг – кижиниң **чуртта=ар** (кандыг?) *оран-савазы, чаглаа*. (Ч. Чүлдүм)

2. Чүвелерниң адын көргүзөр болгаш чүве ады уткалыг херег-леттинер: *Кандыг-даа ажылга мергежи=ир=и* (чүү?) — *тергиин чугула херек*.

Келир үениң причастиезинге дузалал кылыг сөстери (-ар бол-, -ар апар-) каттышкаш, **составтыг кылыг сөстери** тургузар. **Тоорукта=ар болган** *эштерим чедип келди. Дыштаныр хүнде суурда кырган-авам сугже чору=ур апардывыс.*

Составтыг кылыг сөзүнүң кол лексиктиг утказын причастие илередир, дузалал кылыг сөзү грамматиктиг уткалар илередир. *Угбам чараш чуруктуг номун меңээ бэ(р)=эр болду.*

 135. Кылыг сөстериңден келир үениң причастиелериниң болур, болбас хевирлерин тургузунар, кандыг үн өскерлишкиннери болу бээр-дир хайгаараңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Тургускан причастие-лериңерден 4 сөстен шилип алгаш домактардан чогаадыңар.

Үлегери: чаз=**ыл**=ыр < частыр

Чазыл, бузул, төгүл, эжин, чулун.

136. Бердинген чүве аттарының тургустунган модельдерин айтыңар. Мындыг хевирлиг сөстөрдөн тывыңар. Сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Челер-Ой, Хөөрээр, ойнаар-кыс, Өшкү-Саар, ужар-хеме, Эдер-Куй, хүн-эдерер, Хүн-Көрбес, чунар-бажың, ырлаар-хааржак, ойнаар-бажың, моюн-ораар, диш-чуур, автобус доктаар чер, Ужар-Маадыр.

137. Номга хамаарыштыр бижиттинген үнелелди (рецензияны) номчунар. Ону тургузарынга причастиелерниң ужур-дузанын тайылбырлаңар. Причастиелерниң хевирин, синтаксистиг хүлээлгелерин тодарадыңар. Чүве адынче шилчий берген причастиелерни тыпкаш, кандыг грамматиктиг хевирде турарын айтыңар. Аңгылаан сөстөрниң утказын, оларда ажыглаан бижик демдээн тайылбырлаңар.

ХАЯА-БИЛЗЕК ДЕП ЧҮЛ?

Хамык ужур кижиниң каастанып шиметтинер алдын билзээнде эвес, а бодун долгандыр турар төрөөн бойдузунга ынакшылдың байындан сеткил-сагышка куттулуп чоруур хуулгаазын «**билзекти**» автор мында элдээртип, алгаан. Хадыыр-сарыгның сывын ийи чара дилип алгаш, ортаа салаага чүстүк кылып каарга, хүнге алдынналып турар боор ийик. Шак ындыг билзектерин кедип алгаш, сайзанаавыска ойнап чораан назын чажын, ооң хөй-хөй ужуралдарының дугайында бо номда шүлүктээн.

Авторнуң 7 класска тура-ла бижээни «**2 биле 5**» деп хензигбейни эге класстарның өөредилге номунга-даа киирип болур-дур. Чүгле шүлүккө эвес, ханы утка-шынарлыг «**хензигбейлер**» бжииринге авторнуң уран тывызын база магадап номчудум.

Барлыктар бажында Чараш-Даш тайгазы деп тоолзуг оран барын Бай-Тайга чонундан дыңнаан мен. Ынаар үнүп, ооң ыдык дажынга дээп, тейлеп көрзе! Сөске болза, ол тайганың эртине дажындан тоглаан белек ТКУ-нуң аспирантызы, удавас дыл эртемдени болур Айлаңмаа Хертектиң биске белекке сунганы «Хаяа-билзээ» бо-дур, хүндүлүг номчукчу. (*Ч. Куулар*)

 138. Кылыг сөстөриниң дөстөринден келир үениң болур болгаш болбас хевирлериниң причастиелерин тургускаш, үн өскөрлишкиннерин тайылбырлаңар. Сөстөриңерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Үлегери: билин — миннир — билинмес.

Билин, кылын, чалын, чылын.

 139. Сайгарылгалыг эдертиг. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелди кичээнгеилиг номчааш, утказын эдерти бжиңер. Эдертиңерге причастиелер болгаш причастиелиг бөлүглелдерни ажыглаарын утпаңар.

Аалга келгеш, авамның аптара, чемоданын дүндөре үжээр турган мен. Өске чүве чок деп билир хиремде-ле, көөр турган мен. Чүге

дээрge бир-ле солун чүве албан чыдар турган. **Бо удаада сыгыр-октуг боонуң хаптап каан октары чыдыр.**

— Боо адып билбес эрни кандыг эр дээр боор. Мен кырган-ачам дег аңчы боор мен — деп хөөрөөн тур мен.

Шынап-ла, кырган-ачамның аңчылар дугайында ужуралдарын дыңнааш, тайга кезиксеп, тайга кырлап чоруксаам келир турган...

Хүн чүгүрүүнче кире берген. Бедик кожагар кырынга харап ор-гаш, караам уунга бир-ле чүвениң караш дээнин эскерип кагдым. Адар чай алынмаан мен. Аңнар кадыг-кара аразынче кирген кокпа-биле халчып чоруй барган.

Хомудаарым-даа кончуг. Ол аразында кадыг-кара аразында бир-ле чүве чызырткайны берди. Дааш үнген черже топтап көре бээримге, демги ийи аңым бирээзи менче кайгап алган, кадыг-кара аразында бо тур. Боомну кончуг дүрген октааш, шыгаап-шыгаап боолаарымга, огум кыйбай берди. Аң шет долгандыр маңнап-ла тур. Элдеп чүве! Демги ийи аңның бирээзи кадыг-кара аразы-биле эртер кокпага салган, эрги утгундурган дузакка туттуна берген болду. Шаа төнгөн аң чеже шураар, менче кыптыккан ногаан карактары-биле көрүп, кулаан сүвүрертипкен тур. Аңның улуг ногаан карактарында мээң боо шыга-ап алган мага-бодум көстүп тур. Та чүге чүве ийик, боомну бадыргаш, черге салгаш, аңны адырып салыптар сорулга-биле ооң чанынга кел-геш, тудар деп чорумда, ийи буттап теверге, час ойтур барып дүштүм. Чүвүрүм орлуп чаштай берген. Чаңгыс бодал — дузакты канчап ады-рарыл? А аң мени чанынче чагдадыр хире эвес. Сагыжымга боом ки-рип келди. Школага шериг кичээлиниң үезинде кара боолааш, чүгле онче адар турган мен. Ол хамаанчок ручка өзөөн безин чээрби беш метр черге үзе адып турганымны сактып келгеш, сывырындак де-мирниң моюн чанында шивейликкен доңунче аңга ок дегбес кылдыр шыгаагаш, боолаарымга, демир үстү берди. Аң халаан олчаан доңгая барып дүшкеш, тура халааш, элээн маңнааш, менче эргилип келгеш, кезек көрүп тура, чизиредип чоруй барды.

Кадыг-кара аразынга кезек када ак-көк дээрже көрүп алгаш, кежээки салгынга шииледир хадаан шарланнарже көрүп, үр-ле чыт-тым. «Бо дугайында улуска чугаалаар болзумза, бүзүревес боор оң — деп иштимде бодандым. — Аңны салыпканым эки болду. Хөөкүй чурттаай аан. Меңээ та бүзүрезиннер, та бүзүревезиннер». (Ч. Ондар)

§ 23. Болгалак үениң причастиези. Болгу дег үениң причастиези

Болгалак үениң причастиези кылыг сөзүнүң дөзүнгө **-галак** деп кожумак болгаш ооң вариантыларының немешкенинден тургустунар: хайын=**галак** шай, аш=**калак** хүн, быш=**калак** тараалар, хада=**алак** (хады=**галак**)

Кылдыныг амдыызында болбаан деп утка бар болганда, болгалак үениң причастиезинге болбас хевир кожумаа турбас.

Болгалак үениң причастиезиниң утказы:

Чүвениң кылдыныгдан укталган демдээ амдыызында чок, ынчалза-даа дораан азы удавас болу бээр: **Чазыл=галак** (кандыг?) чечектер салгынга амырап чайганып турлар.

140. Номчунар. Шүлүктерден үзүндүлерде болгалак үениң причастиелерин тывыңар, кожумактарын айтыңар, оларның шын бижилгезин тайылбырланар. Причастиелер домактың кандыг кезигүнү болуп турарын тодарадыңар.

Иштик черге чайлаг орта
Изиг арай дүшкелекте:
— Итпек-хойтпак элбезин — деп,
Итпик күжүр ырлап орган.

* * *

Чалдар ужу мыяда бо,
Чайыннаан хөл эриинде
Ажыл-иштиң түңнелин
Ак-Сал ирей чарлаалак. (Э. Кечил-оол)

141. Бердинген үлегер ёзугаар аңгылаан кылыг сөстери болгалак үениң причастиелери болу бээр кылдыр домактарны эде тургузуңар, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Үлегери: Көк-кат чеди айда быжар. — Бышкалак катты элекке чыып болбас.

1. Чем болу бээрге, шупту столга олуруптувус. 2. Үшкү коңганы берипкен, ынчангаш шииниң **егелээрин** манаан көрүкчүлөр шыпшың барган. 3. Күс бодунуң эргезинче **кирип эгелээн**. 3. Иштик черлерде бүрүлөр **саргарган**.

142. -галак, -гы дег деп хевирде кылыг сөстери кандыг таварылгада причастие, кайызында болуушкун наклонениезиниң үезин көргүзүп турарын тодарадыңар. Ук кылыг сөстөринче өзек сөзүңден айтырыгдан салгаш, домак кежигүннери кылдыр шыйыңар.

1. Хүн ам-даа ашкалак. Ашкалак хүннүң херелдери даглар сиртинде кызып тур. 2. Келги дег аалчыларывыс дөгере мында-дыр. Чалаткан аалчыларывыс келги дег-дир. 3. Чедишкелек сылдыстар ыракта чивеңнегилээн. Булут чок дээрде сылдыстар чедишкелек. 4. Бышкалак чодурааларны ажырганы-ажырганы аасче киир каап-ла эгеледивис. Бажың чанында чокпак чодураалар бышкалак. 5. Авам агаргалак бажының дүктерин эптии кончуг аткаар суйбагылады. Авамның кончуг чараш дыдыраш кара чажы, ам эскереримге, агаргалак болду. 6. Школаны дооскалак ажы-төл дөгере өскелерден чараштыр кеттинипкен, аас-кежиктиг халчып турлар. Сес чыл иштинде чаңчыгып калган чаңгысклассчыларым ам школаны дооскалак турлар.

Болгу дег үеиң причастиези кылыг сөзүңүң дөзүңге -гы деп кожумак болгаш ооң вариантыларының база *дег* деп сөстүң каттышканындан тургустунар: Көр-гу дег (кандыг?) номнарны сайгарган болганывыста, ам билдинмес айтырыг турбас ужурлуг.

Болгалак үеиң, болгу дег үеиң причастиелеринге кожумактар немешпес, ынчангаш өске причастиелер ышкаш, чүве адынче шилчивес.

143. Причастиелерни өзек сөзү-биле катай ушта бижип алыңар. Чагыртып чоруур сөсче харылзаалыг айтырыгларны салгаш, кандыг домак кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар. Причастиелерниң хевирин тодарадыңар.

1. Чүү-ле болу берген чүве ирги дээш, чамдыктарывыстың холдарында дүлгүүрлери хевээр баскылажып каггы дег үнүп тур бис. (М.Х.) 2. Ынчан чаа-ла бышкалак чыжырганага таварыштывыс, ам-даа доң, чүгле думчуу саргарып олурган үеи чүве. (Ч.Ч.) 3. Авам, ачам суг келги дег болган, ол хиреде ам-даа барааны безин көзүлбейн-дир. (О.С.) 4. Бышкалак тараалар үнген шөлдерни эргий көрүп, элээн үр кылашташтылар.

Кылыг сөзүңүң (причастиеиң) морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ 2. Эге хевири. 3. Тургузуу. 4. Укталбаан, укталган аргазы. 5. Залог хевири. 6. Вид хевири. 7. Кылыг сөзү (причастие,

деепричастие, наклонение). Үе, арын, саны. **8.** Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Причастиениң морфологтуг сайгарылгазының үлегери

Чада салып каан аржыылды долгандыр олуруп алдывыс. (Ц.Ж)

Чада салып каан (аржыыл) — кылыг сөзү, эге хевири — чада салып каар, составтыг кылыг сөзү, укталбаан, үндезин залог, тодаргай эвес вид, эрткен үениң причастиези, домакка тодарадылга.

 144. Шүлүктерден үзүндүлерге даянып, *хөне, челе* деп сөстөрни чүге, кажан ажыглаарын тайылбырлаңар. Причастиелерни тыпкаш, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

ХӨНЕ

Хөне дээрге дүктен эшкен
Көвей адыр савактарлыг,
Хураганнар дизип баглаар
Хуулгаазын эдивис-тир.

ЧЕЛЕ

Челе дээрге хөне ышкаш
Инек, бени саап тудар,
Инек, хойтпак үнер дөзү
Чептен кылган эдилел-дир.
(*О. Монгуш*)

Хөнеде өшкүлөр. Саалда цези.

145. Номчуңар. Причастие чааскаан азы причастиелиг бөлүглел тургузуп чоруур чижектерни ийи бөлүккө үстүп алгаш, сайгарыңар, эштеринерниң харыыларын үнеленер. Домактарда ажыглаттыңан причастие-лерниң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Кызыл автобузун уткаан оолдар Куштаараңны бо-ла мурнунда көдүрер чыгыы сөгелеп алган эккелгеннер⁴. (*К.Ч.*) 2. Дас кара кылдыр быжа берген чодурааларны шүлүкчүлөр ынакшаан кызының карактарынга бо-ла деңней кааптар ышкажыгай. (*М.Д.*) 3. Хүннүң чассыдыыңга таалааш, даамчыраан хар садыгларга делгеттинмес, эң ховар суг-чинчилерин, дамдыларны чаа-ла хөөп чыдар черже аъткарып эгелээр. (*М.Д.*) 4. Ине дег чиңге хаай-биле ыяш тиглеринден доос-каралар уштуп чири шиижекке кончуг эптиг⁴. 5. Торганың хаайы быжыг болгаш чолдак, ооң-биле чөвүрээ үттөп, ооң алдындан ыяш хээр доос-караларны тыварга азы чочагайлар казыырга, эки. (*Г.С.*)

146. Номчуңар. Сөзүглелдин утказын канчаар билгениңерни тайылбырлап бжиңер. Причастиелерниң ужур-дузазын тодарадыңар. Аңгылаан домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, характеристиказын бериңер.

СОҢГАНЫҢ МОНОЛОГУ

Мен соңга-дыр мен. Көөрүңерге-ле анаа шил, а амыдыралым ажыттынмаан чажыттары дыка хөй. Мени өттүр силер, кижилер, даштын чүү болуп турарын, чуртталганың шимчээшкинин хайгаараар силер. Ол ындыг-ла-дыр, ынчалза-даа... Ынчалза-даа... **Мен амгы өй биле билдинмес келир үениң тудуштурукчузу, даштын делегей биле силерниң иштики делегейиңерниң аразында кызыгаары база дуңзаазы*-дыр мен.**

Амыдыралдың соңгазын өттүр хамык болуушкуннарны деңзигүүрлей* көрүп, ак биле караны, шын биле мегени ожаап чоруур болзуңарза, үениң тергезиниң кырындан аңдарылбас силер.

Чамдык улус боттарының-на бүдүн соңгазын боттары-ла буза шаап алып. Салымның боогдалын* тургузуп ап турарын-даа ожаавастар*.

Мен — төнмес амыдыралдың соңгазы-дыр мен. *(А. Хертек)*

147. Номчуңар. Чүве адынче шилчий берген причастиелерни тыпкаш, тургустунган аргазын тодарадыңар, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Мээң кырган-авам³ кандыг-бир болуушкунга хамаарыштыр болганчок-ла элдептиг солун, угаадыглыг, чаптанчыг, хөктүг чугааларны үндүрүп эккээр⁴. Ооң элдеп солун чугааларын дыңнап, чылыг хойнунга чыргап, таалап өзүп келгенимге, чырык чер кырында эң ынак кырган-авалыг чораанымга өөрүп ханмас мен. *(Л. Ооржак)*

ДЕЕПРИЧАСТИЕЛЕР

§ 24. Деепричастие — кылыг сөзүнүң өскерилбес тускай хевири

148. Тоолдан үзүндүлөрни номчуңар. Домак бүрүзүндө чеже кылдыныг болуп турарын тодарадыңар, оларның болуп турар чурум-чыскаалын айтыңар. Домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Доктагана кадай чыраа хүрең аъдын туттуруп мунуп, хүрең торгу тонун кеткеш, Караты-Хаанның аалынче хапкан-дыр...

2. Караты-Хаан олбук-кудузун салдырып белеткеп, шайын хайындыртып, хоо-домбуга куттуруп, чигир-чимизин белеткеттирип туруп-тур...

3. Доктагана кадай хаанның аалынга келирге, хаандан алдан хаа аъдын ап, аът бажы очурлуг, алдын-мөңгүн сиилбирлиг баглаажынга баглап, бодун чалап, өргээже кирип, хаан-биле мендилештиргеш, олбук-кудус кырынга олуртуп, эъттедип, шайладып олуруп-тур.

Деепричастие — кылыг сөзүнүң өскерилбес тускай хевири. Ол кылыг сөзүнүң дөзүңгө янзы-бүрү кожумактарның немешкенинден тургустунар:

көрүп, көргеш, көрө, көрбейн, көрбүшаан, көргеле

Тыва дылдың деепричастииелери

Хевирлери	Тургустунары	Чижээ
кожаланчак	к.с. дөзү + -ып	кыл= ып , көр= үп , сана= п
каттышкак	к.с. дөзү + -а, -й	кыл= а , көр= е , сана= й
эрткен	к.с. дөзү + -гаш	кыл= гаш , көр= геш , сана= аш
болбас	к.с. дөзү + -байн	кыл= байн , көр= бейн , сана= вайн ,
кызыгаарлаар	к.с. дөзү + -гала	кыл= гала , сана= ала , сат= кала
үдекчи	к.с. дөзү + -бышаан	кыл= бышаан , көр= бүшаан , сат= пышаан

Деепричастииелерниң хүлээлгелери:

1. Деепричастииелер кол кылдыныг илередип турар кылыг сөзүңгө **немелде кылдыныгны** илередир, кылдыныгның **болуп турар аргазын, аянын, үезин, чылдагаанын** база илередип болур. Деепричастииелер домакка янзы-бүрү **байдалдар** болур:

Хат **сыыгайнып келгеш** (канчаар?), **терезиннер баштарын олбо бөөлдеп тур.** (К. Оргу) — бо домакта **сыыгайнып келгеш** деп деепричастие **бөөлдеп тур** деп кол кылдыныгда болуушкун-биле барык деңге болуп турар кылдыныгны илередип турар, **канчаар?** деп айтырыгга харыылап, домакка кылдыныг аргазының байдалы болур.

Дарыжык кажааже кирип келгеш (кажан?), **хураганнарын эргеледи берген.** (О. Саган-оол) — домакта **кирип келгеш** деп деепричастие **эргеледи берген** деп кол кылдыныгның мурнунда болган кылдыныгны илередип турар, ол домакка үениң байдалы болур.

2. Деепричастиелер **составтыг кылыг сөзүн тургузуп**, ооң кол лексиктиг утказын илередир кезээ болур.

Моделди: «**деепричастие + дузалал кылыг сөзү**»:

өөртүп турар апарган, журажы бээр турдувус, амырааш туруптар, айтырбайн баар эвеспе, эммишаан чыдар чорду, халып келгеле

3. Нарын домактың баштайгы кезээниң **сөглөкчизи** болур: Удаткан чок хат **сыыгайн=ып**¹, чүм харның кыры-биле хоюг хар үзүктел чок агып эгелээн². (О. Сеглеңмей)

4. Домакка деепричастиениң утказын улам делгеренгей тайыл-бырлап, ооң айтырынга харыылап чоруур сөстөр **деепричастиелиг бөлүглел** тургузар:

Хүнге союп чедип кел=геш (кажан?), бора тонунче хойлай каапкан. Удатпаанда улай-улай, **аажок кагжыртың динмире=вишаан** (канчанмышаан?), дээрден шөйлүп баткан демир аргамчылар дег кончуг суггур чаашкын кургаг черни сидиредир улдай-ла берди!

кажан?

Хүнге союп чедип кел=геш, хойлай каапкан.

канчанмышаан?

Аажок кагжыртың динмире=вишаан, улдай-ла берди!

Деепричастиелиг бөлүглелди хамаарышкан сөзүндөн биче сек-биле аңгылаар.

149. Номчуңар. Үстүндө дүрүмнерге даянып, деепричастиелерни тодарадыңар, оларның кожумактарын айтыңар. Деепричастиелерниң кандыг хүлээлге күүседип турарын тодарадыңар.

Уруглар каттаар дижи берген. Аал чоогунда адырыкчыгаштарны² кежип, ыңай бичии ханылай бээрге, ында кандыг кат чок дээр!

Туукай кырган-авазынга сүт чедирип берип турар бичии ыяш хууңчугажын² ап алган.

Адырыкты даштар баштап кежип чыдырда, Севилдин бир идии уштунгаш, сугну куду салдап бадыпкан, ооң соондан туттунуп чоруп орган Туукай тендирээш, хууңчугажын оскунуп бадырыпкан. Иелээ ыы-сыбын төккөш турупкан. Долума оларны оожургадып, өрү-куду эрик кыды-биле халыгылаан.

Талдар аразынга даштар адаандан мезил холдап турган үстүү аалдың оглу Балчыр көөрге, саарзык идик биле хууңчугаш салдап бадып орган. Оларны ыргак талчыгаш²-биле ылдырткаш, эрикче үндүр каапкан. Чүгүрүп орган Долуманы көрүп кааш, чүвүрүн де-

мин-не кургадып каан оол дуй туттунган, ос-төш артынче чаштына берген.

Каттааш, дедир кежерде, Долума иелдирзин³ чүьктеп кежирген.
(*В. Хертек*)

150. Хей сек орнунга тааржыр үжүктөрүн немевышаан, домактарны дүжүрүп бжиңер, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Үшкү домакка биче сектерни салыңар, тайылбырын бериңер. Деепричастиелерни ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

1. Шалбачы бир чазын Тел-Алаак бажын тестээш*, кара сугну бооп, буга уну үндүрүп, каж...лап алган черин трактор-биле чара тыр...ырып алган. (*Э.Д.*) 2. Көшкүн тыва кижиге тайга-тандының аңмеңи-биле ажы-төлүн, аалын чемгерип, багай эвес чурттап чораан. 3. Черни болбаазырадып су...аргаш арбай кызыл-тас сула ...арып эгелээр турган. 4. Оолдарны бичиизинден аът, шары мундуруп, аңнадып өөредир. (*Д.К.*)

151. Номчуңар. Үш аңгы бөлүккө чарлып алгаш, деепричастиелерниң ажыглалын тодарадыңар: 1) немелде кылдыныг илередип турар; 2) составтыг кылыг сөзү тургузуп турар; 3) деепричастиелиг бөлүглел тургузуп турар. Бөлүктөрүнүң ажылынга үнелелден бериңер.

Казар байлак шинчилээн бүдүрүлгениң шахталарынче башкы бисти бир хүн экскурсиялаткан. Бир шахтаның аксынга келдивис. Ында поезд оруу дег рельстер бар. Вагонетка деп улуг савага даштыг довуракты ургаш, ол рельстеп идип үндүрүп келгеш, төгер. Шахта иштинче кирип бар чыткаш көөрге, кыдыгларында туннельчигештер бар. Бир туннельдиң ханазын көөрүвүске, кедергей чараш даштар чайынналып, алдынналып, кылаңнап турар. «Мындыг чараш база үнелиг даштарны чүге казып албайн, хевээр каапканыл?» деп кайгап-харап элдепсиндим.

Казар байлак шинчилелдери үнелиг бүдүмелдерни ажыдып, чыдар девискээрин тускай картага кирип каар. Кажан чуртка ол байлак 50-100-даа чыл болгаш, херек апарганда, шингээдип эгелээр чүве бооп-тур. (*Д. Демчиктии-биле*)

 152. Деепричастиелерни бөлүктөй ушта бжиңер: 1) немелде кылдыныг илереткеш, байдал болуп чоруур; 2) составтыг кылыг сөзү тургускаш, сөглөкчи болуп чоруур; 3) нарын домактың баштайгы сөглөкчизи болуп

турар. Көжүргөн уткада ажыглаттыңан сөстөрнү тывыңар, олар дылдың кандыг чурумалдыг аргазын тургузуп чоруурун тодарадыңар.

Ажып чыдар хүн караңгы, хирээленчек чер биле шөгжегер аар булуттарның аразында тигде астына берген турар. Хүннүң сөөлгү херелдери халааданчыг чагъстан өл-шык апарган черни будуп каастап турган. Булуттар чазылгаш, бүүрелчиннер* көстүп келген соонда, ховуда узун-узун хөлөгелер шөйлү берди.

Чеди өң чараш, чырык чаагай челээш дээр биле черни хенертен көвүрүглөй турупту. Ооң бир ужу Хонгор базырыында* барып үскен.

Бистиң чоннуң мындыг чугаазы бар: бир эвес челээш тейниң сүүр бажыңга дээп турар болза, кудай даңгыналары олап черже бады кээр. Ынчангаш олар удаан кижилерни уйгузундан чардыктырбайн-даа, даңны атсы ырлап-хөглеп тура хонарлар. *(Ц. Жимбиев)*

153. Хей сек орнунга тааржыр деепричастиелерни адаанда бердинген чижектерден кириңер. Кандыг деепричастиелер ажыглааныңарны ооң кожумактарын барымдаалап тодарадыңар.

Чогум, бодум хуумда, артист болур мен деп-даа ... мен. Чүвениң ужуру чүл дээрге, школага ынчан программа аайы-биле-даа, программдан дашкаар-даа уран номчулга, ырыга хандыкшыл, хөйнүң ыры күүселдези дээш оон-даа өске уран чүүлге хамаарышкан чүүлдерге ... , хандыкшыдары чугула турган. Чүнүң дугайында ... , ыры-шүлүктүң сөзүнүң утказын канчаар билип турарыңны кичээнгейге ап, башкылар ону негээр, өөредир турган. Чуртталгамның эге базымнарындан-на шак ынчаар уран чүүл-биле холбашканым ол. Өске эштерим база-ла ынчаар эгелээн болбайн аан.

Артист болур мен деп ... , бот-тывыңгыр уран чүүл концерттеринден ... , чайын кожууннуң суурларын ... , «гастрольдап», хоорай чергелиг (Шагаан-Арыг) ыры мөөрейлеринге ... . 1963 чылда Ленинградтың театр, музыка болгаш кинематография институтунче тыва студия (театр артистери) чорудар деп бижик келген. Башкыларым мени барык албадал хевирлиг ... , Кызылче экзаменнер ... .

Улуг Россияның болгаш делегей культуразының база бир төвү — Ленинград хоорайга уран чүүлче бирги базымнарымны ... , ооң кайгамчык дүлгээзининге алзып, уран чүүл деп чүвени эът-ханымче ... , бо хүнге дээр ооң-биле доңнашканым ... , хей-аъдым ... , ам-даа ажылдавышаан мен. *(Д. Барыңмаа)*

Киирер чижектер: сонuurгадып, бодавайн чораан, шаңнадып-даа чордум, чыда калбайн, бодавайн чорзумза-даа, номчуп, дужаадып чорудупкан, кезип, көгүдүп тургаш, эгелеп, чештинмейн, өшпейн, сиңирип.

§ 25. Кожаланчак деепричастие

154. Номчуңар. Кожаланчак деепричастиелерниң кандыг хүлээлгелер күүседип турарын тодарадыңар. Составтыг кылыг сөзү тургузуп турар деепричастиелерни аңгылаңар.

1. Хат сыыгайнып, дагжап, довурак-доозунну көдүрүп, бүрүлери сылдырадып, бокту бөле шаап, тарадып-даа турар. 2. Кижилер кылаштап, тынып, көрүп, шимчеп, боданып, хайгаарап дээш, өске-даа кылдыныгларны хары угда кылып турар.

Кожаланчак деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө **-ып** деп кожумак болгаш ооң вариантыларының немешкенинден тургустунар: чаныкса**п**, алгыр**ып**, чидир**ип**, хон**үп**, чүгүр**үп**.

Кожаланчак деепричастие:

1. Тускай хереглеттингеш, өске (ылаңгыя кол) кылдыныг-биле бир үеде азы ооң мурнунда боттанган **немелде кылдыныгны** илередир: Ыттар довураан **силгилең=ип**, ээре бергеннер. (В. Хертек) — Бо домакта **силгиленип** деп деепричастие **канчаар?** деп айтырыгга харыылап, байдал болур. *Ээре бергеннер* деп кол кылдыныгның мурнунда болган немелде кылдыныгны илередип турар.

2. Кол кылдыныгга немелде болбушаан, ону тайылбырлаар: *Сиген бажы шымчыкта=п, дешкилеж=ип ойназын.* (Э. Донгак) — Мында **шымчыктап, дешкилежип** деп деепричастиелер **канчалдыр?** деп айтырыгга харыылаттынмышаан, *ойназын* деп кылыг сөзүнүң утказын немей тайылбырлап, байдал болуп турар.

2. Нарын домакка ооң баштайгы кезээниң **сөглөкчизи** болур:

Чаъс **аяз=ып¹**, булуттар тарап эгелээн². — мында **аязып** деп деепричастие **канчал?** деп айтырыгга харыылап, чүвениң кылдыныын илередип турар.

3. Составтыг кылыг сөзүнүң кол лексиктиг утказын илередип турар кезээ болур, аңа янзы-бүрү дузалал кылыг сөстери немежир: **даара=п олур, уду=п чыдыр, хүлүмзүр=үп тур, кеж=ип чыдыр, чан=ып кел.**

 155. Деепричастиелерни ажыглалының аайы-биле бөлүктөй ушта бжиңер: 1) чааскаан аңгы ажыглаттынган, 2) составтыг кылыг сөзү тургузуп чоруур, 3) деепричастиелиг бөлүглөп тургузуп турар. Аңгылаан сөстөриниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Чадаганнап, уян хөөнүн сөглөп берип,
Саарыг даажы сырынналып, **дембилдейлээн**.
Хевистелчек хем кыдыында дистинишкен
Кезек өглер эжи азык чалап туру. (А. Хертөк)

 156. Ю. Кюнзегештин шүлүүндөн үзүндүгө даянып, «Шүлүк чогаалынга деепричастиелерниң ажыглалы» деп кыска дыңнадыгдан кылыңар. Ажылы-ңарның түңнелин презентация дузазы-биле камгалаңар.

Шынаа дургаар кадыыр эштип,
Сыртык салып, ширтек сырып²,
Этпек ай дег уулза чуруп²,
Элче улам дөгүп орган.

Хылыш каңны оттук ышкаш
Кызаңнадыр шалывышаан²,
Изий берген шалыш дашты
Идиктээш², оол хая көргөн.

Эптиг дүрген карбавышаан,
Эштип чоруур кастар ышкаш,
Бригаданың оолдары
Бир шиң далаш чаржып орган.

 157. Сайгарылга-тайылбырлыг диктант. Скобкалар иштинде кылыг сөстөринге кожаланчак деепричастие кожумактарын немевишаан, дүжүрүп бжиңер. Тургускан деепричастиелериңерниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Эгин ажыр хая (көрүн), чашкы шаам дугайында баштайгы сактыышкыным мындыг болган. Ынчан үе-чөргө чаш эштерим-биле Чара-Аккан дээр хемчигеживис эриинге (чыыл) алгаш (чарыш), (эжин), (ыймакташ), «шортаннап» хүнзээр турган бис. Оон өске бодаар, сактыр чүү-даа чок, сургуул назы безин четпээн үевис-ле болгай. (Ойна)-(ойна), кезжээ (чан) келиривиске, аваларывыс (хорла), (кестигиле) берген хол, буттарывысты өреме-биле (чаг) каар — эң-не берге чүве

ол. Ооң ажыбырынга (ыглаш) (чыткыла), чык кылдыр (уду) хонар, а эртенинде база-ла ынак хемивис кайы сен дээш, (ыт)-ла бээр турдуvus. Бызаа бажы (тырт), үндүр (сүр), анай-хураган (дос) дээш, улуска (дузалаш) база турган болбайн канчаар. (С. Ооржак)

158. Тайылбырлыг эдертиг. Сөзүглелди ийи катап кичээнгейлиг номчуп алгаш, номну хагаш, утказын эдерти бжиңер. Ооң адынга хамаарыштыр тайылбырыңарны эдертигниң төнчүзүнге бериңер. Эдертииңерге кандыг деепричастиелер ажыглааныңарны кысказы-биле тайылбырлаңар.

ҮРЕЗИНЧИГЕШ

— Чогум каш дугаардан эгелээш, чүве мегелеп өөренип алганың ол, Соян? — деп, башкызы айтырган. Оол чүве ыттываан, ынчалза-даа ол, шынап-ла, школага баштай келгеш, чүнү-даа мегелевейн турганын кончуг эки сактып келген.

Ол баштай-ла Маадырның балаажын чажырыпкаш, дыка корткан. Арны чарлы бер чазып, дери төктүп турган. Ынчалза-даа башкызы ону дыка айтырбаан, ол чорук ынчаар-ла тайбың эрте берген. Оон бээр беш чылдар шуушкан.

— Харысалга хүлээринден сезингеш, үүлгедиглерин өөрүндөн чажырып-ла чоруур болза, ол бичии мегелээшкинден кортук чорук төрүттүнер чүве болгай — деп, башкы самбыра баарынга ыңай-бээр кылаштап тура чугаалаан. — Көрүңер даан: кортук кижии бодун боду өөредип алыр ышкакжыл.

— Улуг-даа, биче-даа үүлгедиглерни кылгаш, бодунуң буруузун хөйнуң мурнунга миннип билири кижиге база-ла берге болгаш аңаа дидим чорук негеттинер. Маадырлыг чоруктуң эге үрезинчигежи-даа ол бичии дидим чоруктан өзүп үнер. (М. Эрген)

159. Номчуңар. Сөзүглелге даянып, «Мөге кижиниң овор-хевири тургузарыңа кожаланчак деепричастиениң уjur-дузазы» деп кыска дыңнадыгдан белеткеңер. Ажылыңарны презентация дузазы-биле камгалаңар.

Республиканың Чаан мөгези Аяс Монгуштуң баштайгы тренери хоочун мөге В. Монгуш-биле ужуражып чугаалаштым.

— Аяс бичии турда-ла, ооң ниити күш-дамыр сайзыралынче кичээнгейни салып, кадыр даг-хаялыг черлерни өрү халыдып, янзы-бүрү сула шимчээшкиннерни кылдыртып, штанга көдүртүп, бүгү тала-биле дадыктырып турдум. Бичии турда, хүрештиң аргаларын айтып бээримге, дыка дүрген шиңгээдип алыр кижии. А элээн улга-

дып келгеш, айтып берген аргаларымга таарышпас чорду. Бодунуң хүрежир аянынга таарыштыр тып чоруй баар. Ынчангаш Аястың аргалары мээң кылып турар аргаларымдан көңгүс өске кижиге бо. Ооң кол-ла кылып аргалары — часкаары, доңгайты шелери, холун доора суккаш, шавылаары. Баштай хүрежип эгелеп чорааш, удурланыкчызының содааның ижин-баар талазындан тудуп алгаш, ооң соонда чылдарда эгин содаандан тудуп алгаш часкаар. Сөөлгү үеде эгин содаандан быжырымчалыг тудуп алгаш, күчүтен мөгени доңгайты шелгеш, чер даяндырар кижиге чорду. А мээң кол-ла аргаларым — эң-не баштай хүрежип эгелээрде, бөөлдээр турдум. Сөөлгү чылдарда колдуу буттаар арганы ажыглап турар мен. Ол аргаларымны улам нарынчыдып, оларның янзы-бүрү хевирлерин бодум чогаадып, тып ап турар мен. (В. Чадамба)

160. Чуруктарга болгаш үстүнде сөзүглелдин утказынга даянып, «Мөгө болур дизе...» деп темага угаап боданышкын хевиринге чогаадыгдан бжиңер. Чогаадыңарга кандыг деепричастиелер ажыглааныңарны тайылбырлаңар.

§ 26. Каттышкак деепричастие

161. Бердинген кылыг сөстери немелде кылдыныгны илередип, канчаар? канчалдыр? деп айтырылгарга харыылаттынып чоруур кылдыр домактардан чогаадып бжиңер. Тургускан домактарыңарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Үлегери: Аал өдээнде инектер чыда (канчаар?) кегженип чытканнар.

Чыт, олур, тургус, ойна, кыл, бжи, чугаала, кир.

Каттышкак деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө *-а* , *-е*, *-ы*, *-и*, *-у*, *-ү*, *-й* деп кожумактарның немешкени-биле тургустунар: тура, көргүз, кадал, чөмгөр, човууртай, тейлей, үстү.

Каттышкак деепричастие:

1. Чааскаан тускай хереглеттингеш азы *аарак* деп артынчы-биле кады чорааш, өске кылдыныг-биле бир үеде бооп турар **немелде кылдыныгны** илередир болгаш **канчалдыр? канчаар?** деп айтырыгларга харыылаттынып, домакка **байдал** болур:

Михаил чагаазын чазып олур=а, бир караан база чору=й, баштактан=ы аарак, билбээчеңнеп айтырган. (Л. Чадамба)

Кырган тоолчу тоолун ырла=й аарак ыдып эгеледи. — Мында *ырлай* деп каттышкак деепричастие *аарак* деп артынчы-биле кады ажыглаттынып, кол кылдыныгга немелде кылдыныгны илередип турар.

2. Каттышкак деепричастие дакпырлай хереглеттингеш, үргүлчүлелдиг кылдыныгны илередир: *Оолдар артынче көр=е-көр=е*, бурунгаар далаш-биле *халчып-ла кааннар*.

3. Каттышкак деепричастие **-дыр** (оң вариантылары: *-дир*, *-дур*, *-дүр*) деп артынчы-биле кады кылыг сөзүнүң барымдаалыг амгы үезин тургузарынга киржилгелиг: *дагжай-дыр*, *шимчей-дир*, *көрө-дир*, *санай-дыр*. Хенертен Черликпенниң хөглүг үнү **дыңналы-дыр**.

4. Составтыг кылыг сөзүнүң кол лексиктиг утказын илередир кезээ болур, аңа дузалал кылыг сөстери немежир: *Бертен оглум омак-сергээ кончуг отту хонуп келди*.

162. В. Саган-оолдун шүлүктеринде каттышкак деепричастие-лерниң ажыглалын хайгаараңар. Кандыг чурумалдарны тургузарынга оларның уjur-дузалыг болганын тайылбырлаңар. Каттышкак, кожаланчак деепричастие-лерни аңгылай ушта бижээш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Өршээл билбес өжээргек хат шапкынчылыг
Кезек чайык төктүп саарлып эрте берди.
Өзен, чиктер чуй шаап баткан үер-суглар
Хемниң чалгыын өнемчидип саарыглатты.

Ынак чуртум чайык соонда таан чараш,
Ырак-чоогун хаяа-челээш каастаптар.
Ындын чүрээм ындыг өйде чажыга бээр,
Ырлап, хөглөп, сыннар эргип, ужуксай бээр.

* * *

Чуга хүлэр маспак орта
Хая чууруп, дээрбедээн дег,
Шугул кудай кылыктанып,
Каржы-дошкун көскени-дир.

Кудайымның шолук кылы
Кудуушкун бооп хуула бээрге,
Байлак черим делгемнери
Маажым, ыржым таалай берди.

163. Домактарда каттышкак деепричастиелер кандыг уткалар илередип чоруурун тодарадыңар, кожумактарын айтыңар. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, характеристиказын бериңер.

1. Ол аразында мурнунда шарланнарга күшкүлдөр кээп хона каапкан. 2. **Чемненген ыдын көрүп олура, аңчы боду база чем чиксей берген.** 3. Чарылары терең харны калбак дууглары-биле касканнап, шулунну дөрбегер эриннери-биле педиледир хавыра тыртып, уштуп чип тургулаан. 4. **Бараан аъттаны каапкаш, ыдының соондан иде иде чоргуп чорупкан.** 5. Кончуг кажар амытан хат-шуурган намдай бээрге, база-ла тояап чоруп каап-тыр. 6. Дүвүрэнчиг бодалдар аңчыны хөлзеди берген. 7. **Киш ыравайн чоруй, ыяшче үне халаан.** 8. Бараан өөрээнинден каттыра каапкан. Оң туруп-шагзырааны чаштай берген. 9. Кышкы бүргег хүнде сын ишти шагда-ла караңгылай берген. 10. Буурул чары шагжагар мыйыстарын шыргай иштинге эде-эде тутпушаан, бурунгаар далаштыг базып олурган. 11. Көстүк ол-ла чыдыыргап, өрү шурап-шурап, хенертен ээргилей каапкан. 12. Аңчының көскү карактары дораан-на эскере тыртып каан — пөштү өрү дииң халып үнген. (*Л. Чадамба*)

164. Номчуңар. Каттышкак деепричастиелерни тыпкаш, кандыг кылдыныглар илередип чоруурун тодарадыңар. Оларның домактың кандыг кежигүннери болуп турарын тайылбырлаңар.

Бир-ле дарга мээң аът мунарымны сонуургай берди. Аъттыг-шериг кижиге болганымда, кандыг-даа хажагай* малдан чалданмас мен дидим. Үр болбаанда, эзерлиг аът эккелдилер: хаарыктаар, тепкиленир, ужур чок чүве. Казак кижиге эдипкен аксын ээлээр апаар.

Аътты баштай чөптээрин оралдаштым. Оон хоржок боорга, хари-буру чок кирипкен мен. Чүгөнниң кастыңыңдан* алгаш, аъттың

бажын бодумче чыыра тыртып алгаш, эзеңгиден хирт кылдыр теп-кеш, эзер кырынга эзир дег хонуптум. Эмдик чүвези ийи бут кырынга туруп чоруй, мөөп-ле үндү. Дывылап шаг болду. Оон мени октап чадап кааш, суурнуң кудумчүзун куду караңнадып-ла батты. Удатпаанда ак черге чизиредип үнүп келдим. Орта кезек халдырымга, аъдым ам-на шөйлүп калды, мээң аайымга дораан кирип келди. Девин халдып үнүп келген черимге аъдым көк мөөн апарган девиржидип чедип келдим.

Бо таварылганың дугайын дайын сөөлүндө Орлова меңээ мынчаар бижээн:

«Бистиң суурувуска эмдик аъттыг халдып турганыңарны утпас боор силер. Ол дээрге кончуг хажагай, кижин болган чоокшулап шыдавас аът турган чүве. Улус чугаалап турда-ла, силер ооң кырынга олурупкаш, ушкан куш дег, шурадып турган силер. Эктиңерде кара бурканың* хатка канчаар эстеп чорааны сагыжымга артып калган. Чүгө дээрге ыңдыг кайгамчык чурумалды караам-биле бир-ле дугаар көргеним ол...»

Ам бодап көөрүмгө, тааланчыг-ла сактыышкын-дыр.

(И. Кузнецов)

165. Бердинген үлегер ёзугаар скобка иштинде кылыг сөстөринге каттышкак деепричастие кожумактарын немеп бижинер, үезин тодарадыңар.

Үлегери: Ырак эвесте бөрү (улу). — Ырак эвесте бөрү улуй-дур.

Оранчок бедикте дээлдиген (киште). Соңга чанында кижин (ыытта). Дүнеки аргада куш (эт). Дуңмам диизи-биле (ойна). Артымда кижин (ырла).

166. Номчуңар. Каттышкак деепричастииелерни тыпкаш, кожумактарын айтыңар. Сөөлгү домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Куш даң бажында, чер чырып келири билек, Намчак уйгудан отту чаштап келгеш, кеттине тырткаштың, доңгууда соок шай артыын аякка иже каапкаш, далажы кончуг өөндөн үнүп чорупкан. Инектерин дилээри ол. Истелгеден билдингени — бир-ле улуг истиг амытан келгеш, эң-не кыдыында чыткан инекти аспактай көдүрүп алгаш, дужунда аргаже шөлээн, далаш чок базып чоруй барган мындыг. Баскан изи чамдык черде ана чер аңдарган чүве дег, чымчак хөрзүннүг ойбуң черлерни карартыр чире чүткүп чоруй баргылаан.

(Ч. Ирбижей)

§ 27. Эрткен деепричастие. Болбас деепричастие

167. Номчунар. Сөзүглелден эрткен деепричастие хевиринде кылыг сөстөрүн ушта бжиңер, кожумактарын шыйыңар. Домактарда оларның кандыг кижигүннер болуп турарын харылзаалыг айтырыглар дузазы-биле тодарадыңар. Деепричастиелерниң илередип чоруур уткаларын тайыл-бырлаңар.

Достай-оол дарга куу шляпазын ужулгаш, аптара кырынга салып каш, хөрээн ажыдыр чөдүргүлээш, шала чазай маспактанып олуруп алган.

Буян ада-иезинге халып чедип келгеш:

— Авай, мен хой кадарарда чавыдактаар ак сергемни кызыл шериг акыларымга берейн шинме — дээн.

— Шын-дыр, оглум. Ак серге сээңии болгай, бодуң бил — дээш, авазы оглун чассыдып каан.

Буян хой аразынче халып кирген соонда, молдурга дег ак сергениң сегелинден чедип алган үнүп келген.

Даргалар оолду чаптап, чарашсынып, хүлүмзүржүп-даа, каттыржып-даа турганнар...

Арбан төлээзи сергени эзеринге үңгерип алгаш, үстүү аалче чортуп каан.

Буян сергезиниң соондан үр-ле көрүп алгаш турган, оозу олче көргөш-ле, алгырып каап чоруй барган. (*О. Сувакпит*)

Эрткен деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңге **-гаш** деп кожумак болгаш ооң вариантыларының немешкенинден тургустунар:

тара**аш** (тары=**гаш**), номча**аш** (номчу=**гаш**), как**каш** (хак=**каш**), чип**кеш** (чивиткеш), түвек=**син**=**геш**, өөрөн=**геш**

Эрткен деепричастиеңиң хереглеттинери:

1. Бир кылдыныгны мурнай болур кылдыныг илередип, **канчангаш?** **канчаар?** **кажан?** деп айтырыгларга харыылаттынмышаан, домакка байдал азы **сөглөкчи** болур: **Тура халып келгеш** (кажан?), *дүрген-не кеттине кааптым*. — Бо домакта *тура халып келгеш* деп деепричастие кол кылдыныгның мурнунда болур кылдыныгны илередир болгаш домакка үениң байдалы болур.

*Чаңгыс-ла буянның сөс ачызында ооң буугуп муңчулган шырайы **чазылгаш**¹, арнында **хүлүмзүрүг чайнай берди**². — Мында чазылгаш деп деепричастие нарын домактың бирги кезээниң сөглөкчизи болур.*

2. Өске кылдыныгың чылдагааны, байдалы, үези болур кылдыныгы илередир: *Киноже чардык=каш (чүге?), Маадыр чугааның утказын билбейн барган.*

3. *Тур-, чор-, олур-, чыт-* чижектиг дузалал кылыг сөстөрүнүн мурнунга чорааш, составтыг кылыг сөзү тургузуп, ооң кол лексиктиг утказын илередир: *Изиг хүннерде тараа катпазын дээш, бригада суггар=гаш турупкан.*

168. Бердинген кылыг сөстөрүн эрткен деепричастие хевиринге өскертип бижиңер, кожумактарын шыйыңар. Деепричастие кожумактары немежи бээрге, кандыг үн өскерлишкиннери болу бээр-дир, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Тургузуп алган чижектериңер-биле домактардан чогаадыңар.

Ажылда, маңна, эжин, тын, чыг, тып, суггар.

 169. Бөлүктерге үстүп алгаш, домактарда деепричастиелерниң ажыглалын тайылбырлаңар, кандыг кежигүн болуп турарын айтырыглар дузазы-биле тодарадыңар: 1) эрткен деепричастие; 2) болбас деепричастие; 3) кожаланчак деепричастие. Аңгылаан сөстөргө деепричастие кожумаа немежирге, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Ыттар биске уткуй ээрип маңнажып келгеш, бригадирни танып каапкаш, кудуруктарын чайып **мендилешкилээш**, ол-бо талаларже тарадыр шошкуп чоруй баргылаан. (М.Э.) 2. Кожайның кадайы оолче-даа **көрүнмейн**, ындыг-мындыг харыы-даа чок, таакпылап олуруп-олуруп, адак сөөлүндө, белинде бир барба тараа баглап каан чүве дег, арай боорда тургаш, ынаар чүгк хозундан хадың тозу дег дүрүп каан, шириленген инек кежи уштуп келгеш, от адаанче октапкан... (С.) 3. Бир-ле катап Өскүс-оол чылгы кадарып **чорааш**, Кара-Хемниң бажындан кулаа, кудуруу чок шодаң-шокар бе тып ап-тыр... (Тоолдан) 4. Оон чылгыга барып, тос шилги аъдын тудуп алгаш, сезин кожуп четкеш, бирээзин мунгаш, шодаң-шокар безин... салып чорудупкаш, чиге мурнуу чүкче чоруп каап-тыр эвеспе... (Тоолдан)

5. Шиижекчигеш дузак орта кире бергеш,
Шилирткейнип, сылдырткайнып чүткүп чыткан.
Көге-буга ону көргөш, кочулап-тыр:
«Көк-ле хүндүс туттуна бээр чөгенчиини!...»

 170. А. Хертектің шүлүүнде деепричастиелерниң ажыглалын хайгаараңар. Кандыг чурумалдарны тургузарыңа оларның ужур-дузалыг болганын тайылбырлаңар. Бөлүктерге үстүп алгаш, деепричастиелерни хевир аайы-биле аңгылай ушта бижээш, кожумактарын шыйыңар. Силер база деепричастиелер ажыглап, кыска шүлүк, чечен чугаадан чогаадыңар.

БОЙДУС ЧАҢЫ

Хаваан дүйген булут тырлып, көвүктелгеш,
Караңгыны чыыра тыртып, союп келген.
Дүндүгүр дээр кончуттунуп, диңмирээштиң,
Карак чажы — суггур чаъс төп, ыглай берди.

Кылыктанган кудай үнүн дыңнай каапкаш,
Белиңнээн чер сырбаңайнып, сирлеш диген.
Кыңгырашкан шуралгактар сезиг чокка
Бедиктерден соксаш кынмайн, саарлып аккан.

Чожуп, корткаш, чашты берген куштар ам-на
Чоорту хөглөп, бижирежип, медээлешкен.
Божаланчак Шуй хөм улам диңмиттелген,
Бойдус каазы — ча дег челээш ойнай берген.

Дүктен аргаан аржыыл ышкаш, туман тояап,
Даглар кырлап, кеденгиирлеп, чылып, көшкен.
Хаалга-булут артындан хүн бакылап кээп,
Каптагайны чылыдыпкан. Сеткил чымчаан.

 Көжүргөн уткада ажыглаттыңан кылыг сөстөрүн, деңнелгелерни ушта бижээш, оларның тывылган аргазын тодарадыңар.

 171. Номчуңар. Сөзүглелдерде ажыглаттыңан деепричастиелерниң кандыг кылдыныглар илередип чоруурун айтыңар. Дириг амытаннарның болгаш кижиниң аажы-чаңын көргүзеринге оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

I.

Үгү кылыытып баткаш, ооң кырында-ла келген. Кажарай берген кырган койгун былдай дүшкөш, девидээн уу-биле ийни куду-ла шурап каан. Үгү катап кылыытып үнгөш, койгуннуң сыр соондан кылыытышкан. Койгун шагжаң будуктар аразынче кире халыыр орта, ка-

рак-кулак чок окталып келген үгү куруг чер тепкеш, шиш баштыг кургаг будукка хептели берген. *(К. Аракчаа)*

II.

Кара дилги ой аксында сарыг чашпаннар, куу терезиннер аразында күскелээш туруп берген. Хенертен дүндүүштелдир өрү шурааш, өгбегер сарыг сиген кырын орта барып дүшкеш, аңаа турлагжып турган чолдак-ойну сегирип алгаш, чиир хөөн чок хевирлиг, хар кырынга октагылап ойнаар-даа болган. Күскези биче-ле болза калбак даш адаанче кире бер чазар орта, дилги ону чидиг диштери-биле өттүр ызырыпкаш, хараган дөзүндө харны эшкеннепкеш, аңаа үүже кылдыр хөөп алган.

Кара дилги шаанга киир күскелеп-күскелеп, Кырзапайның чанынга шошкуп келген. *(К. Аракчаа)*

III.

Кежээ хой одардан кирип кээрге-ле, хамык ажы-төл анай, хураган тудуп маңажыр бис. Хөглүүвүс-даа аажок, довураавыс бурулаар чүве халчып турар ийик бис. Тудуп эккелгеш-ле, хөнеге оларны мойнундан хөнөп каар. Ол кончуг харысалгалыг болгаш берге ажыл.

Бир-ле катап мончуктарлыг докпак ак анайымны богдундур, бакка баглааш, анайымны кээргээш, караам ыжыдыр ыглап алган-даа үем турган чүве. Эргээштенип чүткүп тургаш, черже калбаш кээп дүжерге, мээң бичии чүрээм аксымда келген ышкаш, шапкыланып, ийи караам чажы изиш-ле дээн. Хөөкүй анайым дыка-ла багай кылдыр баагайндыр алгырып, өдекте кээп ушкан тепкиленип-ле чыдыр. Девидеп, ыглап-сыктап маңнап турумда, кырган-авам халып келгеш, докпаанайымны хостап салыштарга, анайым тура халып кээрге, ол дег улуг аас-кежик кайда боор! Боштунган анайым авазынче бурт-ла диди. Барган соонда авазының ийи эмиглерин олуй-солуй өкпелээн ышкаш, макыңайны каап, бичии думчуу-биле моңагылап, сора-ла берди. Авазы ону эргеледип, чыттагылап, аргалаан дег болду. Авазыңга та чүү деп хоптап, чугаалап-чугаалап, эеп чытканы ол чүве. Кижиге малы безин ол хире эргим боор, аңаа кижиге ынак боор деп чүвени бир дугаар медереп билгеним ол боор оң. Ол таварылганы ам-даа утпас мен ийин. Сагыжымда таңмаланып артып калган.

(М. Кыргыс)

Болбас деепричастие кылыг сөзүнүн дөзүнгө **-байн** деп кожумак болгаш ооң вариантыларының немешкенинден тургустунар болгаш кылдынгны болбас, чок кылдыр көргүзөр: алгыр=**байн**], тып=**пайн**], тутгун=**майн**], көрүн=**мейн**], уду=**вайн**]

Болбас деепричастие:

1. Тускай хереглеттингеш, **канчалбайн?** деп айтырыгга харыылаттынып чорааш, домакка **байдал** болур: *Барык-ла **дыштан=майн**, кырлаң ооргага үнүп келгеш, тыныжын оожургадып, дыңнаалап олурган.* (Ш. Куулар)

2. Составтыг кылыг сөзүнүн кол лексиктиг утказын илередир кезээ болур: *удувайн чыдыр, көрбейн олур, шиммейн чыдыр, сатпайн тур.*

172. Бердинген кылыг сөстөринге болбас деепричастие кожумактарын немеп бижирер. Деепричастие кожумактары немежи бээрге, кандыг үн өскерлиишкени болу бээр-дир, оларның шын бижилгезин тайылбырлаңар. Тургузуп алган чижектериңер-биле домактардан чогаадыңар.

Бокталдыр... көрүңер, карак шим..., алгап хан... турган, арга иштинге көзүл... барды, оочурже эрттир... тур

173. Афоризмнерни болгаш үлегер домактарны номчуңар, уткаларын канчаар билип турарыңарны тайылбырлаңар. Хөй сек орнунга болбас деепричастиеңиз кожумактарын немеп бижирер, оларны шыйыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Болбас деепричастие хевиринде кылыг сөстөриниң ажыглалын тайылбырлаңар.

Бир-ле чүве болдун...-даа баар болза, кол-ла чүве — улуг сорулга чедип алып дээн «күзелиң» чидирбе. (*Далай-Лама*)

Бодунуң бажында тевени көр..., эжиниң бажында тевенени көрүп каар. (*Ү.д.*)

Кажан-даа мелегей кижин биле маргышпаңар. Долгандыр улус ылгаштыр... барып болур. (*Ж.де Фалкенар*)

Кижин кырып бергенин кажан эскерип кааптарыл? — Кажан ол идегелдери-биле чуртта..., а чүгле сактыышкыннары-биле чурттай бергеш. (*Д. Зандерс*)

Кижилер үе-биле чүнү канчаарын болганчок-ла бил.... баргылаар. (*М. Самозванец*)

Даг көр..., эдээң азынма, суг көр..., идиң ужулба. (*Ү.д.*)

174. Номчуңар. Сөзүглелдин утазын канчаар билип алганыңарны тайылбырлаңар. Улуг кижиниң чагыг-сүмезин көргүзеринге кандыг деепричастиелерниң таарымчалыг болганын тайылбырлаңар. Сөзүглелде ажыглаттыңан бижик демдектерин болгаш аңгылаан сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Шаанда ачам үргүлчү: «Буян чыыр» — деп чоруур чүве. Ынчангаш кижилерге хир, хилинчек чедирбейн чор, амылыг амытаннар-га-даа човулаң чедирбейн чор. «Өнчүлүг болуру — хүнүнде, буянныг болуру — соң даарта» деп чагыыр чорду. Акша-көпеең көвейи кончуг чүве болза, буяндан чыып ал, чедишпейн чоруур төрелдеринге-даа болза, дуу ол өскүстер-даа бажыңыңа беривит, каас-коя хеп, алдын-мөңгүн орнунга... Мээң улуг эртем-билиим чок-даа болза, кырган өгбелерим чугаазындан сактып алганымны силерлеримге чугаалап берип чоруурум ол, кызым. Багай, мелегей кырган-аваң чугаазындан экизин кижини бодунга илип ап, таарышпазын сайгарылдыр боданып ап чоруур чоор, чассыг чүвем... (Л. Ооржак)

§ 28. Үдекчи деепричастие. Кызыгаарлаар деепричастие

175. Номчуңар. Куш ойнаар чер деп сөс каттыжышкынының утазын канчаар билдиңер, бердинген чурук-биле холбап тайылбырлаңар. Аңгылаан кылыг сөстөриниң кандыг кылдыныгларны илередип турарын тайылбырлаңар, оларның кожумактарын айтыңар.

Орайтап, хун ажып чорда, куш ойнаар черже чоруптувус. Хүннээректиг, тарамык дыттар, пөштер үнген деспек* черде оюн бо.

Кедеп чедип кээривиске, бир кончуг чоон сарыг дыттың будуктарында үш эр-каралар* олур. Удаваанда куштар оон-моон «кок-кок» кылдыр эткилевишаан, ужуп кээп, ыяштарда дааш-шимээнни кончуг хонгулап эгеледилер. Эр каралар хаайларын дазырадып, ында-мында «чик-чик», «ток-ток»

кылдыр үн алчы бээрге, тускай хөгжүм херекселдери ойнап турган-зыг апарды. Чамдык эр-каралар черже дүшкүлээш, селбегер чараш кудуруктарын шаарартыр чадыпкаш, чалгыннарын черге **сөөртпүшаан**, удурланыкчыларын кыйгырып чоруп турда, көөрге, чараш-ла!

Ийи эр-кара чоокшулажып келгеш, чөңгээлежип, адааннажып, ал-соора тепкилежип, самнап турда, көрүштүг-ле. Кыс куштар амдызында оюнга киришпейн, эр-караларның адаан-мөөрейин **хайгааравышаан**, магадап олургулаарлар болдур ийин. (Д. Арагачы)

Үдекчи деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө **-бышаан** деп кожумак болгаш оларның вариантыларының немешкенинден тургустунар: бер=**бишаан**, маңна=**вышаан**, чыт=**пышаан**, куржан=**мышаан**, эм=**мишаан**.

Үдекчи деепричастие:

1. Тускай хереглеттингеш, **канчалбышаан? канчаар?** деп айтырыгларга харыылаттынып, өске кылдыныг-биле чергелештир болур кылдыныгны илередир болгаш домакка **байдал** болур: *Дистинчипкен түмен куштар диңмиттелдир ырлашпышаан, хөлдер долган.* (С. Сарыг-оол)

2. Доктаамал, үргүлчүлелдиг болуп турар кылдыныгны илередир болгаш болуушкун наклонениезиниң үе хевирин көргүзөр. Домакка **сөглөкчи** болур: *Ак-Хем тааланчыг ырын кыңгырткайндыр ырлавышаан.* (К. Маспык-оол)

 176. Номчуңар. Домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Деепричастиелер кайы домактарда немелде кылдыныг илередип, кайызында деепричастиелиг бөлүглел тургузуп чоруурун айтыңар. Бижик демдектериниң ажыглалын тайылбырлаңар.

I.

Кедээр өгдө деңниң чырыы имистелген.

Хензигбейин эргелеткен ава кижин

Өпей ырын ырлавышаан, ааткыыш чайгаан,

Өскөн черим аңы-меңи аңаа таалаан. (А. Хертөк)

II.

Виктор иттинмишаан, хере базымнар-биле чоруп орган. (М.Ж.)
Бот-боттарын сүржүп, иткилешпишаан, чоғдурланчак булуттар барыын чүкче союп бар чорааннар. (М.К.)

177. Хөй сек орнунга үдекчи деепричастие кожумактарын неме-вишаан, домактарны дүжүрүп бжиңер. Немешкен кожумактарның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Аравыста хөөреш..., белеткеп каан чудуктарны шалыпкыны-выс кончуг чүдүрүп тур бис. (*Б. Каң-оол*) 2. Бир-ле хүннээректиг часкы хүн чиңгир ак-кызыл өңнүг эмчи машиназы эмнелге хериминиң иштинче кире халдып келгеш, ында орук аксында эрээн хар суунуң хөөлбээн чүк-чүкче чаштат..., уруглар салбырының эжииниң бозагазынга чыпшыр тура дүшкен. 3. Бажында чөөк аржыбын эде туттун..., кежээки чывар удур Акимовна колдуу-ла маңнап олурган. 4. Карак чивеш аразында уруг өрөөлден үне халааш, узун коридор-лап, хилиң кара бажының дүгү эсте..., узун көк халадының эдөөнге илдик..., кызыл-даван буттары-биле ачазынче бар-ла шаа-биле маң-напкан. (*И. Иргит*)

Кызыгаарлаар деепричастие кылыг сөзүнүң дөзүңгө **-гала** деп кожумактың болгаш ооң вариантыларының немешкенинден тургустунар: чаг=гала, кел=геле, сат=кала, чет=келе; ужурашпа**ала** (ужураш=па=гала), көрүшпээ**ле** (көрүш=пе=геле)

Кызыгаарлаар деепричастие:

1. Хамааржып чорууру кылыг сөзүнүң кылдыныының кажан эгелээнин айтыр болгаш **канчалгала?**, **кажандан бээр?** деп айтырыгларга харыылаттынып, домакка **байдал** болур: *Кичээл-даа эгелээле-дир.*

2. Нарын домакка хереглеттингеш, баштайгы **сөглөкчи** болур: *Аңныыр сезону эгелээле¹, үр-даа болбаан².*

178. Кылыг сөстөринден кызыгаарлаар деепричастиеелерни тургузуп бжиңер, домактардан чогаадыңар. Тургускан сөстериңерниң шын бижилгезиниң дүрүмнерин тайылбырлаңар.

1. Ак, дорук, дадык, дыңзык, эрик.
2. Чаг, чыг, чег, саг, каг, чуг.

179. Кылыг сөстөринден үдекчи болгаш кызыгаарлаар деепричастиеелерни тургузуңар. Оларның утказынга таарыштыр Шагаа байыр-лалыңга хамаарышкан харылзаалыг сөзүглөлдөн тургузуңар. Сөзүг-лелиңерге аттан бериңер.

Утку, тевекте, чунгула, кажыкта, чажыр, ойна, дажыгла.

180. Кызыгаарлаар деепричастиениң кожумактарын немевишаан, домактарны чедир тургузуңар, морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Угбам кел... , беш-даа хона берди. Чай дүш... , оът-сиген хөл-беңейни-ле берген. Школаны доос... , үжен чыл болу бердивис. Хүн аш... , үр-даа болбаанда, дораан караңгылаар чер болду.

181. Тоожушкун хевиринге чогаадыг. Деепричастиелерден ажыглавышаан, чуруктуң утказынга тааржыр тоожушкун хевиринге чогаадыгдан бижинер.

НАКЛОНЕНИЕЛЕР

§ 29. Кылыг сөзүнүң наклонениелери

182. Э. Кечил-оолдуң шүлүктеринден үзүндүлери номчуңар. Кылыг сөзү-биле илереттинген сөглөкчилерниң кандыг грамматиктиг хевирлерде турарын айтыңар, оларның кылдыныгга чугаалап турар кижиниң кандыг хамаарылгазын илередип турарын тодарадыңар.

ЭКИИ, ХҮНҮМ

Эртенги хүн, экии, экии!
Эдир булут аразынче,
Далайында корабль дег,
Таваар эштип үнүп кел даан.

Эриг алдын херелдерин
Эргим черже чаш-ла, хүнүм.
Хамык чүве сорук кирип,
Хайнып-дойлуп, шимчеп үнзүн!

ЧАЛГААПАЙНЫҢ КҮЗЕЛДЕРИ

«Карак ашпайн, өөрөнмейн,
Хаарыктап чытса-ла» дээр.
Күжүр чалгаа сеткилинге
Күзелдер хөй төрүттүнген:

Школаже баарда-кээрде,
Ужуп чоруур болзумза аар.
Бодалгалар боттары-ла
Бодаттынып турар болза.

Наклонение — кылдыныгның боттанып турарыңга чугаалап турар кижиниң хамаарылгазын илередир кылыг сөзүнүң хевири. Наклонение хевиринде кылыг сөстери домакка **сөглөкчи** болур.

Тыва дылдың наклонениелери: *болуушкун, дужаал, даар, чөпшээрел* болгаш *кызыгаарлаар*. Кылыг сөзүнүң болуушкун наклонениези үе, арын база сан хевири-биле чарылбас тудуш болур: Кежээ **агаарлап чор=ду=вус** — кылдыныгның эрткен үеде херек кырында болганын дамчыдып турар. *Чайгы дыштанылгада оглуң лагерьже **бар=гай-ла*** — чөпшээрел илереткен утканы дамчыдып турар.

Болуушкун наклонениезинден өске наклонениелер чүгле сан болгаш арын хевирлеринге өскерлир.

183. Школаңарга эрткен шыдыраа (хол бөмбүү, бут бөмбүү, хүреш...) маргылдаазының дугайында солунче кыска медээ азы чурумалдан белеткеңер. Маргылдааның кандыг эмоционалдыг байдалга (сагыш-сеткилдиң илерээшкини) эрткенин көргүзүңер. Оюннуң тиилекчилери улаштыр маргылдааның кандыг чадаларынче эртерин база айтыңар. Тургускан сөзүглелиңерде ажыглаан кылыг сөстери чугаалап турар кижиниң кандыг хамаарылгазын илередип турарын тодарадыңар (допчу дамчыдары, дилег, дужаал, албадал, күзел, чөпшээрел, даап бодаар).

Үлегери: *Чедигиклассчылар шыдыраа маргылдаазыңга идепкейлиг киришкен. **Киришкен** — чугаалар турар кижини болган кылдыныгны допчулап дамчыдып турар.*

184. Номчуңар. Шыйыгның оң талазында тодарадылгалар солагай талазында кайы домактарга дүгжүп турарын тайылбырлаңар. Кылыг сөзүнүң үе, арын, санын тодарадыңар.

1) Акызы Довукту шала тутунган шивээден ырак эвесте манап олурган.

2) — Аалче баргаш, далган, быштак, сүт дээш чемден эккел.

3) — Бай-Бегни эдертип алың бе, акый?

4) — Алдыгы классты эки демдектерлиг доозар деп бодазыңза, кызымак өөренир ужурлуг сен.

1. Кылдыныгның боттанырынга эргежок чугула кылдыныгны илереткен.

2. Кылдыныг дугайында медээлеп турар.

3. Кылдыныгны күүседир кылдыр чөпшээрел дилеп турар.

4. Кылдыныгны күүседир кылдыр албадап, дужаап турар.

§ 30. Болуушкун наклонениези, ооң үелери. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үеги

 185. О.Туң-оолдуң «Кокпада истер» деп чогаалындан үзүндүнү номчуңар. Сөзүглелден кылыг сөстөрүн үелер аайы-биле ушта бижирер, оларның кожумактарын шыйыңар. Сөзүглелдин утказын төндүр чогаадыңар азы чогаалды номчааш, болуушкуннуң канчаар төнгенин эштеринерге чугаалап бериңер. Балыктың хемчээлинге хамаарышкан сөстөрүн тыпкаш, лексиктиг утказын тайылбырлаңар, силерниң сууруңарда ол хевирлиг сөстөрүн канчаар адап турарыл?

... Дужаажып келгеш, көөрүмге, хөөлбектиң чиктии-ле сүргей: кыры бырлаңайнып хайнып чыдар мындыг. Бо кандаай чоор дээш, албан-биле оңгарже кирдим. А-а, халак! Салаа хире бичии сыйтың балыктар үер соонда ол хөөлбекте үстүп каап-тыр ийин! Хола пашта улдуртупкан* чүве дег, баскылаштыр имиңейнип, девидээн турлар. Ам безин ийи-үш чүвениң өеэ агарып калган салдап тур. Боданы бердим: бо дүне хонар болза, бо хензиг хөөлбек соглуп каар, бо хамык балык кырлып каар. Мында он-чээрби-даа эвес, оранчок хөй балык. Мындыг шавагалардан билек дег өле-көк кадыргылар өзер болгай, хайыраан балыкты деп, сукуртунуп тур мен. Кочал болза! А хемге чедир оранчок ырак. Канчаарыл?

Кижиниң болуушкун дугайында дыңнадып турар үезин **чугаа өйү** дээр. Чугаа өйүнүң мурнунда болган кылдыныг *эрткен үеге* хамааржыр, чугаа өйүндө, ооң-биле деңге болуп турар кылдыныг *амгы үеге* хамааржыр, а чугаа өйүнүң соонда болур кылдыныг *келир үеге* хамааржыр. Херек кырында болган, болуп турар азы болур кылдыныгны **болуушкун наклонениези** көргүзөр: *Чаъс чагган. Чаъс чаап тур. Чаъс чаар.*

Болуушкун наклонениези үе, арын, санга өскерлир.

Болуушкун наклонениезинде кылыг сөзү үш кол үелиг: *эрткен үе, амгы үе, келир үе.*

Эрткен үениң кылыг сөзү чугаа өйүнүң мурнунда боттанган кылдыныгны илередир: *Дүүн хөлчок суггур чаъс чагган.*

Амгы үениң кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүндө боттанып турар кылдыныгны илередир: *Акымның эккеп берген тооруктарын казып олур мен.*

Келир үениң кылыг сөзү чугаа өйүнүң соонда боттаныр кылдыныгны илередир: *Удавас аржааннаар үе келир.*

Ниитизи-биле болуушкун наклонениезиниң 3 үези 11 аңгы хевирни көргүзөр.

 186. Номчуңар. Эрткен, амгы, келир үеде кылыг сөстөрүн тывыңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүниң морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелде **чүдек, билзек** деп сөстөрүни чүге ажыглаанын тайылбырлаңар.

Серт дээш, будум адаанче көре кааптарымга, солагай талакы майыымда чүдек чоон шокар чылан ораажы берген чыдыр ийин. Ол-ла даш дег соок майыымдан эгелеп, чым-сырт дээш, оорга-мойнумну чымырады каапкаш, олчаан салбайн барган. Корткаш, көжүп калган мен. Будумда ораажы берген чылан дылын караңнадып чыдыр. Карактары чивеш-даа дивес, шыгаап келген боо хараалы дег, кижиге чиге-ле көрүп алган чыдар чүве болду. Дискектерим кырынга холдарымны сыртандыр салып алгаш орган кижиге мен, ол хевээр **шимчеведим. Шимчээр** болзумза, чылан шаптар чадавас деп **эндевээн** боор мен. Элээн болганда, майыымда дириг, чииртим билзек чылбыраш, соолаш дээн соонда, ам-на сывырлыш чоруп кагды. Базым чедер-четпес ырап чорда, тура-ла **халыдым**. Дыка-ла ырадыр шурай берген чораан мен. Ам харын авайлап. Ол душта өөрүм бо-ла келдилер...

Эң улуувус черле шымбай эр.

— Аңаа дегбеңер, оолдар. Бо эживисти канчап шакпаан-дыр, бис база аңаа дегбээлиңер — дидир...

Ол хүн дендии улуг балык туткан мен. Ону черле утпас мен ийин.
(О. Туң-оол)

Болуушкун наклонениезиниң эрткен үелери:

Шагда эрткен үеде кылыг сөзү чугааның оранчок мурнунда болган кылдыныгны илередир.

Чоокта эрткен үеде кылыг сөзү чугааның мурнуу чарыында болган кылдыныгны илередир.

Барымдаалыг эрткен үеде кылыг сөзү кылдыныг болган дугайында түңнелди азы өске кижиниң чугаазын барымдаага даянып алгаш, медээлээр.

Бадытталдыг эрткен үеде кылыг сөзү кылдыныгның ылап болганын бадыткаар.

Эрткен-амгы үеде кылыг сөзү чугааның мурнунда-ла эгелээш, ам-даа үргүлчүлөп турар кылдыныгны илередир.

Эрткен үелерниң хевирлери болгаш тургустунары

Хевирлери	Тургустунары	Айтыры	Чижээ
Чоокта эрткен үе	-ды, -ди, -ду, -дү, -ты, -ти, -ту, -тү	чүнү кылды? канчалды?	Солун бодал бажымга кире дүш[Тү].
Шагда эрткен үе	-ган, -ген, -кан, -кен	чүнү кылган? канчалган?	Бичии када суггур чаашкын куда каап[кан].
Барымдаалыг эрткен үе	-п-тыр, -ып-тыр	чүнү кылып-тыр? канчап-тыр?	Хүн ажа берип-тир.
Бадытталдыг эрткен үе	-чык, -жык (вариантылары)	чүнү кылчык? канчалчык?	Тайгага дыка-ла эки дыштанып чор[жук] бис.
Эрткен-амгы үе	-бышаан (вариантылары)	чүнү кылбышаан? канчанмышаан?	Дунмам ам-даа даштын ойна- [вышаан].

 187. «Тываның аныяктары» солунга парлаттынган материалды кичээнгейлиг номчуңар. Кайы үениң кылыг сөзү бо материалды белеткээринге таарымчалыг болганын тайылбырлаңар, чижектер-биле

бадыткаңар. Хөй сек салган сөстөргө чогуур үжүктөрин салбышаан, ушта бижирер, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

ТИГПИ-ниң аныяк эртемде...ер чөвүлели Бүгү делегейниң уруглар камгалалының хүнүн таварыштыр «Уруглар болгаш эртем» деп солун акцияны эр...ирген.

Акцияның киржикчилери оюн хевиринге эртем-биле таныжып, ооң сорулгаларын билип алга...ар. Оон аңгыда уруглар институту...уң төөгүзү болгаш ында ажылдап турар эртемденнерниң ажылын сонуургаан. «Төргийин угаа...ыг» деп интеллектуалдыг викторинага шупту иде...ейлиг киришкен, чаштар айтырыгларга шын харыыларны тыпкан. Улаштыр ада-иелер биле уруглар «Эртем — чаштарның көрүжү-биле» деп айтыры...а харыылааннар. Уругларның харыылары эртемденнерни бодандырып, боттарының ажыл-чорудулгазын өске талазындан көөр органы тургускан.

Байырлал чурук мөөрейи-биле доозулган⁴. Чаштар өңүг карандаштар-биле боттарының күзелдерин, сорулгаларын, хуулгаазы...ыг бодалдарын чураан⁴.

Акцияның шупту киржикчилеринге институттуң профэвилел организациязы чигирзиг белектерни тывыскан. (М. Конгул-оол)

 188. Номчуңар. Эрткен үениң кылыг сөстөрин ушта бижээш, хевирин тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар. Аңгылаан кылыг сөстөриниң вид хевирин тодарадыңар, морфемниг сайгарылгазын кылыңар.

Үш харлыг турумда, ачам мени эң-не баштай аът чанынга эдертип келгеш, мынча дээн: «Эзеңгиге чедер болзуңза, экер-эрес ёзулуг эр болганың ол». Эзеңгиге холум **чедирипкен** мен. Ачамның күштүг холдары агаарже мени **көдүрүптөргө**, эзерге олурупканымны сакты-дыр мен. Оон бээр хөй-ле чылдар эрткен, а ачамның мени эң баштай олуртупкан эзери эң-не үнелиг белек бооп артып калган. Аът мунар чеже-чеже эрес-дидим эрлер ону эдилевээн дээр. Ол эзерни шеригниң аъттарынга-даа **урдунгулаан***. Ол ам мээңии. (Ц. Жимбиев)

Эрткен үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскөрлири

Чоокта эрткен үениң кылыг сөстөринден аңгыда, эрткен үениң кылыг сөстөри арыннарга, саннарга **мен, сен, бис, силер** деп **арын көргүзүкчүлөриниң** дузазы-биле өскөрлир.

Шагда эрткен үеде кылыг сөзүнүң өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
	Чаңгыстың саны	
1-ги ар.	<i>көрген мен</i>	<i>көрбээн мен</i>
2-ги ар.	<i>көрген сен</i>	<i>көрбээн сен</i>
3-кү ар.	<i>көрген</i>	<i>көрбээн</i>
	Хөйнүң саны	
1-ги ар.	<i>көрген бис</i>	<i>көрбээн бис</i>
2-ги ар.	<i>көрген силер</i>	<i>көрбээн силер</i>
3-кү ар.	<i>көрген(нер)</i>	<i>көрбээн(нер)</i>

Тайылбыр. Барымдаалыг эрткен үе, бадыткалдыг эрткен үе, эрткен амгы үе хевиринде кылыг сөстери база мен, сен, бис, силер деп арын көргүзүкчүлериниң дузазы-биле өскерлир.

Чоокта эрткен үеде кылыг сөзүнүң өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
	Чаңгыстың саны	
1-ги ар.	<i>көр=дү=м</i>	<i>көрбе=ди=м</i>
2-ги ар.	<i>көр=дү=ң</i>	<i>көрбе=ди=ң</i>
3-кү ар.	<i>көр=дү</i>	<i>көрбе=ди</i>
	Хөйнүң саны	
1-ги ар.	<i>көр=дү=вүс</i>	<i>көрбе=ди=вүс</i>
2-ги ар.	<i>көр=дү=ңер</i>	<i>көрбе=ди=ңер</i>
3-кү ар.	<i>көр=дү=(лер)</i>	<i>көрбе=ди=(лер)</i>

189. Бердинген кылыг сөстөрүн шагда болгаш чоокта эрткен үе хевирлеринге салгаш, арыннарга, саннарга өскерткеш, кожумактарын шыйыңар. Үн өскерлишкиннерин тайылбырлаңар.

Кеттин-, дыра-, чорут-, аргы-.

 190. Номчуңар. Болуушкуннарның кайы үеде болуп турарын тодарадыңар. Үе хевиринде кылыг сөстөрүниң үе, арын, санын айтыңар, кожумактарын адаңар. Чамдык сөстөрүни чүге шын эвес адап турарыл, чылдагаанын тайылбырлаңар. Аңгылаан кылыг сөстери кандыг хевирлерде турарын айтыңар.

— Дүүн даай-аваң сугдан кел чыткаш, аптобуусче кирип чадап чыдып берген мен де даан, харалаан, бо кончуг ыяш-даш дег апарган буттар ээлбейн чыдып берген. Тепкиижи база бедик болган аптобуус-тур ийин, кулугуруң. Бир чаражы кончуг уруг мээң холдарымдан көдүрө тыртып, кирип кааш, мурнумга олуруп алды де. «Четтирдим, кызым» — дээш, таптыг топтап көрүп, эскерип олуарымга, кыс боор бе, оол уруг болган дивес сен бе. Харын, черле холдарының сииреш, күштүүн магадаан кижини мен. Бажының дүгүн экин ажыр өстүрүп алган, мойнунда каш каът узун-чолдак **кыңгырткайнып** турар илчирбелер суп алган, бичии хава ыт олчаан чүве дийин, холдарында билектээштер база суп алган де — деп, кырган-авам хөөреди.

— Мода ынчап барган чүве-дир ийин, авай. Оолдар бажының дүгүн узадыр өстүрүп аар апарган — дидим.

— Харын, шаанда эр улус кежегелиг болур чүве, чамдык оолдарның кежегези уругларның чажындан оранчок чоон суг **болгулаар** болгай.

— Ам канчалза эки ирги, авай, эр кижини кандыг боор ужурлуг чүвөл?

— Шаанда болза эр кижини тайга-таскыл кезиир, аңнаар-меңнээр, хову-шөлге буга казып, тараа тарыыр — олут орбас боор. Эр кижини маажым аажы-чаңныг боор, кевин-херекчок черге хөй чүве чугаалап чорбас боор. «Кайгал эрнини караа оттуг» дээр, эртежик турар, орай дүне удуур — сергек боор. Өг-бүлениң быжыг даяңгыжы боор. Дүүнгү ол узун чаштыг чүвениң чаражы кончуг чүве чорду, дузааргак. Ындыг болза, эки-дир ийин але. *(Л. Ооржак)*

1. Кырган-аваның чугаалааны «чараш» деп сөс кандыг уткаларда ажыглаттыңган-дыр, чижектер-биле бадыткаңар. **2.** Бо шагның эр кижини кандыг болур ужурлугул деп айтырыгга боттарыңар харыыдан бериңер.

 191. Номчуңар. Тоолдуң утказын дамчыдарыңга болуушкун наклонениезиниң эрткен үзиниң кайы хевири эң таарымчалыг болуп турарын тодарадыңар, кожумактарың айтыңар. Вид хевиринде, болбас хевирде кылыг сөстөрүн ушта бижээш, оларның кожумактарың шыйыңар.

Бир элчигенниг тараачын чурттап чоруп-тур эвеспе. Демгизи чылчылы-биле дээрбеже шоодайлар дажыглаар, могап-шылаарың-даа

билбес, мындыг чүвең иргин. Хөөкүй кырып, суларап келгеш, биеэги деп ажылдап шыдавастай берип-тир.

Ээзи ону ам чемгерген херээ чок деп бодай берип-тир. Элчиген чүвениң шииниң баксыраанын эскерипкеш, Бремен хоорайже дезивиткен... Шоолуг ыравайн чорааш, орукка аңчы ытка ужуражы берип-тир: ол ыт дылын уштуп алган, эгишштээн чыткан, маңнаар дээш турупкан хевирлиг.

— Чандыр-Шелбес, канчап эгишштеп чыдарың ол? — деп, элчиген айтырып-тыр.

— Уй-оо, кырып баксырааш, аңнап шыдавас апардым, ээм мени өлүрер деп боданы бээрге, дезивиттим. Ам канчап чем тып чиир кижии боор мен? — деп, оозу харыылап-тыр.

— Мен Бременче бар чыдыр мен, аңаа баргаш, кудумчу хөгжүмчүзү болур деп бодап алдым, кады чоруптаалам, сен база хөгжүмчү бол. Мен лютняга* ойнаар мен, сен шаң* кагар сен — деп, элчигени ытка чугаалап-тыр... *(Гримм алышкылар)*

1. Үзүндүнү кайы тоолдан алган-дыр, адын тодарадыңар. Тоолду улаштыр чугаалаңар. 2. Тываның хөгжүм-шии театрынга бо тоолду ырысамныг шии кылдыр тургускаш, ойнаанын көргөн болзуңарза, шиини тургускан болгаш ону ойнаан артистер дугайында кыска дыңнадыглардан белеткээш, эштеринерге номчуп бериңер. Интернет четкизинден бо дугайында медээни тып ап болурун утпаңар.

§ 31. Болушкун наклонениезиниң амгы үези

 192. Номчуңар. Домактардан кылыг сөстөрүн үе аайы-биле ушта бижээш, айтырыгларын салгаш, арын, санын тодарадыңар. Сөөлгү домакта бижик демдектерин тайылбырлаңар. Эвфемизм кирген домакты тывыңар, ойзу адаан сөстөрүни улаштыр чыып бжиңер.

Ынчаарда Улуг-Хем улгаткаш, чамдык черлерге, шынап-ла, эриин ажа берген. Ында-мында тын харанып эжинген аң-меңни бо-ла көрүп болур апарган. Улустан ачылап алганым хемеге олурупкаш, эжиндирип чоруптум. Школачы шааңда номчуп чоруп турганың Мазай ашакты сактып ор сен бе, оол? Ооң-биле дөмей, барык-ла кара олчаан чоруп турдуvus. Мен безин дыка хөй койгун-тоолайларны, элик-хүлбүстерни төрөпчилеп-даа, чүдүрүп-даа үндүрүп каап-ла чор

мен. Ынчап чоруп орумда, дөө-ле, шала өрүлдүр улуг кара чүве менче чүткүдүп чоруп ор.

— Ээй, Хөөрээр! Сенче «кызыл-бут» аалчы бар чор, көрөм. Бодуң-на билип көр, өршээзин! — дишкеш, ол-бо өөрүм сестип, оякталып эгеледилер. Шынап-ла, топтап көрө бээримге, мажаалай деп «кызыл-бут» чоруп олур ийин моң... (М. Өлчөй-оол)

Болуушкун наклонениезиниң амгы үелери:

Тодаргай амгы үеде кылыг сөзү чугааның бооп турар өйүндө боттаныр кылдыныгны илередир.

Тодаргай эвес амгы үеде кылыг сөзү доктаамал болуп турар кылдыныгны илередир.

Бадыткалдыг амгы үеде кылыг сөзү чугаа өйүндө боттанып турар кылдыныгны кандыг-бир бадыткал-барымдаага үндезилеп илередир.

Амгы үениң хевирлери болгаш тургустунары

Хевирлери	Тургустунары	Айтыры	Чижээ
Тодаргай амгы үе	-ы (п) + тур, чор, олур, чыт	чүнү кылып тур? канчап тур?	<i>Акым менче хөглүү кончуг көрүп олур.</i>
Тодаргай эвес амгы үе	-ы (п) + турар, чоруур, олулар, чыдар	чүнү кылып турар? канчап турар?	<i>Селенга Бай-калче киир агып чыдар.</i>
Бадыткалдыг амгы үе	-а (й) + -дыр, -дир, -дур, -дүр	канчалы-дыр?	<i>Даштын кижиги шимээргей-дир.</i>

193. Кызыра бижир эдертиг. Номчуңар. Сөзүглелден болуушкун наклонениезиниң амгы үезинде турар кылыг сөстөрүн ушта бижип, хевирин тодарадыңар, арын, санын айтыңар. Кавычка демдекти ажыглаанын тайылбырланар. Сөзүглелдин утказын кызыра бижирер.

Хой кадарып чорааш, бир даш кырынга олура, черже көрө бээримге, бичии кымыскааяктар далажып турлар. Хензиг, шивегей-даа сыңмас хире тар үңгүрдөн үнүп-кирип турлар ийин моң⁴.

«Ага, бо ховуда кымыскааяктар кайын, чүнү дажыглап турар эвес» дээш көрүп эгеледим.

Топтап көрүп-ле олурарымга, үңгүрүнүң² иштинден өл довурак үндүрүп турлар⁴. Хензиг аксынга өй довуракты ызырып эккелгеш,

душкан-на черже октатпас, үңгүр аксын долгандыр мортук* болур кылдыр чазыылдыг⁶ төп турар чүве-дир.

Ам-на билдине бээди. Аттыг халапка таварышкан амытаннар-дыр мооңар! Бо дүне чаашкын чагган болбас ийикпе. Бо үңгүрже суг кирип, аксын үреп, иштин өттүрүп, ажы-төлүн оскунган чадавас боор.

Чамдык үңгүрлерниң мортуу* шору бедий бергилээн. А оларның шаа-биле ынча довуракты үндүреринге чеже күш үндүрерин бодап кээрге, талыгыр. Үңгүр аксын долгандыр деңней мортуктап турары база-ла уткалыг: бичии чаашкын суу үңгүрже кирбезин билип кылган хире. *(С. Сарыг-оол)*

 194. Домактарны номчуңар. Сөглөкчи болуп чоруур кылыг сөстөрүн бөлүктөргө ушта бжиңер: 1) тодаргай амгы үеде кылыг сөстөри; 2) тодаргай эвес амгы үеде кылыг сөстөри. Үе хевиринде кылыг сөстөрүниң уткаларының аразында ылгалын тайылбырлаңар.

1. Шак ол хөглүг ирейни ам-даа сактып чоруур-дур мен. 2. Ооң буурулзумаар бажы, кезээде-ле шоваа көстүр кара-кара карактары, арай өлөрерип чоруур тарамык салдары, узун болгаш күдөр мага-боду сагыжымда ол-ла хевээр чуруттунуп чоруур⁴. 3. Аяанга дем-не секпери куткаш, салып кааны сүттүг сарыг шайын каш улаштыр пактай каггылапкаш, кезек боданып олур. 4. Өскелериниң карактары база төдүзү-ле менде кадалып турлар⁴. 5. Тыва өгбелеривис чогуум-на ынчангаштың шайны онзалап хүндүлээр, ооң-биле чугааны ажыдар чораан-дыр деп ам кээп хандыр бодап чоруур-дур мен. *(М. Өлчей-оол)*

 Сөөлгү домактың утказын канчаар билип алганыңарны тайылбырлаңар. Өгбелеривистиң бо чаагай чаңчылы бөгүнгү хүнде сагыттынып турар бе, аңаа хамаарыштыр ажык чугаадан чорудуңар.

 195. Номчааш, сөөлгү домакта айтырыгга харыылаңар. Кандыг чурумалдар силерге харыыны тодарадырынга дузалады, делгеренгей тайылбырдан беринер. Бадыткалдыг амгы үеде кылыг сөстөрүн тыпкаш, тургустунган аргазын айтыңар.

Чанып келген куштар ырлажы-дыр. Чанагаш куу арга-эзим, делгем шынаа¹ чулук тыртып секперей-дир.

Аккыр¹ негей тонун кеткен бүгү бойдус дери төктүп изиргенгеш, шак ол хевин солуй кетти. Дамырактар хөглүг агып, тааланчыг аян ырын борбаңадыр бадыра-дыр.

Саазындан кылып алган хемелерин чаштар омак чарыштырып, сугга салыр. Эштип салдаан хемелерин өөрүшкүлүг үдей көрүп, бичии капитаннар чазык хүлүмзүрүүр. Чылдың кайы үези-дир, өңдүктөрүм? (А. Шююн)

Амгы үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири

Амгы үениң кылыг сөстери арыннарга болгаш саннарга *мен, сен, бис, силер* деп *арын көргүзүкчүлөрүниң* дузазы-биле өскерлир.

Арыннар

Болур хевир

Болбас хевир

Чаңгыстың саны

1-ги ар.

ажылдап тур мен

ажылдавайн тур мен

2-ги ар.

ажылдап тур сен

ажылдавайн тур сен

3-кү ар.

ажылдап тур

ажылдавайн тур

Хөйүнүң саны

1-ги ар.

ажылдап тур бис

ажылдавайн тур бис

2-ги ар.

ажылдап тур силер

ажылдавайн тур силер

3-кү ар.

ажылдап тур (лар)

ажылдавайн тур (лар)

196. Бердинген кылыг сөстөрүндөн амгы үе хевирлерин тургускаш, олар-биле домактардан чогаадыңар. Тургустунган кылыг сөстөрүниң арын, санын айтыңар.

Эштир, саарар, тудар, шураар, сонуургаар, дөгеленир, бадырар.

§ 32. Болуушкун наклонениезиниң келир үези

197. Номчуңар. Чугаа өйүнүң соонда болур кылдыныгны илереткен кылыг сөстөрүн тыпкаш, харыылаар айтырыгларын, үезин тодарадыңар.

— Авай, аңгырлар чанып келген-дир, ийи аңгыр бистиң бажыңы-выс кыры-биле ужуп бар чыдырлар — деп, Аян-оол чугаалаан.

Авазы ону дыңнааш, боданып ора:

— Хөөкүйлер ыракка түрей бергеш, эрте ужуп келгеннер боор. Хемчиктиң дожу ам-даа дүшкен эвес, а кара суглар безин шоолуг

ажыттынмаан болгай. Соок кыш болду чоп, каяа, чүге хонар, кайыын, чүден чем тып чиирлер ирги? — деп сагыш човап орган.

— Ам мындыг харлыг, сооксумаар турда, аңгырлар каяа удуп хонуп болурул, авай — деп, оглу айтырган.

— Олар чайын болза кара суглар кыдыында хыыргыыштарга, суг кыдыында ажык сайларга, сиген аразынга хонар боор чүве. Ам бо мындыг харлыгда хары эрип калган ыжык черлерни дилеп тып алгаш, хонар боор. Ужуп чоруур куштар болганда, кайда кара чер барын хүндүс бедикке ужуп чорааш, көрүп алырлар. Бо үеде кадыр дагларның хүннээрек талазының харлары дүрген эриир, даг чер чылыг болур, аңгырлар ону бистен артык билир, эки удуп хонуп алыр дээш, ынаар ужуп чоруй баар боор. (А. Ондар)

Амгы келир үеде кылыг сөзү чугааның соонда болур кылдыныгны, үргүлчү бооп турар, доктаамал кылдыныгларны илередир.

Болгалак келир үеде кылыг сөзү боттаныр чыгаан кылдыныгны илередир.

Болгу дег үеде кылыг сөзү келир үеде бооп болур хире кылдыныгны илередир.

Келир үеңиң хевирлери болгаш тургустунары

Хевирлери	Тургустунары	Айтырыы	Чижээ
Амгы-келир үе	-ар, -ер, -ыр, -ир, -ур, -үр	чүнү кылыр? канчаар?	Уруглар чечектер тарыыр.
Болгалак келир үе	-галак, -гелек -калак, -келек	чүнү кылгалак? канчалгалак?	Хүн үнгелек.
Болгу дег келир үе	-гы, -ги, -гу, -гү -кы, -ки, -ку, -кү	чүнү кылгы дег? канчалгы дег?	Чаъс чаггы дегдир.

198. Номчунар. Келир үеңиң кылыг сөстөрүнче айтырыын салбышаан, ушта бижирер. Оларның хевирин тодарадыңар, илередип турар утказын тайылбырлаңар.

Кыдаттың Синьцзян можузунда Алды, Чеди-Ханас, Бора-Тал деп черлерде көк-мончактар деп улус чурттап турар. Оларны тус черниң чурттакчыларының адаары ындыг. Чогум боттары «тывалар бис» дигир улус. Сагыш-сеткили ажык, бөдүүн чон-дур. Аңнап, балыктап, чер ажылы кылып, мал-маган-биле халбактанчып чоруур, бистен

улул ылгалыр чүвези чок. Ынчалза-даа ылгал бар. Кыдаттар-биле дөмей аъш-чем чиир, ногаа аймаан чемге хөй ажыглаар. Хойну казах ёзу-биле ханын төп, аайлаар. Ындыг-даа болза оваа дагыырда, хойну тыва дүрүм-биле өзээр улус-тур. Оран-савазын дерииринде казах салдар бар. Черде, ханаларда хөй янзы-бүрү каас хевистер шиметтинген. Ыры-шоорга-даа кончуг ынак чон болду. Келген аалчыны ыяавы-ла ырладыр. Боттары база черле ырлаарынга төрүмелинден салым-чаяанныг болур улус-тур. (Б.-Б. Тараачы)

Моол тываларының дугайында чүнү билир силер, олар Моолдуң кайы сумузунда чурттап турарыл? Номчаан, дыңнаан материалдарыңардан, интернет четкизинден оларның дылы, ёзу-чаңчылдарының дугайында кыска дыңнадыглардан кылыңар.

199. Диктант. Сөзүглелдин адаанда бердинген кылыг сөстерин ажыглап, хөй сек орнунга домактарның утказынга тааржыр кылыг сөстерин киир бжиңер.

Кинолог* мергежилдиг ишчилер кады ажылдап турар өңнүктеринге кончуг ынак. Чүгле дириг амытаннарга ынак, оларны ... , сагыш човангыр кижилер ыттарны ис ... , частыр, наркотиктиг бүдүмелдер ... , ис чок читкен кижилерни ... кылдыр ... . Ыттар ээзинге «хүндүлүг дыштанылгаже» үнгүже чедир төнчү чок шынчы болуп ...

«Кандыг-даа ытты кижиде бодунга ... , ону чажындан тура азырап өстүрери күзенчиг» — деп, кинологтар ... . Кинолог кижиде кады ажылдап турар ыды-биле бот-боттарының аразында кымга-даа көзүлбес харылзаалыг болур. Ыттарны истекчи кылдыр өөредирде, тускай аргалар керек. Хөй кезии оюн хевиринге өөрениичел болур. Ытты ажылдаарынга белен кылдыр бир чыл дургузунда ... .

(Ш. Ховалыг)

Кириер кылыг сөстери: истээр, кээргээр, ижикирип алырда, дилээр, артып каар, тывар, өөредир, чугаалаар, өөредип шыдаар.

Келир үениң кылыг сөзүнүң арын, санга өскерлири

Келир үениң кылыг сөзү арыннарда болгаш саннарда **мен, сен, бис, силер** деп **арын көргүзүкчүлериңиз** дузазы-биле өскерлир.

Амгы келир үе

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
	Чаңгыстың саны	
1-ги ар.	<i>чуруур мен</i>	<i>чурувас мен</i>
2-ги ар.	<i>чуруур сен</i>	<i>чурувас сен</i>
3-кү ар.	<i>чуруур</i>	<i>чурувас</i>
	Хөйнүң саны	
1-ги ар.	<i>чуруур бис</i>	<i>чурувас бис</i>
2-ги ар.	<i>чуруур силер</i>	<i>чурувас силер</i>
3-кү ар.	<i>чуруур(лар)</i>	<i>чурувас(тар)</i>

200. Бердинген кылыг сөстөрүндөн болгалак келир үеңиң болгаш болгу дег келир үеңиң кылыг сөстөрүн тургузуңар, олар-биле сөс каттыжыышкыннары азы домактан чогаадыңар. Тургузуп алганыңар сөстөрүңиң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Саг-, сөк-, сок-, чуг-, чыг-, шак-, төк-, тик-.

201. Скобка иштинде кылыг сөстөрүн болгалак үе хевиринге салгаш, домактарны шын кылдыр тургузуңар. Үн өскерлишишкыннерин болгаш сөстөрүңиң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Хар (эриир дей берген). Хүн (үнер дей берген). Шончалайлар (частыр дей берген).

202. Бөлүктөргө үстүп алгаш ажилдаңар: 1) тывызкыты тургузарыңа кайы үеде кылыг сөстөрүн ажыглаары таарымчалыг болганын тодарадыңар, харызын тывыңар. Тыва улустуң аас чогаалыңа хамааржыр тывызкыттардан бо тывызкытың ылгалын тайылбырлаңар. 2) шүлүктү тургузуп чоруур домактың синтаксистиг сайгарылгасын кылыңар, характеристиказын бериңер; 3) үшкү бөлүктө домактарның характеристиказын аас-биле бериңер. Бөлүк бүрүзүңүң харыыларыңа үнелелден бериңер.

I.

Өгбелеривистиң үе-дүптөн чаглактаныр чери-дир. Хүндүс боорга, кыры ажык — дээр көстүр. Дүне боорга, ону дуглаар, дыдык черден түмөн сылдыс карак басып, оюн эрээр. Аай-дедир көжерде-ле, амыр чүве, чазып, эптээш, чүдүргештиң чоруптар. (А. Шоюн)

II.

Хүннүң изии хөрлээлекте,
Хүлчүк сээктер дүймээлекте,
Чедер черже орук улап,
Черин алып чылып ор бис. (О. Монгуш)

III.

1. Дүгүш четкелек чорда, уруум, күдээм каткы-хөглүү кончуг халчып келдилер. (М.К.) 2. Сугже киргелек чорувуста, машина кырындан бир-ле кижини кабинаны соктай берди. (Б.К.) 3. Сериин тайгаларда аалдар ам-даа көшкелек. (Ш.К.)

§ 33. Дужаал наклонениези

 203. Ч. Кара-Күскениң «Амыдырап өөрениилем!» деп шүлүүндөн одуругларны номчуңар, шүлүктүң утказын тайылбырлаңар. Адалгалыг домакты тыпкаш, ында бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Эртем-билиг, мергежил дег
Эки чүве турар эвес,
Эчизинге чедер дээштиң,
Эрте дээр өөрениилем:
Өөрлерим,
Өөрениилем!

Санап-түңнөп, кадып-казып,
Саннар бодап өөрениилем.
Чуруп, шыйып, даарап, септеп —
Шуптузун-на өөрениилем:
Өөрлерим,
Өөрениилем!

Дужаал наклонениези дужаал, дилег азы күзел уткалыг кылдыныгны илередир: *удууйн, уду, удузун; удуулу(нар), удуңар, удузун(нар).*

Дужаал наклонениезиниң чаңгыстың санының ийиги арны тускай кожумак чок болгаш кылыг сөзүнүң дөзүңгө дүгүжүр: *бар-, чор-, маңна-*.

Дужаал наклонениезиниң кожумактары

Арыннар	Чаңгыстың саны	Ийиниң саны	Хөйүнүң саны
1-ги ар.	-айн, -эйн, -ыйн, -ийн, -уйн, -үйн	-аалы, -ээли	-(а)алы(нар), -(э)эли(ңер) -(ы)ылы(ңар), -(и)или(ңер) -(у)улу(ңар), -(ү)үлү(ңер)
2-ги ар.		-	-ыңар, -иңер, -уңар, -үңер
3-кү ар.	-зын, -зин, -зун, -зүн -сын, -син, -сун, -сүн	-	-зыннар, -зиннер, -зуннар, -зүннер -сыннар, -синнер, -суннар, -сүннер

204. Номчуңар. Дужаал наклонениезинде кылыг сөстөрүн ушта бжиңер, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Аңгылаан кылыг сөстөрүндө кылдыныгны каш кижиге кылып турарын айтыңар. Ол сөстөр улаштыр 2-ги, 3-кү арыннарга өскөрлүр-дир бе, хынаңар, түңнелден үндүрүңер. Чурукту көргөш, шүлүктө ады кирген херекселди айтыңар, ооң херээ чүл, тайылбырлаңар.

— Маңаа келем, дилээм бар,
Маңнап келем, эжим:
Чардыгыр-даа, эптиг боор,
Шак бо дытты хирээлеш.

— Демнежипкеш, саасканнар
Теве тудуп чиген дээр.
Канчап анаа турар мен,
Халып чеде бээйн, эжим.

Даван-даяк кырынга
Так-ла кылдыр салып аал.
«Чеве-че-ве!» — көдүрээли,
Черзи дыттар аарын көр...

Эжен-не бо, баштай чоп
Эмдик аът дег мөөрүл?
Черже ол-бо чөвүрээ
Шерги ышкаш чаштап тур.

Кизирээр, кидирээр
Кидин түлүк дааш үндү.
Ыңай тырт, бээр тырт,
Ыяк изеп алыылы.

А сен, чидиг хирээм,
Аян ырың ырла харын.
Шыг-шыг кыннып шуудап,
Шымнып кирип чыдыр сен.

Холувус-даа эптешти,
Кончуг демниг апарды.
Докпактар-даа саат чок
Дооралып дүжүп тур.

Дериткилей бердивис:
«Тергиин өөрүп четтирдим».
Ажылывыс доозулган,
Ам-на барып **ойнаалы**.

(Э. Кечил-оол)

 Шүлүктүң болгаш чуруктуң утказынга даянып, «*Кырган-авам сугга дузалашканым*» деп темага тоожуушкун хевиринге чогаадыгдан бжиңер.

205. Дужаал наклонениезинде кылыг сөстөрүн чогуур кежигүннер кылдыр шыйыңар, арнын, санын тодарадыңар, кожумактарын шыйыңар. Кайы кожумактар күзел, а кайылары дужаал илередип турарын тодарадыңар.

— Ында дыт дөзүндө одаг бар. Үнүп чыдар кара суг-даа бар чер, аңаа хонар бис. Эртежик барып оттулар чээргенден чыып тур. Мен удавас чеде бээр мен, мында үңгүрлер бар, аңаа оңгулар кылып кааш келийн, эртенги одарда барып манаар бис.

Акым хүн ажа бергенде кээп, от сала каапкаш:

— Чаа, хола пашка сугдан эккеп, ожукка тивит, мен бир тарбагандан союптайн — диди. (*С. Сарыг-оол*)

Кылыг сөзүнүң дужаал наклонениезиниң арын, санга өскерлири

Арыннар	Болур хевир	Болбас хевир
	Чаңгыстың саны	
1-ги ар.	<i>даараныйн</i>	<i>дааранмаайн</i>
2-ги ар.	<i>дааран</i>	<i>дааранма</i>
3-кү ар.	<i>дааранзын</i>	<i>дааранмазын</i>
	Хөйүнүң саны	
1-ги ар.	<i>даараныылы(ңар)</i>	<i>дааранмаалы(ңар)</i>
2-ги ар.	<i>даараныңар</i>	<i>дааранмаңар</i>
3-кү ар.	<i>дааранзын(нар)</i>	<i>дааранмазын(нар)</i>

206. Номчуңар. Чугааның хевирин тодарадыңар, аңаа салыр бижик демдектерин тайылбырлаңар. Болуушкун наклонениезиниң үе хевиринде кылыг сөстөрүн бөлүктөй ушта бижээш, арнын, санын тодарадыңар.

— Силер амдызында удуп алган болзуңарза, эжим старшина. Даң хаяазында оттуруптар мен...

— Уйгу дугайында чоор сен, Осянина. Бир эвес фрицтерни аксым аазадып алгаш, эртирип алган болзумза, меңээ меңгеде уйгу ол деп билир апаар.

— А олар база бо өйде удуп чыдарлар боор, Федот Евграфыч?

— Удуп?

— Ийе. Ол база кижилер ышкажыл...

— Ийет, олар база-ла кижилер болгай дээрзинге хамаарыштыр мен бодавайн барган-дыр мен. Чиге-ле сагындырдың: дыштаныр ужурлуг. Сен база барып дыштанып ал, Рита. Бар че.

Рита ол-ла черинге, Лиза Бричкинаның салбагар будук дөжөп кааны турушка чыдыпкан. Даң хаяазынга чедир удумзурап алыр бо-даан — шиг кынны берип-тир... Старшина шинелинден тырта бээрге, отту чаштап келген.

— Чүү болду?

— Оожум! Дыңнай-дыр сен бе?

— Куштар алгыржып тур...

— Саасканнар! Ак-быгыннар мыжыражы-дыр. Ынчангаш бир-ле чүве шимчеп чоруп орар-дыр, оларны дүвүредип аан. Хөделдир, Осянина, дайынчыларны тургус. Маң-биле! Чаштынып чор, бук дивес эвесепе! (Б. Васильев)

207. Чагыг-сүме бээринге кандыг наклонение хевири ужур-дузалыг болурун шүлүктүң дузазы-биле тайылбырлаңар. Силерге ада-иеңер, чоок улустарыңарның берип турар чагыг-сүмелерин дужаал наклонениезиниң хевиринге кысказы-биле бжиңер. Тургускан сөзүглелиңерде кылыг сөстериңиң арын, санын тодарадыңар.

ДУҢМАМГА ЧАГЫГ

Эртем-биле чүгленирге,

Эки чолду ыяап тывар.

Эрес-биле демнежирге,

Элбек дүжүт ажааттынар.

Бичии дуңмам, чагыым бо-дур:

— Билиглерже чүткү-чүткү!

«Аккыр харга» базым кылып,

Аңаа изиң арттырып каг.

(А. Хертөк)

208. Немелде онаалгалыг эдертиг. Номчааш, диалог хевиринде эдертигни бжиңер. Сөөлгү ийи домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Диалогтуң тургустунарыңга кайы наклонениениң кандыг хевиринде кылыг сөстери хөй ажыглаттыңганын, ооң чылдагаанын тайылбырлаңар.

— Дедир баар орукту сактып тур сен бе?

— Ийе, эжим старшина.

— Көр: фрицтерниң солагай талазында хадылыг арыг чоруткан. Ону эрткеш, аяңнап, хөл эрии-биле чоруур сен.

— Силерниң кургаг будук чыып турган чериңер бе?

— Эр хей-дир сен, уруг! Оон сепче углаар сен. Дорт, ынчалзыңза аспас сен.

— Ийе, билир мен...

— Адыр, Лизавета, далашпа. Кол чүве — тулаа, билдиң бе? Сүзүп эртер кежиг кызаа, оң-солагай талаже чандыр басса-ла — чинди-ңнээш. Демдектей көрүп алыр чүвең — хадың. Ол хадыңдан дорт-ла ортулукта турар ийи хадыже углаар.

— Ындыг-дыр.

— Орта бичии тура дүжер сен, дораан кирбе. Ортулукчугаштан өртең төжекче шиглээр сен, мээң чиндиңнээшче мөйт кылынган че-рим аан. Дорт-ла олче шигле: ол эки көстүр чүве.

— Ындыг-дыр.

— Кирьяновага байдалды илеткээр сен. Бис борта фрицтерни кезек када дескиндир төөредир бис, ынчалза-даа үр тудуп шыдавас бис дээрзин бодуң билир сен. Ланчыың, чүьктешкиң, дүрүп каан то-нуң — шуптузун каавыт. Чииктенгеш, ыдывыт. *(Б. Васильев)*

209. Бердинген кылыг сөстөрүн дужаал наклонениезиниң 3-кү арнынга салыңар, сөстөрүң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Бус-, бас-, кас-, кес-, тургус-, чоргус-, кывыс-.

210. Шүлүктен үзүндүнү номчуңар. Шүлүктүң утказын дамчыдарыңга кандыг хевирде кылыг сөстери авторга таарымчалыг болганын тодарадып, тайылбырын бериңер.

Тергиин солун чүве-дир дээш,
Телевизор дендии көрбе.
Дендеди бээр болзуңза-ла,
Тений бээр сен, аарый бээр сен:
Телевизор
Дендии көрбе!

Кижизидиг өөредиг чок
Киноларны база көрбе.
Омак-сергек, кадык боор дээш,
Олутпайың дораан соксат:
Телевизор
Дендии көрбе!

(Ч. Кара-Күске)

§ 34. Даар наклонение

211. Шүлүктү номчааш, кол бодалын тодарадыңар. Шүлүкте кирген чагыч-сүмени илередиринге авторга кандыг кылыг сөстери таарымчалыг болганын тодарадыңар. Кылыг сөстөрүнче айтырыгдан салгаш, арнын, санын тодарадыңар. Кавычкаларны чүге хереглээнин тайылбырлаңар.

«Эртен эрте турган кижн,
Эзерлиг аът олчалыг боор».
Хөйнү кылыр бодазыңза,
Хөлүн эрттир удувайн көр.

«Улуг уйгу ботка халдаар» —
Улус-чоннуң угаады бо.

Уйгу хавы болур болза,
Уржуктуг-ла, бачыттыг-ла.

Үргүлчү-ле удуур болза,
Үүле-херек черле бүтпес:
Ажыл кылыр арга-шинек
Аартап калыр, арлып калыр.
(Ч. Кара-Күске)

Даар наклонение өске-бир кылыг сөзүнүң кылдынының бот-таньрынга эргежок чугула кылдыныгны азы кылдыныг боттандырап күзелди, дилегни илередир болгаш **канчалза?** деп айтырыгга харыылаттынар:

Кара булут ^{канчалза?}келзе, чаъс ^{канчанзымза?}чаар. Москвага барзымза, музейлер көөр мен.

Даар наклонениениң кылыг сөзү чааскаан чорааш, кылдыныг боттандырап дээн күзелди илередир: *Делегейни эргизе.*

Даар наклонениениң кылыг сөзүнүң сөөлүнге **-даа** деп артынчы немежир азы ооң мурнунга **-даа** деп артынчылыг сөс турар болза, ону **даар наклонениениң чөрүлдээ хевири** дээр, чүгө дээрге ооң кылдынынга өске кылыг сөзүнүң кылдыны чөрүштүр боттаныр (азы боттанмас): *Кыш дүшсе-даа, чылыг хевээр.*

Даар наклонениениң кожумактары

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйнүң саны
1-ги	-зымза, -зимзе, -зумза, -зүмзе, -сымза, -симзе, -сумза, -сүмзе	-зывысса, -зивиссе, -зувусса, -зүвуссе, -сывысса, -сивиссе, -сувусса, -сүвуссе
2-ги	-зыңза, -зиңзе, -зуңза, -зүңзе, -сыңза, -сиңзе, -суңза, -сүңзе	-зыңарза, -зиңерзе, -зуңарза, -зүңерзе, -сыңарза, -сиңерзе, -суңарза, -сүңерзе
3-кү	-за, -зе, -са, -се	-за, -зе, -са, -се

214. Нарын домактың бирги кезээниң сөглөкчизи даар наклонение хевиринде кылыг сөзү-биле илереттинген турар кылдыр домактарны чедир тургузунар.

1. ... , улуг үер болур. 2) ... , ногаалар хөй үнер. 3) ... , дээди өөрө-дилге черинче кирери белен. 4) ... , кат дөмей-ле хөй үнген.

212. Даар наклонениениң кылыг сөстөрүн арыннарга болгаш саннарга улаштыр өскерттип бжиңер, наклонение кожумактарын шыйыңар.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйнуң саны
1-ги ар.	<i>Мен таварышсымза</i>	<i>Бис таварышсывысса</i>
2-ги ар.	<i>Сен ...</i>	<i>Силер ...</i>
3-кү ар.	<i>Ол ...</i>	<i>Олар ...</i>
1-ги ар.	<i>Мен кеттинзимзе</i>	<i>Бис кеттинзивиссе</i>
2-ги ар.	<i>Сен ...</i>	<i>Силер ...</i>
3-кү ар.	<i>Ол ...</i>	<i>Олар ...</i>

213. Номчуңар. Даар наклонение хевиринде кылыг сөстөрүн, оларның домакта кандыг кижигүн болуп чоруурун тодарадыңар. Үлегер домактарның уткаларын тайылбырлаңар. Тывызыктың харызын тывыңар.

Баштак-даа болза,
Баштыг, уштуг.
Оюн-даа болза,
Өйлүг, баштыг.

Бак келзе, туттунма,
Эки келзе, салдынма.

Улуг хову чытса-даа, оъду-сигени чок,
Улуг чаа турза-даа, ханы-чини чок.

215. Домактарны номчааш, даар наклонение хевиринде кылыг сөстөрүнүн кандыг утка илередип турарын тодарадыңар.

1. Сан-чурагай сөс дег чечен-мерген эвес-даа бол, кижиге база-ла хөйну чугаалап бээр шынарлыг чүве болгай. 2. Маңаа найыралдыг ийи капитан дугайында чугаалавас болза, эскадроннуң дайынчы чорудулгаларының дугайында чугаа кезик-чамдык болур. 3. Улуг лейтенант Сат Бүрзеккейниң пулемётчуларын, старшина Куулар Дажы-Серениң автоматчиктерин Сурмичиге арттырбаан чүве болза, эскадроннуң чидириглери канчаар-даа аажок улуг турар. 4. Чеже-даа күштүг болза, арга чокта, арзылаңны тиилеп шыдавас-ла болгай. (*М. Сундуй*) 5. «Чүү болу берди бо?» — джип, мижирешсивиссе-даа, баажызы чок тывызыкты кайывыс-даа тыппаан. (*Б. Каң-оол*)

216. Бердинген кылыг сөстөрүн даар наклонение хевиринге салгаш, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Оларның иштинден ийи кылыг сөзүн шилип алгаш, арыннарга болгаш саннарга өскерткеш, домактардан чогаадыңар.

Ас-, эс-, кас-, кес-.

217. Номчуңар. Шүлүкке даянып, «*Даар наклонениениң шүлүк чогаалын тургузарыңга уjur-дузасы*» деп кыска дыңнадыгдан тургузуңар. Кандыг бодалды илередиринге даар наклонение хевиринде кылыг сөстөри таарымчалыг болганын ажылыңарга көргүзүңер.

ЧАС КЕЛДИ

Кайгамчык час келди!
Катап база чорупкаш,
Хамык черни бир кылдыр
Халыткаштың келзе.

Делгем-делгем ховуларны
Дескиндир көрзе.
Теректерниң даажын
Дески тода дыңназа.

Ховуларның делгемин
Хостуг таваар эргизе.
Кавказтың даандан
Кайбын бээр кайгаза.

Ырак Тывага
База катап четсе.
Ынак Москвамга
База катап барза.

База катап час келген,
Магалыын чүү дээр.
Сагыш-сеткил хайынгаш,
Савазын ашкан.

Сагышта бодалдар
Санаттынмас хей.
Кайгал чалыы назыным
Катап келген болза!

(П. Бровка)

§ 35. Чөпшээрел наклонениези. Кызыгаарлаар наклонение

218. Номчуңар. Шүлүктүң маадыры чүге узун болуксааныл, чылдагаанын айтыңар. Шүлүктүң утказын тодаргай илередиринге кандыг хевирде кылыг сөстөри таарымчалыг болганын тодарадыңар. Шүлүктүң кол бодалын боттарыңар сөзүңер-биле дамчыдып чугаалаңар.

Буурул туман тонну кеткен,
Булуттарны куржанышкан,
Дээрже шымнып үне берген
Дендии узун болзумза мен:

Кайда-чүде өөрүмче
Ханы, быжыг найырал дээш
Далай, хемни, арга-дашты,
Тайга-сынны ажыр-кежир

Холум сунуп, байыр тудуп,
Хомудал чок чуртталгамны —
Өөрүшкүнүң хөглүг ырын
Өткүт, чидиг ырлап бээр мен.

Ада-чуртум чырык оруун
Аялгадан билгейлер аан.
Сорук киирер, сеткил ханар
Солун ырны ырлашкай аан.
(Э. Кечил-оол)

Чөпшээрел наклонениези кылдыныгның боттанырынга чугаалап турар кижиниң чөпшээрешкенин, чөпсүнгенин азы бүзүрелдин илередир болгаш *-гай, -гей, -кай, -кей* деп кожумактарның дузазы-биле тургустунар: *бергей, баргай, ойнаай, көргей*.

Кижиге төлү каяа-даа чораай-ла.

Чөпшээрел наклонениези *аан, -ла* деп артынчылар-биле кады хереглеттинип болур: *Кырган-аваңар дыштангай аан, шимээргешпечер. Даарта солун кинодан көргей-ле бис.*

219. Чөпшээрел наклонениезиниң кылыг сөстөрүн арыннарга болгаш саннарга улаштыр өскерттип бижирер, наклонение кожумактарының болгаш арын көргүзүкчүлөрүниң адаан шыйыңар.

Арыннар	Чаңгыстың саны	Хөйүнүң саны
1-ги ар.	даңгыраглаай мен	даңгыраглаай бис
2-ги ар.	...	...
3-кү ар.	...	...
1-ги ар.	киргей мен	киргей бис
2-ги ар.	...	...
3-кү ар.	...	...

220. Чөпшээрел наклонениезинде кылыг сөстөрүн ажыглавышаан, домактарны төндүрүңер. Чөпшээрел наклонениезинде кылыг сөстөрүңге кандыг артынчылар немежип болурун хайгаарап көргөш, оларның аразында кандыг ылгал барын тодарадыңар.

1. Кижиге төлү каяа-даа ... , куштуң төлү каяа-даа ... (ырдан). 2. Сонуургаар болзуңза, чайын Москваже ... 3. Частың чылыг хүннерин чаштар амырап ... 4. Бо айтырыгны сен эки ... 5. Бөгүн бажың иштин сен айыла, угбаң ... 6. Дуңмаңга бичии хумуңчугашты тутсуп бер, ол база чечектерни ... .

221. Чогаадыкчы ажил. «Школаны доозупкаш, кым болур мен?» деп темага угаап боданышкын хевиринге бодалыңар, күзелиңер илередиңер.

222. Номчунар. Шүлүк одуругларында кандыг наклонениелер ажыглаттынганын тодарадыңар, олар шүлүккө кандыг утка-аян кирип турарын тайылбырлаңар. Силер база наклонение хевирлерин ажыглап, бойдус темазынга кыска шүлүктөрдөн чогаадыңар.

Саянга хар дүшсе, дүшсүн,
Часкы иш кээп эргизипкей.
Хаяалыг хүн чылдып кээрге,
Хамык чүве каттырыпкай. (Ж. Тумунов)

Кызыгаарлаар наклонение өске кылыг сөзүнүң кылдыныын үе азы хемчээл талазы-биле кызыгаарлаар кылдыныгны илередир болгаш *-гыже, -гиге, -кыже, -киже* деп кожумактар дузазы-биле тургустунар: *Хүн ашкыже, дыка-ла хөй ажил бүдүрүп алдывыс.*

Кызыгаарлаар наклонениениң кылыг сөзүнүң сөөлүңгө *чедир, дээр* деп эдеринчи сөстөр кады чоруп болур: *Оларның барааны көзүл-бейн баргыже дээр, холум чайып туруп кагдым.* (Э.Д.)

223. Нарын домактың баштайгы сөглекчилери кызыгаарлаар наклонение хевиринге турар кылдыр домактарны чедир чогаадыңар. Ийи домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

1. Дээр аяс..., дыт адаанга чаглактанып олурдувус. 2. Тоорук быш..., аңаа дээп, элекке дүжүрүп болбас. 3. Авам ажилдан кел..., бажың иштин аштап алган турар ужурлуг бис. 4. Дуңмам угаан кир..., мен аңаа үлегер болур ужурлуг мен.

Кызыгаарлаар наклонениениң өскерлири

Арыннар	Болур хевир Чаңгыстың саны	Болбас хевир
1-ги ар.	<i>санагыжемче</i>	<i>санаваажемче</i>
2-ги ар.	<i>санагыжеңче</i>	<i>санаваажеңче</i>
3-кү ар.	<i>санагыже</i>	<i>санавааже</i>
Хөйүнүң саны		
1-ги ар.	<i>санагыжевисче</i>	<i>санаваажевисче</i>
2-ги ар.	<i>санагыжеңерже</i>	<i>санаваажеңерже</i>
3-кү ар.	<i>санагыже</i>	<i>санавааже</i>

224. Бердинген кылыг сөстөрүн кызыгаарлаар наклонениениң чаңгыстың болгаш хөйүнүң санынга, арыннарга өскерттип бижирер. Немешкен кожумактарның шын бижилгезин тайылбырлаңар. 3 сөс-биле домактан чогаадыңар.

Дорук-, ажылда-, кес-, хег-, чуг-, саг-, дайнан-, ээк-.

§ 36. Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазының чуруму

1. Чугаа кезээ.
2. Эге хевири.
3. Тургузуунуң аайы-биле бөлүү.
4. Укталбаан, укталганы (укталган аргазы).
5. Болур, болбас хевирлери.
6. Залог хевири.
7. Вид хевири.
8. Домакта туружун барымдаалап, причастие, деепричастие азы наклонениезин айтыр.
9. Саны, арны
10. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазының үлегери

Эрте частың бир чылыг хүнүнде бажың чанынга бичии эник көстүп келген. (Ш. Суваң)

1. Эник (қанчанган?) көстүп келген — кылыг сөзү.
2. Эге хевири — көстүп келир.
3. Тургузуунуң аайы-биле — составтыг.
4. Укталбаан.
5. Болур хевир.
6. Качыгдаашкын залогу.
7. Тодаргай эвес вид.
8. Болуушкун наклонениезиниң шагда эрткен үези.
9. Чаңгыстың саны, 3-кү арын.
10. Домакта сөглекчи.

көзүлүп < кес = үл =үп — ~~көсүлүп~~ — кес=~~т~~=үп

225. Номчуңар. Кылыг сестери кандыг хевирлерде турарын тодарадыңар. *Тундра, чурукчу, композитор, хар* деп сестерниң утказын илередиринге демдек аттарының ужур-дузазын тодарадыңар. Чаа чүну билип алганыңарны кысказы-биле чугаалаңар.

Тундра...

Тундрага чораан силер бе?

Чок че?

Ынчаарга тундраны силерниң карааңарга, мээң караамга көстүп кээри дег, ынчаар көстүп кээр кылдыр канчап чуруп-бижиир кижини боор мен. Тундраның чараш, чаагай, кадыг-дошкун, болганчок-ла коргунчуг кылдыр көстүр бүдүжүн уран-шевер чурукчу бийири-биле-даа, уяраачал сеткилдиг композитор музыказы-биле-даа долу кайын дамчыдып шыдаарыл деп, чигзинип чоруур мен. А тундраны танып, билип алып дээн кижини аңаа боду келгени-ле дээр. Ынчалзажок чуруп-бижиирин оралдажыйн.

Кыжын тундра дээрге дээр биле хар-ла болгай. Долгандыр көстүр-ле чүве — хар-ла хар. Кайда-даа чаңгыс аай, кас чалгыны дег ак делгем девискээр чыдар бо-ла.

Шынында хар шынап карак чылчырыктаар ак бе?⁴ Өске чурттарда шуут ак-ла боор, а тундрада... Ооң өңүн ындыг белен тодарадыры берге. Часкы хүн эртен черге дээп чорда, ногаан, ак-көк, сарыг, чидиг кызыл өңнүг даштар тө каапкан дег, янзы-бүрү өңнер-биле чайыннаны бээр. Хүндүс кыдат торгу дег чиңгир көк апаар. Кыжын, хүн үнмес апаарга, хар таакпы хүлү дег өңнүг апаар. А соңгу чүктүн солаңгызы харны бүлүртүң-бүлүртүң челээш өңнерлиг болдуруптар⁴.

Улуг чаагай, карак четпес тундра дугайын допчу бижиирге, бо-ладыр. (С. Данилов)

226. Кылыг сестерин ушта бижээш, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Тыва дылда өпей ыры дугайында медээден чыггаш, ажык чугаадан чорудуңар.

Чаптанчыг чаш ынай чүвем,
Чассыгбайым, уду, оглум.
Айдың айың үнүп келген
Ааткыжың харап туру.

Ынак тоолум ыдып берейн,
Ырдан база ырлап берейн;
Чараш карааң шийип алгаш,
Сагыш амыр удуп-ла чыт.
Өпей-өпей, өпей сарыг,
Өпеяжымым, орлан чүвем.

(М. Лермонтов)

§ 37. Кылыг сөзүңге катаптаашкын

227. Номчунар. 2-3 аңгы бөлүккө үстүп алгаш, бөлүк бүрүзү кылыг сөстөрүңүнүң бир хевирин аңгы ушта бижип, ооң дүрүмнөрин сактып, ушта бижээн чижектериңерге долу тайылбырдан бериңер: 1) залог хевиринде кылыг сөстөри; 2) вид хевиринде кылыг сөстөри; 3) болуушкун наклонениезиниң эрткен үезинде кылыг сөстөри; 4) келир үеде кылыг сөстөри; 5) дужаал наклонениезинде кылыг сөстөри

Аалдың улуг оолдары чавыдак аътка ушкажыпкаш, хой када-рып чорупкан. Өглерден ырак эвесте ногаан шыкка ийи бичии оол артып калган. Олар хаак аъттарын мунупкаш, ойнай-ла бергеннер.

Оолдарның бирээзиниң ады — Сүктер. Ол мунган аъдын кымчы-лагылааш, чииги аажок өрү шурагылаан. Оон эжинге үзүүргедип* халдып келгеш, санал киирген:

— Аъттарывыс чарыштырар бис бе, Орлан?

— Че! Дөө ол кажаа чанынга чедир чарыштырыптаалы³!

Оолдар деңнештир турупкан. Оон удур-дедир көрүшкөн соонда, маңажыплатканнар. Кажаа чанынга чедир деңге барып четкеннер. Кайызы-даа өрү шурагылап, эгиш-тыныштыг дерин чоткулаан³.

— Аъттарывыс маңы дең-дир аа — деп, Сүктер чугаалаан.

Орлан аңаа чүүлдүгзүнүп каан. Оолдар четтинчипкеш, чанында теректер хөлегезинче базыпкан. Аңаа баргаш, Сүктер хаак аъдын кам чок октапкаш, чанында төжек кырынга олуруп алган. А Орлан хаак аъдын терек чанынга камныг тургузуп кааш, бичии хумуңга суг кудуп алгаш келген. Ону аъдының «бажынга» чедире берген.

— Ма! Суксай берген боор сен, ижип көрем.

— Дириг эвес, ону чүү деп суггарар чүвөл, аал — деп, Сүктер чигзинген.

— Чоп суксавас боор.

— Че. Изиг-дир, барып эштиилем, Орлан — деп, Сүктер далаштырган.

Орлан аъдын суггарып алган. Оон борбак кылаң дашты алгаш, аъдының «бажынга» чедире берген. Ону эргелелдиг суйбагылааш:

— Бо сиген-дир, ону чип, дыштан, аъдым. А мен бичии эштип-кеш келийн — дээн.

Оолдар хемче маңажыпканнар. Орлан хире-хире аъдынче хая көрнүп каап бар чораан⁴. А Сүктер чүнү-даа херекке албаан. Ооң аъды черге чыдып калган, кээргенчиг болган. (А. Шююн)

«Кижн болуру чажындан» деп үлегер домакты оолдарның аажы-чаңыга хамаарыштыр тайылбырлап көрүңерем. Оларның аажы-чаңыга хамаарыштыр бодалыңарны илередиңер.

228. Хыналда диктант. Хөй сек орнунга адаанда бердинген кылыг сөстөрн кииргеш, домактарны дүжүрүп бижиңер.

Даглар баштары шииледир ... . Удаткан чок хат бажы ... .
Чоорту чүм харның кыры-биле хоюг хар суг саарыының бырлаңы дег үзүктел чок ... Харның агыышкыны дөштү өрү-даа шаптык чокка дески сыыладыр ... Нина дыка ...: Нина кажан-даа суг дөштү өрү агып чытканын ...³. (Ф. Сеглеңмей)

Ажыглаар кылыг сөстери: агып турарын, химиренип эгелээн, көрбээн, элдепсинип чораан, агып эгелээн, сыыңайнып эрткен.

229. Лингвистиктиг эдертиг. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчааш, кылыг сөзүнүң дугайында билип алган чүүлдеринерни түңнеп, утказын эдерти бижиңер.

Кылыг сөзү — дылда ийи кол чугаа кезектериниң бирээзи. Ооң домакка кол-ла хүлээлгези сөглөкчи болур болгаш ол домакты тургузарының бир чугула аргазы болур.

Кылыг сөзүнүң наклонениелериниң аразында болуушкун наклонениези эң-не хереглеттингир болгаш хөй уткалыг. Янзы-бүрү чугаага ооң үелеринден шагда эрткен үе, чоокта эрткен үе, амгы-келир үе, келир үе хевирлери эң-не хөй ажыглаттынар.

Болуушкун наклонениелериниң үе хевиринде кылыг сөстөрнге артынчылар болгаш модальдыг сөстер немежирге, үелерниң кол уткаларынга немей чүүл-бүрү модальдыг уткалар немежир: *Силерниинге даарта хап чеде бээр мен, ыңар. (С.) Чемненирин-даа уттупкан ойнап чораан болгай аан бо.*

Ажыглаттыңгырының талазы-биле дужаал наклонениези ийиги черде турар. Ооң онзагай талазы — кожумактарының хөй уткалыы (арын, санның уткаларын чаңгыс ол-ла кожумак илередир).

Дужаал наклонениези дилегни, дужаалды, албадалды, даалганы, чалалганы, хоругдалды эвилең-ээлдек азы шыңгыы кылдыр илередир немелде аргаларлыг: *бараалам, чедирип көрөм, көр даан, салып каайт, чугаалап берем чээ.*

Чугаа этикединге — мендилежирде азы чарлып чоруурда — кызыгаарлаар наклонение хевиринде *ужурашкыже, көрүшкүже* деп сөстөр «*Байырлыг!*» деп алгы домаа уткалыг ажыглаттына бээр.

 230. Номчуңар. Наклонение хевиринде кылыг сөстөрүн айтыңар, олар сөзүглелдин утказынга кандыг аян-шинчи кирип турарын тодарадыңар. Кылыг сөстөрүниң арын, санын айтыңар. Чугааның кандыг хевирде ажыглаттынганын тодараткаш, бижик демдектерин салганын тайылбырланар.

— Кажан келир силер?

— Сөстен чорудуптар мен.

— Манаар мен. Четтикпейн манаар мен. Мен силерниң ол Тес-Хем деп чериңерни аажок көрүксээр-дир мен.

— Ажырбас! Шупту чүве мурнувуста, Сендең! А ам байырлыг! Ужурашкыже! Оглуңну эки өстүр! Ол кончуг улуг мөге кижии бооп өзүп келир.

— Шынап бе?

— Мен канчап чазар мен...

— Ынчаарга байырлыг! Ужурашкыже! — деп, Сендең чазык апарган байырлашкан... (И. Иргит)

 231. Сөзүглелди тургузарынга, ооң утказын дамчыдарынга кылыг сөзүңүң кандыг залог, вид хевирлери, кайы наклонение хевирлери хей ажыглаттынып турарын хайгаарап, тайылбырдан бериңер.

Бо хүннерде-даа Омар Хайямның рубаилери бодунуң шынныын болгаш ханы мораль-этиктег, философчу утказын салбаан дээрзинге кым дадагалзаарыл? Ооң рубаилеринде кандыг-даа бодалдар чечен-мергени-биле, шынны-биле кижилерни магададып, өөртүп, хөлзедип, кударадыштар, күзел-чүткүлүңерни чалгыннаптар кайгамчык хуулгаазын утка-шынарлыг. Ооң рубаилеринден кижилер өөренип ап, бо өртемчейде амыдырал деп чүвениң үнезин билип алыр аргалыг.

«Омар Хайям. Рубаилер» деп номнарны кандыг-даа дылдарда, кайы-даа чурттарда холдан салбас кижилерниң саны хей. (Б. Казырыкпай)

Рубаи — философчу бодалдарлыг дөрттээн шүлүк одуруглары.

232. Чедир бжиир чогаадыг-чурумал. Л. Чадамбаның «Аян-чорук» деп тоожузундан алдынган үзүндүнүң эгезин болгаш төнчүзүн кичээнгейлиг номчааш, «Тожуже аян-чорук» деп темага чурумал хевиринге бердинген чогаадыгны чедир тургузуңар. Кылыг сөстөринге хамаарыштыр өөрөнгөн темаларыңарга даянып, аян-чорук үезинде уругларның солун ужуралдарын чогаадыңарга кириңер.

ТОЖУЖЕ АЯН-ЧОРУК

Тожуну көрбээн кижиге Тываны көрбээн, Азасты көрбээн кижиге Тожуну көрбээн дижит болгай. Ынчангаш аян-чорукчулар Азасты барып көөр дээн — сорулгазы-ла ол. Уруглар сөөлгү сезоннуң пүтөв-казын Кызылга-ла саттырып алган. Чоруур хуусаа-даа келген...

.....
.....

Эртенинде уруглар «Заряга» олурупкаш, Бии-Хемни куду алзы эжиндирип бадыпканнар.

— Тоолзуг чараш, эргим, ынак, ногаан Тожу, база катап ужурашкыже, байырлыг, менди-чаагай!

ӨТТҮНҮГ СӨСТЕР

§ 38. Өттүнүг сөстөр

233. Номчуңар. Үн, хевир өттүнер сөстөрни ушта бжиңер, оларның сөзүглел тургузарыңа ужур-дузанын тодарадыңар. Чүве аттарын болгаш демдек аттарын темалыг бөлүктөриниң аайы-биле ушта бижээш, тайылбырлаңар. Демдек аттарының бөлүктөрүн тодарадыңар, шынарның демдек аттарының чадаларын айтыңар.

Аныяк сулагай шивилер үнгүлээн, кезек-кезек малгаштыг шалбаалар таварышкылаар өзенни өрү чортуп оорарывыска, хүрең довурзак кеткен, бора-шокар тоннуг, шиш хаайлыг, сыңзыы аажок куш менден чарылбайн барган де! Бир ыяштан өске ыяшче уламчып, бистиң-биле дужааштыр ужуп-ла чоруур. Чамдыкта оруктуң мырыңай кыдында шетчигешке олурупкаш, чинчилер дег кылагар карактары-биле мени топтап-топтап кайгагылааш, «Хых-Хык!» дигилеп, «Кымыл аан бо?» дээнзиг кезек хыйлангылааш, «Кээх-кээх, кээх-кээх!» кылдыр арга-арыгны чаңгыландыр кышкырып-ла үнген! Бо алгыны

дыңнааш-ла ындыг боор, чүк-чүктен бисче эмге-тикчок шокар куштар сөктүп кээп-ле эгеледилер: «Кээх-кээх, кээх-кээх!!» Черле кончуг алгыжы хире куштар де, ужуп кел чыда-ла, «Кээх-кээх!» кылдыр алгыржып чоруурлар. Бисти долгандыр олургулапкаш, чүү-даа шыдаар-дөзер аргажок кылдыр чарыштырып-ла эгеледилер: «Кээх-кээх, кээх-кээх!!»

— Кижиге көргөш-ле, алгы-кышкызын төгө бээр, бо кээргеннерни кайгаар-дыр мен ийин! — дээш, эжим узун будук кожаңнадырга, ам тарап чангылааннар-дыр.

— Бажын бир-бир эгиннеринче чая каап ора, кижиге топтап кайгаар кандыг аайлыг куш боор? — дидим.

— Кончуг сонургак куштар болгай, Өнер.

— Кижиге сөзүн билер болза, та чүү дижиш алгыржып турдулар ыйнаан, кулугурлар.

— Мен билип чордум-на, Өнер. Бисти баштай көргөн куш «хоорай кижизи, хоорай кижизи» деп алгырды, а ужуп кел чорааннары «кайда-кайда?» дижиш чордулар.

— Куштары ыттар ышкаш кижиге эдерер та кандыг ужурлуг оран чүве бо. «Хы-ыыйт-хы-ыыйт!» кылдыр эдер, кижиден дек*-ле чыдып калбас хүргүл-бора куштар база эндерик. Мээң баштакчым ону арга кужу — айлаң-сааскан деп тайылбырлаан. Ортаа чалгыннары аажок чараш чүзүн-бүрүн шокар өңнүг.

Куштарны кижиге черле ылгаар-даа, санаар-даа аргажок: көк хөй-леңнерлиг, бора тоннуг, кара бөрттүг, кызыл хөректиг, кара хөректиг дээш чоруп каар. (М. Эрген)

Өттүнүг сестер — бойдуста, амыдыралда бар янзы-бүрү дааш-шимээнни, алгы-кышкы, чүвелерниң шимчээшкиннерин, кижиниң сагыш-сеткил, мага-бот талазы-биле янзы-бүрү миннишкиннерин үннер дузазы-биле өттүндүр көргүзөр сестер болур: *караш, изиш, ажыш, серт, кыңгырт, хөг-хөг, мөө-мөө.*

Утказының аайы-биле өттүнүг сестер **үш бөлүккө** чарлыр:

1. Ыыт-дааш, үн өттүнер сестер:

1) кижиниң үнүн, ыыдын, ыызын болгаш каткызын азы чөдүлүн өттүнгөн сестер: *хи-хи-хи, ха-ха-ха, ыңаа-ыңаа, ии-ии, хөк-хөк;*

2) дириг амытаннар, куштарның алгы-кышкызын, ыыт-даажын өттүнгөн сестер: *каарк-каарк, ии-хоо, үү-хүк, кук-куук, сылдыр, хүлүр;*

3) бойдустуң хат, чаъс болгаш өске-даа болушкуннарының шимээн-даажын өттүнгөн сестер: *шылырт-шалырт, чыжырт, дарс, койт, тог.*

2. Шимчээшкин болгаш хөвир (хөвир-дүрзү) өттүнер сөстөр: *салбараш, чымчаш, дыйлаш, калбаш, көгереш.*

3. Миннишкин илередир сөстөр: *изиш, ажыш, чым-сырт, серт, палырт.*

Тургустунары:

1) чамдык демдек аттары болгаш кылыг сөстөрүниң дөзүңгө **-ш, -т, -ң** деп кожумактарның немешкенинден тургустунар: *кара=ш, агара=ш, кыза=ш; кизир=т, казыр=т; калба=ң, эле=ң;*

2) чаңгыс ол-ла өттүнүг сөстү катаптаанындан: *ток-ток-ток, сыйт-сыйт.* Мындыг сөстөр үннүн, ыттың, алгы-кышкының, шимээн-дааштың кайы хире дыңзыгып, күштелип турарын, эвээш азы үр үеде болуп турарын тодарадып болур: *кук-кук, куук-куук.*

Өттүнүг сөстөр чугаага тускай чурумалдыг аян киирер. Олар аас чугаага делгеренгей ажыглаттынар. Улустуң аас чогаалында, чечен чогаалда хөй таваржып турар.

234. Номчунар. Утказының аайы-биле өттүнүг сөстөрүниң кайы бөлүккө хамааржырын тодарадыңар. Оларның харыылаттынар айтырыгларын, домакка кандыг кежигүн болурун тодарадыңар.

1. Ырак сыннардан ужуп келген куштар чалгыннарын сыылатпышаан, «как-кок, как-кок» кылдыр эткилээш, ыяштар будуунга шалырт кылдыр хонуп турлар. 2. Кара суг бажында караңгы чалымдан арганың кызыл үгүзүнүң «үү-хү-хүүк» дээн дүлөй үнү чаңгыланы берген. 3. Дүк шөг кыдыыңга оъттап турган тайганың чодур хулбүзү оларның даажындан бажын көдүргөш, Сыынныг-Дөңгүлектин ой-кый чок аныяк-өскенин танып кааш, бужурганган чүве дег, черни холу-биле диртиледир тепсенгилей каапкаш, эр аннып, «оог, ог-ог!» кылдыр огурбушаан, эзимче оът баштап кире берген. 4. Ырак эвесте дииң алгырган – «хуг, ху-уг!» (*Д. Арагачы*)

 Чечен чогаал номнарындан өттүнүг сөстөр кирген сөзүглелдерден тыпкаш, оларның чогаалга ужур-дузазын тайылбырлаңар.

235. Номчунар. Өттүнүг сөстөрүни тывыңар. Өттүнүг сөстөрдөн укталып тывылган сөстөр бар болза, ушта бижээш, кандыг сөстен укталганын тодарадыңар. Сөзүглелдин стилин тодарадыңар, дүлгүүр сөстөрүн айтыңар.

Сыг дээр сырын-даа, сыйт дээр кушкаш-даа дыңналбас чиктиг шыпшың турупту. Чоорту караңгылап, дээрде бир-ле хоолаан-шиилээн дааш тыптып келген.

Бүгү бойдус хенертен-не сырбаш кылынган ышкаш, карак чылчырыктаар чидиг чырык дээрни кежилдир кызаш дээн соонда, кедээр талавыста шала өрүлдүр кедергей күштүг согуушкун чыжырт-ла диди. Думчукка хуюксуг чыт кээп какты.

Аажок күштүг хат хооңайндыр улуп, сыыңайндыр сыгырып, ыяштар бир янзы танцы ойнаан кижилер дег, чаңгыс аай чайган-гылаан соонда, дээрдэн улуг-улуг дамдылар аттыгып баткылады-ла! Плащка дээрге, даштар-биле соккулап турган чүве дег, токкуңайнып-ла эгелээн. (М. Эрген)

 236. Номчуңар. Сөзүглелде ажыглаттынган өттүнүг сөстөрни тыпкаш, бөлүүн, илередип турар уткаларын тодарадыңар. Аңгылаан сөстөрнүң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Бир хүн **чапсар** соонда кичээлдеп олурупканывыста, башкывыс ак шырайлыг уруг-биле кирип келди. Мен ынчан ийиги одуругда партада чааскаан мен. **Кож**а эжим чок боорга, **Чинчивааны** чанымга олуртуп каан. **Кыйбыш** дивейн, караам ужу-биле хыйыртап көөрүмге, чажын чараштыр өрүп алган, фартугу агараңнаар. Ол кичээл ынчалдыр дооступ, коңга үнү «кың-кың» эдипкен.

Чинчиваа менче көргөш, чайынналдыр хүлүмзүрүп кагды. **Каттырарга**, туң дег ак диштери чайынналып, өткүт үнү кыңгырт **кыннып**, класс дола бээр, чугаазы дамырак суг агымы дег, тапты кончуг дыңналыр болду. (Д. Демчик)

 237. «Өдүгенде чайлаг» деп чогаалдан алдынган үзүндүлөрдө өттүнүг сөстөрни тыпкаш, бөлүктөрүн, оларның илередип чоруур уткаларын тодарадыңар. Чечен чогаалга оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар. Өттүнүг сөстөрнүң тургустунганын, шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Бора чучактарлыг койгунчугаштарны бөгүн кашты-даа көрдүвүс. Бир-ле аажок шыргай шеттер аразы-биле чоруп олурувуста, эжимниң аядының мырыңай хол аразындан бир кодан девидеп тура халааш, аяттың мойнунга барып үзөр часкаш, шырышче чолдаш-чалдаш шимеш кылынган.

Күжүр доруг хаайын «даргырт!» кылгаш, ийи бут кырынга тура дүшкөш, машина ышкаш «тарт-тарт!» кылынмышан, ыдып-ла каан.

2. Узун буттарын соңгаар тепкөш, мойнун бурунгаар сунмушан, оожум ужар улуг көк куштарны дуруяалар деп кырган-авам сугга-ла

билип алган кижиги мен. Хем өрүүртен оларның чидиг алгылары дыңналып кээп турду: «Крю-юх! Крю-юх!»

3. Кежээ дүжери билек, агаарга дыка бедидир хам-калчаа ойнай бээр бичии бора-шокар куштар мырыңай эмгежок. Олар өрү бедидир ужуп үнүп-үнүп, дедир-ле саң-дорт, алгы-кышкызы-биле, октаан даш дег, сыыладып-ла бадар: «Бызийт-бызийт, бызийт-бызийт! Харрр! Хиггг!»

— Оо, бо солун куш, Өнер. «Бызийт-бызийт» дээрге бодунуң үнүдүр. «Харрр-ррр! Хиггг!» дээрге, бедиктен окталып бадарга, чалгыннарының агаарга тырылады сыгыра бергилээри ол-дур. Оозун бодаарга, музыкант куш ийин моң. Узун хаайлыг сарыг-шокар кушла болгай. Бистиң улус мону даргый дижир, а өске черлерде достакчаак-даа дижирлер.

 238. Өттүнүг сөстөрнү утказының аайы-биле бөлүктөй бижирер, тургустунган аргазын тайылбырлаңар. Өттүнүг сөстөр ажыглап, хоорай, суурларыңарның онзагай черлериниң дугайында чурумал хевиринге чогаадыгдан бижирер.

Кара булут диргелди,
Хадып келди — сыг-сыг.
Сонуургааштың мен
Соңгамче базаптым.
Ыңай-бээр харандым,
Бяштарым чаптадым:

Терек бажы чиндиң-чиндиң,
Терезиннер тендиң-тендиң.
Дазылдары быжыг болгаш,
Тайып ушпас эрестерим,
Зарядка кылган дег,
Саглаңнадыр чайганды.

(Э. Кечил-оол)

239. Хөй сектер орнунга шүлүктүң утказынга тааржыр өттүнүг сөстөрнү адаанда бердинген чижектерден таарыштыр кириңер. Өттүнүг сөстөрнүң бөлүүн тодарадыңар, шүлүктүң утказын илередиринге оларның ужур-дузазы кандыгыл, тайылбырлаңар.

Салгын-сырын ...,
Сыгырга куш ...,
Торлаалар ...,
Торгажыктар ...,
Каарганнар ...,
Кээргеннер ...,
Хаважыктар ...

Кускун-сааскан ...,
Кулун-чаваа ...,
Итпик кушкаш ...,
Иртчигештер ...,
Өле инек ...,
Өрге-күске ...,
Өпеяалар ...

(М. Күжүгет)

Ажыглаар кылыг сөстери: сыг-сыг, ыңаа-ыңаа, сыйт-сыйт, сыыйт-сыыйт, торр-торр, мөө-мөө, ток-ток, мээ-мээ, каарк-каарк, кээрк-кээрк, тпук-чаак, харр-харр, пит-пит, хрык-хрык, ии-хoo, куйт-куйт.

§ 39. Өттүнүг сөстөрниң ажыглалы

Өттүнүг сөстөр чүглө боттары чугаага ховар ажыглаттынар, а кыл-, кылын-, де-/ди- деп дузалал кылыг сөстери-биле кады **нарын кылыг сөстери** тургузуп, оларның лексиктиг утказын илередир болгаш домакка **сөглөкчи** бооп болур. Майыы:

өттүнүг сөс + дузалал кылыг сөзү

лексиктиг утка

грамматиктиг утка

(арны, саны, үези)

Бир-ле онзагай, көксүг-сигензиг, чуксуг-саатсыг болгаш чочагайзыг-тооруксуг **чыт думчукка сарт кыннып келген**. (М. Эргеп) — Домакта сөглөкчи **сарт кыннып келген** деп составтыг кылыг сөзү-биле илереттинген. Сөглөкчинин **сарт** деп өзек кезээ **билдинип келген, думчукка дээп келген** деп утканы илередип турар. Дузалал кезээ кылдыныгның чугаа мурнунда болганын айтып турар.

Өттүнүг сөстөр **деп, кылдыр** деп дузалар сөстөр-биле каттышкаш, **наречие уткалыг** ажыглаттынар. Ынчан олар домакка **байдал** болур: *Хем унунда делгем шынаада хей инектер-ле оъттап чораан ышкаш болган. Мырыңай чедип кээривиске, маңнажып ыңай болза-ла, аңнар болган дивес силер бе. Мыйыстары дээрге аараң-шаараң чүве¹, **кожаш-кожаш кылдыр** (канчаар?) маңнажыр². (М. Эргеп)*

*Хая баарында үгү **үү-хүк деп** (канчалдыр?) этти.*

*Шиижек **ийи-үш катап сыыйт-сыыйт дээш**, хадыңгыгашка хонупкан. — канчалдыр? хонупкан деп айтырыгга харыылаттынып турар деепричастиелиг бөлүглел-биле илереттинген байдал.*

Өттүнүг сөстөрдөн чогаадылга кожумааның дузазы-биле кылыг сөстери укталыр: *шыңгыр=а — шыңгыра, дыйлаң=на — дыйлаңна, куйт=ула — куйтула, кыжырт=кайын — кыжырткайын. Кырынга олуруптарывыска, доң шанак өөз **кыжырткайны берди**.*

240. Домактарда өттүнүг сөстөрни тыпкаш, оларның тургустунган аргазын тайылбырлаңар, өзек сөзүндөн харылзаалыг айтырыгдан салгаш, домактың кандыг кежигүннери болуп турарын айтыңар.

1. Улуу-ла кончуг бора кодан бистиң даажывыс апкаш, кулактары сүвүреңейнип, шырыш аразынче шимеш диди. 2. Мурнувуста дааш

үндү. Ыяш унун өрү үнгөн дицниң чидиг дыргактарының «шылырт, шылырт» дээн даажы-дыр деп билип кагдым. 3. Аңчыгаштың байдалын көөрүмге, шугулдаан, хорадаан хевирлиг, «хурр-хурр» деп ырлангылай-дыр. 4. Будундан сегирип алырымга, «Сайт-сойт, сайт-сойт» кылдыр алгырып-ла эгеледи. 5. Хенертен «харр-хорр» дээн соонда, кызыл-калдар ыт тооргунуң кырында-ла келген. Тооргу «киш-кышыш» кылдыр былгыра каапкаш, камгаланыр шивээзи — чиңге каът дөзүндө чалымче шивеңнедип-ле каан. 6. Хенертен «хай-хой, каргырт-коргурт» дээн соонда, демги дөң күдүрээм* буругайнып, шимчээн соонда, менде-даа угаан-кут чок, час ойда кээп дүштүм. Кончуг-даа азыглыг хаван карак-кулак чок салып бар чор. Та чүү хире корткан аң чүве ол, мурнунга турган дытка барып бажы-биле чык кылдыр үстү. Даажы-даа хөлчок. Моорай берген хаван тепкиленип чыдырда, эр аннып, чоокшуладыр маңнай бергеш, тас колдуунче дарс кылдым. Кылын кургаг күдүрээни кымыскааяк өө ышкаш кылдыр бөлүп алгаш, ооң ортузунче шургул кире бергеш, удуп чыткан хаван бооп-тур.

(Д. Арагачы)

241. Номчунар. Бөлүктерге чарлып алгаш, ажилдаңар. Сөзүглелдерде өттүнүг сөстөр кандыг чугаа кезектерин тургузуп, домакка кандыг кежигүннер болуп чоруурун тодарадыңар.

I.

1. Бо дег хоюг, амданныг сүттү кажан-даа амзап көрбээним ылап ийин. Бир стаканны тын тынмайн ток кылдым. 2. Мен ол хүн дег кажан-даа ынчаар могап туруп көрбээн мен. Ийи будумда ийи шоодай далган баглап каан чүве дег, шуут угдунмас. Майгынга өлбээн тынымда калгып келгеш, чем-даа чивейн, күскү мыйгак кежи дээр хөм дөжээм кырынче калбаш дээн мен. 3. Артыш-оол «Бөрү-дүр!» дээрге, арным изиш кылынган ышкаш болду. 4. Шыйыгга дөрт базым четпейн чорумда, мячик чушкуу орта диг-ле диди. 5. Черле кончуг маңнаар уруг, мени каш-даа каккан. Маңнап турда, бажының чолдаксымаар кара-сарыг дүктери саглаңайнчы бээр. 6. Элик, иви кештериниң семдер дүктери оттуг, караңгыда оларны дырбай аарак суйбаарга, оттары көгерендиржиш тургулаар.

II.

Күштүг чайыктың дааш-диңмиди дээрге, бир-ле самолет-ла, ырактан-на хаагайнып-диңдейнип чоруп олулар, коргунчуу сүргей. Кезек болгаш, агып чыткан сугну боой каапкан чүве ышкаш, чаашкын сок-

саш кынныр, а хүн каттырацнаан караан көрүп кээр. Чаашкынның бир дески шиилээн даажы кулакка сиңип каар, хүндүс-даа, дүне-даа сидиредип-ле, сидиредип-ле турар. (М. Эрген)

242. Номчунар. Сөзүглелди тургузарыңга өттүнүг сөстөрнүң ужур-дуказын тайылбырлаңар. Составтыг кылыг сөстөрүн ушта бижээш, тургузуун сайгарыңар.

Күжүр Калга-оол бригадиривис ам бис үштү инек саарынче ыдалап-ла эгеледи эвеспе:

— Бугажык! — деп баштай-ла мени кыйгырып дүжүрдү. — Угбазы алдарлыг саанчы кижинек саап билир ыйнаан бо...

Банкамны солагай холумга туткаш, оң холум-биле инектиң эмииниң бир дошпузун шөйбелээриниң кырында олурумда, инек бүгү дурт-сыны-биле кырлаш-ла диди! Угаан-кудум-даа чок!

... Кошкар база мен дег-ле хевир-биле инек адаанда барып олурупту-ла...

Күжүр Кошкар-оол час ойда барып дүшкөш, майыктааштыг чодалары кызандыржып, текпиленип-ле эгеледи.

— Чүгө тепкиленириң ол, Кошкар-оол? Хи-хи-хи-хи!

— Уё! Чүрээм! Инек мени хөмө-ле келди ышкаш болду чоп. Дыка-ла девидедим...

Та чүзү четпейн турар кончуг калбак-аас чүве, ам сөөк кудуруу-биле сө-ле шырбаныр орта, күжүр Хунайның бопугур чаактарын ана сирлеш-сирлеш кылдыр дажывышаан, ыргаш кылынгаш, ичелей бээр орта, Хунай-оолдуң база чүрээ чайлы бер часкан.

Кара шайывысты шөлүредип олурувуста, Сержиң дээр уруг чеде хонуп келген. Уруг бистиң багай казанаавыска кире халып кээрге, сактырымга, казанак ишти чырыткылаш кылынгаш, чылыш кынны берген ышкаш болду...

Баштай ийи-бир «төөрт-төөрт!» кыннып чоруй, үш литр банканының сыгыр аксынче шала сарыгымаар аа сүт, хөөнүн кирипкен чадаган дег, шаалады ага-ла берди. Уругнуң ажылчын шимчээшкинге чаңчыккан шевергин чараш мага-боду база, пианино ойнаан артист дег, борбандырып-ла олур. (М. Эрген)

 243 «М. Эргептиң чогаалдарында өттүнүг сөстөрнүң ажыглалы» деп темага эртем-шинчилел ажылындан белеткеңер.

НАРЕЧИЕ. ОРФОГРАФИЯ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 40. Наречие

Наречие — кылдыныгның азы өске-бир ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередир өскерилбес чугаа кезээ: *өттүндүр, чараштыр*.

Наречие кылыг сөзүнге азы өске-бир наречиеге хамааржып, оларны тайылбырлаар болгаш домакка *байдал* болур:

канчаар?
↓   ↘ к.с.

Дээр **чоорту** аязып эгелээн. (К.-Э.К.) — **чоорту** деп наречие **аязып эгелээн** кылыг сөзүнүң кылдыныгының ылгавыр демдээн тайылбырлап чоруур.

кайы эртен?
↓   ↘

Акым **дүүн** эртен чедип келген. — **дүүн** деп наречие өске **эртен** деп наречиеге хамааржып, кылдыныгының үезин улам тодарадып, тайылбырлап чоруур.

Демдек адынга чада хевирин тургузуп чорааш, ооң-биле кады *тодарадылга* болур:

кайы хире?
↓   ↘ д.а.

Аалывыс кыштаа **кедергей** кадыр даглар аразында чүве. (К.-Э.К.)

Бо чижекте **кедергей** деп наречие **кадыр** деп демдек адынга хамааржып, база-ла ылгавыр демдекти күштелдирер чада хевирин тургузуп чоруур.

245. Номчунар. Сөзүглелден наречиелерни хамаарышкан сөстери-биле каттай ушта бижээш, харылзаалыг айтырыгларын салыңар.

Үлегери: Улуу-биле (канчаар?) дилеп тур мен, чылгыны дүне (кажан?) кадарып көрөм.

«Батожаб! Өңүк! Улуу-биле дилеп тур мен: чылгыны мээң орунумга чаңгыс дүне кадарып көрөм. Сен мени кайын бакка сугар ийик сен. Шеригге эки турам-биле кирерим ол. Кызыл Шеригниң келир үедеги командири — Эрдени Гармаев».

Атпаң-сатпаң бижээн үжүктөр карактарга шаараңнады. Адак соонда, чылгыны мен дүне када кадарар деп эң кол чүүл хенертен башка кире хонуп келди! Эрдени чокта, кара чааскаан аан! Чажыдын ол чүгле меңээ идегээн ышкажыл...

Сүрээдevesин оралдажып, дүне ажылдап чоруурумну маажым чарладым. Колхозтуң чылгызын бөгүн Эрдени эвес, а мен, Батожаб кадарар деп чүве оларның дүжүнге-даа кирбээн болгай аан. Чүгле авам менче кичээнгейлиг көргөш, чөпшээрежип, бажын ыт чок со-гаш кылгаш, катап-ла боданы берди. *(Ц. Жимбиев)*

246. Наречиелерни тыпкаш, кандыг айтырыгга харыылаттынып чо-руун тодарадыңар. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Күдөрек ачазының ыткан тоолдарын болгаш солун чугааларын аажок сонuurгап дыңнаар, а чамдызын боду-ла шээжи-биле билир апарган. 2. Мен оолдарның хевин-даа ора сокпас кижидир мен. Чам-дыкта күш шуут хереглес-тир мен. Таптыг көрүп турарга, билдин-гир апаар чүве-дир. 3. Ол күзүн иргит сумузунуң даргазынга үжүк-бижик-даа орта билбес, эмин эрттир чалыы Оюн Кендишти олурткан. *(И. Бадра)*

247. Домактардан чагырткан сөзү наречиелер-биле илереттинген сөс каттыжышкынарнын ушта бижээш, сайгарыңар. Сөс каттыжышкынының өзек сөзүн эге хевиринге салып алырын утпаңар.

Кара-Кат ылап-ла кашпагай, белең могап турбас, хүнзедир-даа аң сүрүп, маң-биле чоруп болур оол. Ынчангаш аң сегиртирде азы киштээрде, аңчылар ону бо-ла эдертип алыр...

Дорттап-дорттап, барык-ла үргүлчү маң-биле кадыр-берт черлеп хондур чорааш, кайы хире турупканын оол ам-на билип каан... Үр дыштанган ышкаш кылдыр аңаа сагындырган. Туруп чоруур дээш дап бээрге, бүгү мага-боду шуут көжүп калган болган. Арай деп-ле тургаш, Кара-Кат улаштыр чорупкан... *(Ш. Суваңны-биле)*

§ 41. Наречиелерниң чогаадылгазы, оларны шын бижири

Наречиелер **укталган** болгаш **укталбаан** болур.

Укталбаан наречиелер — кезектерге чардынмас, чаңгыс дазылдан тургустунган болур: *хенертен, өрү, куду, дыка, үр, эрте.*

Укталган наречиелер морфологтуг, синтаксистиг болгаш өске-даа аргалар-биле тургустунар.

Морфологтуг арга

Кожумактары	Моделі	Утказы	Чижээ
-тыр...//-дыр...	д.а + кож к.с + кож	кылдыныгның шынары, боттаныр аргазы, канчаар болуру	чараштыр экидир дыңзыдыр чедиштир
-кылаштыр...// -гылаштыр	ч.а + кож с.а + кож а.о + кож нар + кож	кылдыныгның кандыг-бир чүвеге дөмейлештир, өттүндүр боттаныры	ыткылаштыр үшкүлештир бискилештир мындаагылаштыр
-е	ч.а + кож	кылдыныгның кажан болуру	дүнө
Шын бижири			
Сөөлү т, г, к -биле төнгөн сөстөргө ол-ла үннер-биле эгелээн кожомактар немежирге, ук үннерниң үжүк-терин дакпырлап бижиир			эрттир окулаштыр суггулаштыр

248. Номчуңар. Морфологтуг арга-биле укталган наречиелерни ушта бижээш, утказын тайылбырлааш, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Дакпырлаан үжүктерлиг сөстөрниң шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Инеккилештир саап ижер,
Итпек, быштак бээр ивим.
Эңгинни дег хоюг сарыг,
Эң-не үскүр, сүттүг² ивим².

Аъткылаштыр эзер артыр
Ачылга-хөл болган ивим.
Даглыг черге чайылбас дээш,
Даянгыштыг мунар ивим.
(Ч. Кара-Күске)

249. Бердинген сөстөрдөн чогаадылга кожомактарының дузазы-биле наречиелерден тургузуңар, кожомактарның сөске немежириниң дүрүмүн тайылбырлаңар. Үш сөс-биле домактан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Чараш, багай, эки, көгөр-, агар-, дыңзы-, эзил-, ок, тук, куш.

250. Номчуңар. Шүлүктен морфологтуг арга-биле укталган наречиелерни тыпкаш, илередип чоруур утказын тодарадыңар, кожомактарын

шыйынар, кандыг чугаа кезээнден укталганын айтыңар. Өске арга-биле тургустунган наречиелер бар болза, ушта бижээш, айтырыын салыңар.

Кара далай анаа чытпас,
Дүне, хүндүс опчоктанып,
Дүргектелдир чалгый кааптар.
Эриктерже ушта чүткээш,
Ээптерде сайның дажын
Шыңгырадыр савазынче
Чылгы мал дег хавырып аар.
А ооң изи хүнге чайнап,
Арыг, кылаң артып калыр.
Чуртталгада чамны, хирни
Чууй шаап аппаар³ ындыг күш дег.

(Э. Кечил-оол)

 Шүлүктүң утказын дамчыдарыңа авторга наречиелер кандыг ужурдузалыг болганын тайылбырлаңар.

 251. Номчуңар. Сөзүглөлдөн укталган болгаш укталбаан наречиелерни ийи аңгы бөлүккө ушта бижирер. Укталган наречиелерниң морфемниг сайгарылгазын кылгаш, кандыг чугаа кезээнден укталганын тодарадыңар. Демдек адының чада хевирин тургузуп чоруур наречиени айтыңар. Аңгылаан сөстүң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Тооруктаар деп даалга билдине берген. Чодураалыг-Өзенниң улуг одаанга эртээ чеде бергеннер. Эртеш биле Машпал тайга оолдары болгаш, өөрөнгөн чаңы-биле тергиин чоон чодур пөшче дииңгилештир дызырадыр үне бергеш, улуг тооруктарны дүжүр шывадап эгелээннер. Чоон будуктарны уннаштыр чыткылапкаш, бажын ээй соккаш, хоор-сарыг тооруктарны адырып бадыргылааннар.

— Чаңгыс пөштүң тооруу үш шоодай болгаш база бир шоодайны бичии-ле долбады — деп, Анчат аажок алгыргылаан. — Боларны одагга казыыр бис. Эң улуг тооруктар бо-дур.

— Адыр, адыр! — деп, башкы үзе кирген. — Мону база мындаа чыгган каттарывыс ышкаш, **коржаага*** дужаагаш, акшазын фронт чорудар бис, оолдар. Хөй эвести, өйлөп казыыр эвеспе.

Кежээки чем үезинде башкы ажылды мынчаар түңнээн:

— Тос шоодай чыгдынгандыр, оолдар. Бөгүн тайга чурттуг улус

болгаш, Эртеш, Машпал, Анчат, Доржу суглар кончуг эки ажылдадылар. Эртең хүнэдиң тооруктаар бис. Ам кожа-кожа чыткылапкаш, чылыдыр шуглангаш удуур. (М. Эрген)

 Сөзүглелден болушкуннарның кайы үелерде болуп турганын тодарадып болур бе? Ол үелерни тодарадып турар домакты, сөстөрни тыпкаш, харыңарны бадыткаңар.

252. Хыналда онаалгалыг диктант. Кичээнгейлиг номчааш, дараазында даалгаларны күүсетпишаан, домактарны дүжүрүп бижинер: 1) салдынмаан бижик демдектерин салыңар; 2) скобкаларда сөстөрдөн наречиелер тургустунар кылдыр чогуур кожумактарны немеп бижинер.

Уруг хоюн шуудадып чорда ла хат дыңзып чиик ак хар чаап шуурган көдүрлүп келген. Уругнуң арнынче мойнунче өл харны тырый шаап шуурган (бөрү) улуп (буга) бустап (ыт) сыыгайнып ла үнген. Шуурган шугулдап дээрни (сирлеңне-) (хөлбеңне-) силгип турган. Долгандыр караңгылап дунуп кел чораан. (С. Хертек)

Синтаксистиг арга

Тургустунар аргазы	Утказы, шын бижиири	Чижээ
Ийи дазылдың тудушканы	1. Кылдыныгның үези, туружу, кандыг арга-биле боттаныры 2. Тудуштур болгаш дефистеп бижиир	<i>бөгүн, бертен, аажок, даарта</i>
Антоним дазылдарның катышканы		<i>ишкээр-дашкаар, өрү-куду, удур-дедир</i>
Чаңгыс дазылды катаптааны азы ону эжештир өскээр адааны		<i>катап-катап, ылым-чылым хеп-хенертен</i>

253. Бердинген сөстөрдөн синтаксистиг арга-биле дефистеп бижиир наречиелерден тургузуңар, кандыг сөстөрдөн тургустунганын тайылбырлаңар. Ийи чижек-биле домактан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Ынаар, бээр, оон, куду, аай, мында, оңгаар, кежээ, дүне, аткаар, уурук, мөлдүк, бакка.

254. Үзүндүлөрнү номчуңар. Синтаксистиг арга-биле укталган наречиелерни ушта бижээш, тургустунган аргазын тодарадыңар. Наречиелерниң кандыг айтырыгларга харылаттынып чоруурун тайылбырлаңар.

I.

Саян биле Енисейни
шал-бул дыңнааш, мени олар үглөп келир:
«Каксы-даа бол, хөөрөп көргөр,
кайгамчыктыг оран ол деп дыңнаан бис» — дээр. (В. Серен-оол)

II.

1930 чылда тыва бижиктиң үжүктери эң баштай «Араттың үнэн» солунга парлаттыңан. Ол солун ынчан моол дыл кырынга үнүп турган. Бижик өөренириниң бөлгүмнери дораан-на тургустунуп эгелээн. Үжүглелди бакка-сокка номчуптар кижини бүрүзүн бижик башкызы деп адап эгелээн. (К. Шойгу)

III.

Ында-мында хайнып турар
Ырлыг, хөглүг шаңнар чаны одарларда
Өөр-өнер малдар сүрүү
Өрү-куду чылбас кылдыр чалгып чоруур. (С. Сарыг-оол)

255. Номчуңар. Синтаксистиг арга-биле тургустунган наречиелерниң илередип чоруур уткаларын тодарадыңар, айтырыын салыңар.

Дугаржап өөнгө кээрге, адазы ана амырай берген ышкаш чугаалаан³:

— Күжүр эрни ай! Кичээлдеп кааптың бе, оглум? Дем чаа-ла сени бөгүн черле кээр боор джип ордувус ийин харын. Кода-суур черивисте чүү хайнып тур моң?

— Та... Далашкаш, ыңай-бээр-даа баар чай чок болдум, ачай.

— Бооп-тур харын... Шыдаар-ла болгай сен, кезээ инектеривисти³ бөлүп, кажаалап каар сен шүве.

— Кайда хүнзээн инектерил, ачай?

— Үстүү-Коданныг ортулукка³ дозуп чорааш, чап-чаа оон келдим. Хүн ашкалакта, чеде бээрге, бөлүү-биле чоруур чүвелер болбас ийикпе, оглум. (Б. Ондар)

§ 42. Наречие тургузар өске аргалар

1. Эрте-бурунгу түрк дылдың амгы дылда **чиде берген кожу-мактарының дузазы-биле** тургустунган сөстөр: *бурунгаар, ишкээр, дашкаар, аткаар, соңгаар, биригээр, даңгаар, оңгаар-дескээр, часкаар* (эрте-бурунгу у.п. кожумаа); *чазын, күзүн, кыжын, чайын, (бо) чылын* (бурунгу чепсек падежиниң кожумаа). Мындыг наречиелер кылдыныгның уг-шиин, туружун, үезин айтыр.

2. **Кожумак чок арга** — чүве адынга, чүве адынче шилчий берген демдек адынга **-биле** деп эдеринчи каттышкаш, кылдыныгның шынарын, аргазын, сорулгазын илередир наречиелер тургузар: *маадырлыы-биле, шийтпирлии-биле, чөптүү-биле.*

3. Өске чугаа кезектериниң наречиеже шилчири:

а) турарының падежинде чүве аттары, айтылганың ат оруннары, причастиеден укталган чүве аттары наречиеже шилчири: **шагда, биезде, ында, мында, чадаарда.** А даң хаяазы дээрге *мында* шыпшың-на чүве, чүгле бөгүн эскердим. (Б. Васильев);

б) үнериниң падежинде **ол, бо** деп ат оруннары наречиеже шилчий бээр: **оон, моон.** *Моон көөрге, дыка чараш чер-дир;*

в) хамаарыштырарының падежинде **хүн, дүне, чыл, эртен, кежээ** деп сөстөр наречиеже шилчий бээр: *хүннүн-(не), дүнениң-(не), чылдың-(на), эртенниң-(не);*

г) **дең, бак, бүдүн, элек** деп демдек аттары бээриниң падежинге тургаш, наречиеже шилчири: *деңге, бакка, бүдүнге, элекке;*

д) **катай-хаара, катап** деп сөстөр амгы тыва дылда чүгле наречие кылдыр ажыглаттынар: *Катап кээринде, мээң чагыым утпа.*

256. Номчуңар. Укталган наречиелерни тодарадыңар, кандыг арга-биле тургустунганын айтыңар.

Какпак көк дээр, харлыг сүүрлер делгеминде

Кадыр-Ужу, хомду ышкаш Дөң-Шөл бо-дур.

Алдын хүн ооң эртенниң-не сиргин шоңар,

Ажарда-даа, кежээниң-не херел чадар. (С. Молдурга)

257. Номчуңар. Укталбаан болгаш укталган наречиелерни бөлүктөй ушта бижирер, домактың кандыг кежигүнү болурун тодарадыңар. Укталган наречиелерниң тургустунган аргазын тайылбырлаңар. Аңгылаан сөстөрнүң лексиктиг сайгарылгазын кылыңар.

Чылыг үеде лаптуулап ойнаары сургуулдарга дыка солун. Бо оюн-ну аамай-шүшпөң кижилер эки ойнап шыдавас.

Эртеш хат-салгын ышкаш аажок кашпагай болгаш, белен-не кактырбас турган. Өрү кагарга, чыда дүжер; хөленинче хөме кагарга, былдай халыыр; куду кагарга, кожаш кынныр, черле алдырбас — сугда байлаң-на.

Артынчы бо оюннарга база шиштеңнедир маңнагылаан турар. Ынчалза-даа ооң ойнаары пат. Часкы түлээн* инек дүгүнден борбайтыр өйүп каан бичии **мячыкты** ол каккаш-ла, чазып алыр. Былдай дүжерин база билбес, дораан-на кактырып алыр.

Дүк мячыкты Машпал кончуг часпас болгаш эң ырадыр кагар. Борбак ыяш-биле ооң каккан мячыы Буян ашактың **сургуулдарга** шай хайындырып берип турар борбак бажыңчыгажын-даа, оон арай бедик садыгны-даа, оон-даа бедик школаны-даа бора-хөкпешкилештир борбаңнадыр ужугуп ажа бээр. (М. Эрген)

258. Домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Укталган наречиелерниң кандыг арга-биле тургустунганын тайылбырлаңар.

1. Шаанда маңаа, бо сүүр тей баарыңа, кызыгаар шерии турган чүве. 2. Маңнай-оол олче бүзүрелдии-биле көрүп, бүгү боду-биле сиңнигип турган. 3. Ашактың арныңа кандыг-ла-бир өөрүшкү чуруттунуп, оолдуң соонче сеткил ханыышкын-биле көрүп орган. 4. Ол дураны-биле өрү-куду, арты-мурнунче кичээнгейлиг көргүлээн. (О.С.) 5. Салбак-оол Эзирикти база катап бар шаа-биле эргелеткен. (С.С.)

259. Номчуңар. Чагырткан сөзү наречие-биле илереттинген сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, сайгарыңар.

Чазын хүн дурту узап, чылып кээрге, терең харның кыры хүндүс шылбыртыңнап эрээш, дүне чөрөмелендир доңа бээр үези тайганың дуогулуг аң-меңинге кончуг багай. Олар чидиг мыйыс дуогулары-биле хар кырының мындыг кадыг картын оя базып кылаштажыр чүве болганда, оларның хол-будун ол доштар ханын төгүлдүр-ле чара өржүп*, балыглап кааптар. Хол-буду кезик-балыг мындыг аңнар бөрүлерден ырадыр дезип шыдавастар. Ынчангаш часкы үеде аңныыр хайгааракчылары хайгааралын суларадыр болза, хамык аңны бөрүлер кырып кааптып болур. Ынчаарга бистиң ивилеривиске болза, бо харын-даа кончуг эки үеге санаттынар — оларның хүүректер дег кал-

бак дууглары бир-ле лыжалар болбас ийикпе, кыры бичии-ле быжый берген хар иштинче кирбес, а кыры-биле чуңгулап чоруй баар. Ынчангаш чазын оларны эки кадарбас болза хоржок, бир-ле черже бажының уу-биле узудадыр* «конькилеп» чоруй баарлар. А дожаң* хар кырынга оларның истери база эки билдинмес болур чүве — деп, Самбууевич чугаалап орган. (М. Эрген)

1. Аңныр хайгааракчылары деп кымнарыл, сөзүглелден оларның дугайында чүнү билип алганыңарны тайылбырлаңар. 2. Иви дугайында чүнү билир силер, Тываның кайы кожуунунда оларны өстүрүп турарыл, олар чүге чүгле ол кожуунда барыл?

Утка талазы-биле наречиеге хамааржыр **быжыг сөс каттыжыышкыннары** таварышкылаар: хол-даяң, арай боорда, ыя аразында, баш удур, ала-чайгаар, арга-чадаарда, ак-кара чокка, сарыг хүннү бадыр, адар даңны атсы, чылды өттүр, думчук кырында, дужа келбиже, кайы хамаанчок, кел салы, кулак дыш, нар-шээр чок, серт чок, соон ызырты, таваан карарты, тос башка, уш-баш чок, үш дүн ортузунда, хөлүн эрттир (эмин эрттир), хыл (бис) кырында, шадаа четпес, хей черге, чер ара, бир катап, биче када, оода чадаарда.

канчаар?
↓ ×
Аржаанга кижиди ала-чайгаар сергей бээр.

260. Номчуңар. Наречиеге хамааржыр быжыг сөс каттыжыышкынын сөзүглелден тыпкаш, айтырыын салыңар, домактың кандыг кежигүнү болуп чоруурун тодарадыңар. Сөзүглелде ажыглагтыңан өске наречиелерни тодарадып, укталбаан азы укталган аргазын тодарадыңар.

Эртинге кырган оожуму кончуг чортуп олурган. Улуг аң оруу-биле чоруп орарга, хеп-хенертен аъды тура дүшкен. Топтап көөрге, бир улуг пөш сыын оруун кежилдир барып ушкан чыткан.

Туристер дээр кижилер аңаа чораан хире. Пөштүң кедергей үнген тооруун дүжүрүп аар дигеш, чидиг балдызы-биле кам-хайыра чокка одура шаапкан. Черниң черинге чорааш, белен-селен ыглавас Эртинге кырган эзим иштинге саваажок* кижиниң балды-биле ужуруп каан чоон пөжүн көргеш, чүрээ бырлаңнадыр дывылап, холдары сириңейнип, карааның чажы төктүп келген.

Эртинге кырган ушкан пөштүң дөңгүр төжээниң чанынга дүшкеш, ооң дөзүнге келир чылын үнер хензиг чочагайны черге хандыр хөөп

каан. Оран байлаан четтирип чораан кырганның сеткили-дир ийин, ол хензиг чочагай бир шагда улуг пөш кылдыр өзе бээрин күзөөн күзели-дир ийин... (М. Кенин-Лопсан)

Сөзүглөлди эдerti бижирер.

261. Домактарны номчааш, наречиеге хамааржыр фразеологизмнерни тыпкаш, өзек сөзү-биле катай ушта бижирер, харылзаалыг айтырын салыңар. Баштайгы үш домакты кежигүннерге сайгарыңар, фразеологизмнерниң кандыг кежигүн болуп чоруурун, канчаар шыярын делгереңгей кылдыр тайылбырлаңар.

1. Бистиң аравыска чугаа-соот, агым суг дег, ала-чайгаар-ла куттула берди. (О.С.) 2. Кадай ашактың азыранды уруун ала караа-биле көрбес кижичүве-дир. (Тоолдан) 3. Уруг ам сыр өскээр боданып олурган. (С.Х.) 4. Хой чылыг чыдынындан хөңнү чок туруп, тап-билээ шөйлүп-херлип, силгиленип каап, чүстериң дазырадыр ийи-бир баскылааш-ла, оъттай берген. (С.Х.) 5. Казыргыланган дүвү оңгар иштин бир кылдыр бөөлдени-даа бергилээр. (С.Х.) 6. Хөй-ниитиниң херээ боттуң хууда херээнден бедик деп чүвени медегеп билиримни авам, ачам билбес эвес, таан дыка дүвүревес-ле ыйнаан. (С.Х.) 7. Агаарның кандыг болурун база кырган-авам баш бурунгаар чугаалап бээр. (М.К.-Л.) 8. Аңны кайы хамаанчок, дужа-келбиже адып болбас. (К.А.)

§ 43. Үениң наречиези

262. Аңгылаан сөстөрже айтырыглардан салыңар, домакка кандыг кежигүн болурун айтыңар, өзек сөстери кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

1. Оргулааштың кыдыында хаяларның аразындан кара-суг сыстып үнүп, **чоорту** дамырак бооп, мээсти куду **шулурадыр** агып бадып чыткан. (Ш.С.) 2. Кежээки сырынның эзининге ыяштарның будуктары шимчеп, **дүлейзимээр** шиилээн. (Ш.С.) Оолдар шупту ыт чок барганнар. Кижичүвү хем дүвүнче **кичээңгейлиг** көрүп турган. (Ш.С.)

Наречиелерни утка талазы-биле (кылдыныгның азы ылгавыр демдектиң ылгавыр демдээн илередирин барымдаалап) *үениң, туруштуң, кылдыныг аргазының, чылдагаанның, сорулганың, хемчегниң* наречиелери деп бөлүктерге чарар.

Үениң наречиези кылдыныгның кажан болурун илередир болгаш кажан? деп айтырыгга харыылавышаан, домакка **байдал** болур: *чайын, даарта, ам, эрте, хүнзедир, хондур.*

кажан?   кажан?
↓   ↓   ↓   ↓
Даарта келир, күскээр диинээр.

263. Тывызыктың харызын тывыңар. Наречиелерни тыпкаш, харылзаалыг айтырыын салыңар, кандыг чугаа кезээниң мурнунда чоруур-дур, укталган болза, аргазын тодарадыңар.

Шаккыңайндыр, тиккиңейндир соксаал чокка чарыштырып келир узун, чолдак согуннар бар. Ханаларда-даа асқан боор, карманнарда-даа ап чоруур, холдарда-даа баглаан боор. Элдептиг эт. Карактар ынаар эпти-ле көөр. Каас боорга, ындыг деп бе? Кайын ындыг, шынчы боорга, кайгаарлары ол-дур ийин! (*А. Шюн*)

264. Номчуңар. Кылдыныгның үе талазы-биле демдээн илереткен наречиелерни тывыңар, айтырыын салыңар, домакка кандыг кежигүн болуп чоруурун тодарадыңар.

Шала кежээ хүн даглар бажыңга олуруп чорда, кыдыгларын долгандыр² хоюг-кызыл хаяа¹ соргакталы бээр. Часкаар чазын кежээкиниң ыржым өйүңде кызыл хүннү көргөш, эмин эрттир амыраар мен, чүге дээрге кыштагдан чазагдыва² көжер өй келгени ол-ла болгай. (*М. Кенин-Лопсан.*)

265. Номчуңар. Кылдыныгның үе талазы-биле демдээн илереткен наречие кирген сөс каттыжышкыннарын ушта бижээш, сайгарыңар. Үениң наречиелериниң домактарда кандыг кежигүннер болуп чоруурун тайылбырлаңар. Сөзүглелде чүве аттарын темалыг бөлүктер аайы-биле ушта бижирер.

ӨГБЕЛЕРГЕ ТУРАСКААДЫГ

Алдан-маадырларның хосталга ужур-уткалыг демиселиниң дугайында төөгүчүлөр, чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар хөйүнү сөглээн. Виктор Көк-оолдуң «Самбажыында», Степан Сарыг-оолдуң

«Алдан дургунунда», Алексей Чыргал-оолдуң «Маадырлыг симфониязында», Сергей Ланзыының төөгүлүг чуруктарында каракка көзүлдүр, кулакка дыңналдыр сиирип, сиңирип кааннар. Оларның омур-тураскаалын уран-шеверлер дашка сиилби, шой-хүлерден шуткуп, мөңгежидип каарынга шагда-ла беленнер. «Алдан дургун» деп атка кирген маадырларның сорук киирикчи, хосталгага чүткүлдүг ырлары хову-шөлдерде, хоорай-суурларда, театр, клубтарның сцена-ларында ам-даа чаңгыланмышаан.

Ол ындыг болур-даа ужурлуг. Чүге дээрге алдан-маадырлар хамыктың мурнунда бөдүүн чоннуң оолдары, каш дакпыр дарлал, мөлчүгделге удур тура халышкан эрниң эрестери-дир. Ынчангаш олар төрөөн чонунуң ырларында, каргыраа, хөөмей сактыышкыннарында ам-даа чурттап чоруурлар. А чоннуң сеткилинде, тоол-домаанда чурттап арткан маадырлар кажан-даа кагдынмас, оларның чаагай овуру кажан-даа уттунмас — салгалдарга тураскаал бооп мөңге артар.

(Ч. Чылдцм)

 Алдан-маадырлар деп кымнарыл, оларның дугайында номнардан, интернет четкизинден кыска медээлерден чыып тургузуңар, эштериңерге таныштырыңар.

 266. Номчуңар. Үениң наречиелерин айтыңар, харыылаттыңар айтырыын, домакка кандыг кежигүн болурун тодарадыңар. Сөзүглелде хөй уткалыг сөс, омонимни айтыңар, бадыткаңар.

Мен бичии чордум. Сылдыстар дүне⁶ көзүлгөш, хүндүс чиде бээрин дыка кайгаар чордум. «Сылдыс караа чидип тур, соок дүне⁶ болур боор» — деп, кырган-авам чугаалаар...

Шала часкаар койгун «хамнаарын» кара чаштан дыңнап чордум. «Койгун «хамнай» берди, хар эриир дей берди» — деп, кырган-авам омак-хөгүлүг чугаалаарын ам-даа сактып келир мен.

(М. Кенин-Лопсан)

 Бурун шагдан тура агаар-бойдустуң байдалын тыва чоннуң баш бурунгаар канчаар тодарадып ап чораанының дугайында медээлерден чыып, кыска дыңнадыглардан белеткеңер.

§ 44. Туруштуң наречиези

267. Номчуңар. Сөзүглелден наречиелерни тывыңар. Оларның аразында кылдыныгның туруш талазы-биле демдээн көргүзүп турар наречиени айтыкш, тургустунган аргазын, харыылаар айтырыын тодарадыңар.

Шуурган үшкү хүннүң дүнезинде барып соксаан. Туяаның сагыш-сеткили оожургап, шөлээжирей берген. Чогум халалыг уйгу амна кээп, уругну сы баскаш турупкан.

Туяа ооң-биле чөрүжер дээш танцылап, ыңай-бээр халыгылап, шүлүк чугаалап, ырлап, алаагып-ла турган...

Меңгилиг мөкүлчек тайгалар бажыңга хүннүң алдын-сарыг херели хона каапкан. Уруг бедик черге үнүп келгеш, черниң уун тып алгаш, хоюн аалының уунче ээлдир дозупкан...

Ол аразында ырак эвес кырлаңдан аъттыг улус хенертен көстүп келген. Оларның аразында ачазын танып кааш, Туяаның чүрээ дүрген-дүрген сога берген. Сеткилиниң дүвүрелиниң доңу хенертен чазылгаш, караанга изиг чаш мөндүйүп үнүп келгенин уруг боду безин билбээн.

Коргунчуг шуурганга үш хондур, колхозтуң хөй малын менди камгалап келген маадырлыг бичии төлдүң, караңгы дүне безин кургаг турган карактарыңдан ам кээп шалыңның арыг дамдызы дег чаштар борбаңдыржып бадып турарын көргеш, кым-даа кайгаваан. Харын-даа магадап, эргеледип турган. (С. Хертек)

Туруштуң наречиези кылдыныгның болур черин, уг-шиин айтыр болгаш *кайда? каяа? кайыын? кайнаар?* деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка **байдал** болур: *дашкаар, ишкээр, ыңай-бээр, моон.*

Даштыгаа ажылдаар, ыңай-бээр көөр.

268. Домактарны кичээнгейлиг номчааш, кылдыныгның туруш талазы-биле демдээн илередип турар наречиелерни айтыңар. Оларның укталбаан азы укталганын тодарадыңар, укталган болза, тургустунган аргазын айтыңар.

1. Ам мурнумда шилги аът шивеңнедип олур⁴. Бурунгаар көрген — аттыг-чарлыг Чүгүрүк-Сарала дагдан баткан дукпурту дег,

чүглө доозуну бурулаар, дуяглары караңнаар, хартыга дег кылай-тып бар чыдыр. (О.С.) 2. Долгандыр узун-узун сырлар саглагар-саглагар будуктарын чалгыннандыр чада туткулап алган, удаан чүве дег турлар. А демин чаа-ла бистиң хөлзеп турганывыс хөглүг алаак ыржым-на чүве. Өрү көөрге, дээрде сылдыстар, мөңгүн шурулар дег, чивеңейнчип, карак басчып турган дег, кылаңнажыр, аткаар Чадаана хем шала оожум шимээргеп агып чыдар. (О. С.) 3. Хенертен Көстүкпен ишкээр көрнүп, шала хөлзей берди⁴. А мен ынаар анаа-даа, дээр актай-даа көрзүнеримге, чүве билдиртпес болду. Кезек болганда, куду чугаалар үнүп, шимээн дыңналы берди. (О. С.)

 269. Номчуңар. Шүлүктүң маадырының аажы-чаңының кандыг талаларын көргүзөринге туруштуң наречиелери ужур-дузалыг болганын тайылбырлар. Сөглөкчи болуп чоруур кылыг сөстөриниң кандыг хевирлерде турарын тодарадыңар.

Хаван шаанда селбегер ак
Карыш ажыг дүктүг турган.
Хоюг, чымчак чылыг дүгү
Хойнуу-биле дөмей турган.

Хаван ынчан өжөшкөштиң,
Хаайы дыртык болу берген.
Аажы-чаңы өскөрилгеш,
Ай-хай деп сөс дыңнавастан.

Бир-ле хүндүс өөнгө хаван
Бичии хирлиг чанып келген.
Ээзи «Ооңу аштап ал» деп
Ээрежиң чадажып каан.

Өөнчө кирбес, өскээр халыыр,
Өл-шык, малгаш, шалбаа сүзөр.
Кулактарын халбайтыпкаш,
Куду-ла көөр, куду-ла көөр.

Четпестерин айтып бээрге,
Черле ындыг: эдип алыр.
Удурланыр болзуңза-ла,
Улуг чазыг кылганың ол.

Хаван ынчап чорза-чорза,
Хамыктың-на багы болган.
Чүнү, кымны бактаар дээнде,
Чүглө аңаа дөмейлээр бис.

(Ч. Кара-Күске)

 270. Номчуңар. Хөй сек орнунга тааржыр наречиелерни адаанда бөлүк сөстөрдөн тывыңар, айтырыын салгаш, бөлүүн тодарадыңар.

Аңгыр-оолдуң шагдагы күзели ... бүткен. ... бир аңнап келгеш, эдэртип алыр мен деп даайы азаан. Ол хүн ... келген. Аалдың чанында тейжигештиң бажынче үне маңнап, каш-даа катап харап көргөн. Авазының аайы-биле Аңгыр-оол тей бажынче үнмес деп шийтпирлеп

алган. Ынчалза-даа бар-ла сагыжы ... тырткаш турар. Эгерек ээрерге, Аңгыр-оол ... үне-ле халаан.

Даайы шыкты кежир саяктадып олурган. Уткуй маңнап келген чээнин чийги кончуг ... октай аарак көдүрүп, хөрөөнгө ... куспактап, ... ушкарып алган.

— Чиде бээриңге, келбес деп бодадым.

— Эр кижичи сөглөөн сөзүңгө ээ болбаска, сөөлүндө барып дөңгүр көк буга бооп хуула бээр хоржок болгай. Сөглөөн сөс — керткен ыяш. Чедип келгеним бо-дур. (Ш. Суваңны-биле)

Ажыглаар наречиелер: ам, бөгүн, даштыгаар, ам-на, мурнунга, бедидир, ынаар, чыпшыр.

§ 45. Сорулганың, чылдагаанның наречиелери

271. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрже тааржыр айтырыглардан салыңар, оларның илередип чоруур уткаларын тодарадыңар.

Сеңгин чаңгы адашкыларга көзүлдүр **өш-биле** ады-сураа үнген кайгалдарның баштыңчыларының өглерин Кара-Даг кырынга аппарып хондурган. Дөртөн-бежен шаа кончуг челер, маңнаар аъттарын шилип мунгулаан кайгамчык ырлар кыстар болгаш эрес, кайгал оолдар өнедиин-не шүгүлүп, болчажып алгаш, ойнап үнген.

Чылдагаанның, сорулганың наречиелери кылдыныгның кандыг чылдагаан азы сорулга-биле болуп турарын илередир болгаш *чүгө?* *кандыг чылдагаан-биле?* *кандыг сорулга-биле?* деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка байдалдар болур: баш удур, дуокаа, сагышты-биле, күзелдii-биле.

кандыг сорулга-биле?	чүгө?
↓	↓
×	×
Өөренири-биле чоруур,	өжөгөрөөн үрээр.

272. Домактарны номчааш, кылдыныгның чылдагаанын азы сорулгазын көргүскен наречиелерни айтыңар, тургустунган аргазын тайылбырлаңар. Наречиелерже айтырыын салгаш, домакка кандыг кежигүн болурун тодарадыңар.

1. Оюмаа бир-ле эртен чечээн даштыгаа эде олуртуру-биле үнүп келген. 2. Национал школа хөгжүдөр институт «Тыва дыл — чаштарга» деп төлөвилелди боттандыраы-биле бичиилерге таарыштыр кылдынган тыва дылда мультфильмнерни белеткеп үндүргөн. 3. Кымның эрткенин шиитпирлээри-биле оолдар катап-катап, дыка үр чарышканнар. (М.Э.)

273. Номчуңар. Сөзүглелден наречиелерни тыпкаш, бөлүүн тодарадыңар, морфемниг сайгарылгазын кылыңар. Хуу аттарның шын бижилгезин тайылбырлаңар.

Тываның Алдан-Маадыр аттыг Национал музейи уран-шеверлерни ыяштан чазанып-сиилбиириниң «Уран балды» мөөрейинге киржири-биле чалаан. Бо чылын мөөрейни Россияда чоннарның культурлуг өнчүзүнүң чылынга тураскаадып эрттирер. Найысылалдың чурттакчыларынга болгаш аалчыларынга боттарының уран чогаадылгазын бодараткан ус-шеверлерниң канчаар ажылдап турарын көргүзөр сорулга-биле мөөрей музейниң девискээринге ажык дээр адаанга эртер.

Эрткен чылын Тыва Арат Республиканың 100 чыл оюнга тураскааткан мөөрейге 15 мастер киришкен. Ынчан Очур Аракчаа Комбуевич «Субедей маадырның сүлде-сүзүү» деп ажылы-биле тиилээш, 60 000 рубль түңнүг акша шаңналынга төлөптиг болган.

Эрткен чылдарның мөөрей киржикчилериниң ажылдары музейниң делгелгезинде салдынган, а чамдыктарын найысылалдың булуңнарын каастаары-биле Кызыл хоорай мэриязының өнчүзүнче шилчиткен. (*«Тываның аныяктары» солундан*)

274. Үстүнде сөзүглелде ыяштан чазанып-сиилбиир ус-шеверлерниң ажылының дугайында бижээн. Дараазында бердинген темаларның кайы-бирээзин шилип алгаш, кыска чогаадыгдан бижинер. Чогаадыңарга наречиелерни ажыглаарын утпаңар.

1. *«Хуулгаазын будуктар»* (чурукчулар, чурулга уран чүүлү);
2. *«Чымчак даш»* (чонар-даштан дүрзүлөр);
3. *«Элдептиг дой»* (керамика, дойдан кылыглар).

§ 46. Кылдыныг аргазының наречиези

☉ 275. Номчунар. Аңгылаан сөстөрнүң кайы чугаа кезээнге хамааржып, кандыг айтырыгларга харыылап чоруурун тодарадыңар. Олар домакка кандыг кежигүннер болурул, шыйыңар. Сөзүглелде өске-даа наречиелернүң ажыглаттынганын тодарадыңар. Бичеледир, чассыдар хевирде сөстөрнү тывыңар, олар кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодараткаш, хевир тургузар кожумактар кылдыр шыйыңар.

Бир-ле часкаар чайын Оюн Чааш Алгый-Хөлге чылгы хавырып чоруурга, хөл кыдыында ийи аңгыр оолдары **элеңейндир** кылаштажып чорааннар. Ол чудурук дег сарыг куш оолдары Чааштың аьдының соондан эдергеш, черле чыдып калбас болуп-тур. Чааш **пат-ла** алаң кайгай бергеш, аьдындан дүжүп, олуруп алган. Чинчижигештер дег, дозур кара карактарлыг алдын-сарыг кушчугаштар аңаа чедип келгеш, ону **долгандыр** чем дилеп, мыжырткайнчып кылаштажыр болган. Ам канчаар, Чааш ол амытаннарны кончуг хумагалап туткулааш, хойлагылап алгаш, аалынга чортуп чанып келген.

— Оо! Күжүр чаш чүвелерни! Иезинден кандыг-бир чылдагаан-биле чарылган амытаннар хире-дир. Байлаң, шыйлашкыннардан чыып берип, сүттү үргүлчү ижиртир силер. Кырган кижиге-даа дузалаарга, буяны чедер, качыгдан амытанны-даа карактаарга, буяны чедер чоор. Ол бичии куш оолдарын бак чаңнаваңар, оглум — деп, адазы мынча деп-тир...

Аңгыржыгаштар хөл кыдыынга кезек кылаштажып чоруй, сугже кире халышкаш, чалгыннарын сугга **чазыладыр** шаптагылап, «Ава-ава!» кылдыр алгыржыптарга, кайыын-на ийик, бир-ле черден аңгыр үнү дыңналып келген...

Чааш аалынче чанып ора, хая көрнүп кээрге, салыпкан аңгыржыгаштарының кырында улуг-ла сарала-сарала ийи аңгыр **кылыттыр** киискип турганнар... (М. Эрген)

Кылдыныг аргазының наречиези кылдыныгның кандыг янзылыг, кандыг арга-биле боттанырын илередир болгаш **канчаар? канчалдыр?** деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка **байдал** болур: **дыңзыдыр, аяар, чоорту, ыткылаштыр.**

канчаар?   канчалдыр?
↓   ↓   ↓   ↓
Төндүр кылыр, чараштыр бижиир.

 276. Бирги одуругда сөстөргө наречие тургузар чогаадылга кожумактарын немевишаан, кылдыныг аргазының наречиелерин тургузунар. Тургускан сөстөриңерни ажыглап, ийиги одуругда наречиелер-биле домактардан чогаадыңар. Домактарыңарда наречиелерже өзек сөзүндөн айтырыын салгаш, домак кежигүңү кылдыр шыйыңар.

I. Дартай..., багай..., хат..., хөлүй..., чындый....

II. Таваар, дужа-келбиже, бакка-сокка, дегийт.

277. Домактарны номчуңар. Кылдыныгның кандыг янзылыг болуп турарын илереткен сөс каттыжыышкыннарын домактардан ушта бижээш, эге хевиринге салгаш, сайгарыңар.

Үлегери: *Убса-Нур ыйгылаажы — бойдустуң ёзулуг-ла чайгаар бүткен эртем лабораториязы.*

$$\begin{array}{ccc} & \text{канчаар?} & \\ \text{нар.} \sqrt{\quad} & & \sqrt{\quad} \text{к.с.} \\ \text{чайгаар} & & \text{бүткен, эге хевири — чайгаар бүдөр} \end{array}$$

1. Улус ыңай-бээр үзүк чогу-биле шуужуп-ла турган. 2. Дыштанган чон чоорту эвээжеп, сайгылгааннар чайыннандыр хып эгелээн. 3. Куулар өөрүнче бүдүү имнепкеш, дорт-ла базыпкан. (О.С) 4. Оолдар хончуларын улам дыңзыдыр дагдынгылап, хүрешке белеткени бергеннер. 5. Чирбээжин саглаңнадыр кезек девигилээш, Анчат Чылбай-оолга самнап чеде бергеш, хүрежиили дээрге, оозу калбаш чыда каапкан. (М.Э)

 278. Сөзүглелди номчуңар. Чогаалда маадырының мөзү-бүдүжүнүң кандыг онзагай талазын көргүзөринге наречиелер ажык-дузалыг болганын чижектер-биле бадыткаңар. Наречиелерниң тургустунган аргазын тодарадыңар, тайылбырлаңар. Сөзүглелдиң кыска утказын эдерти бижинер.

БЯШ АЯККА ШАЙ ХАЙЫНДЫРЫП...

Алдан дургуннар Амбын шеринге бастырган соонда, Улаастайның кара кинданындан (кара өгден) хосталып үнген кара чаңгыс кижин Монгуш Садыаяжык болган. Төрөл чону ону Сарыылдыг Садыая деп адап алган.

Сагынгыр-тывынгырының ачызында кандыг-даа берге байдалдан уштунуп үнүп чораан эр чүве-дир. Дамчыыр чугаадан алырга, күжүр Сарыылдыг бир аал өдөөндөн ыяш аяк тып алган дээр болгай. Ол падар аяанга шайны хайындырып ижип чораан дээр-дир. Ооң тывызымындыг турган чүве-дир. Ол одаг салгаш, сайның чудурук хире бор-

бак даштарын чарлып чаштап турар кылдыр изиткеш, белен суглуг аянче улай-улай суп, удаа-дараа солуп туруп, сугну шуут-ла шайгылаштыр хайындырып аар. Ону чемнээрде, черлик-шай, ыт-кады, шеңне дээш ажыглавас-ла оъду чок, кат-чимис аймаан шуптузун ынчаар хайындырып ижип чораан кижидир. (Ч. Чулдумнуц-биле)

279. Чагырткан сөзү наречие-биле илереттинген сөс каттыжыышкыннарын ушта бижээш, сайгарылгазын кылыңар. Сөс каттыжыышкыннарын эге хевиринге салыңар. Сөзүглелде кайы бөлүктүң наречиелери ажыглаттынганын айтыңар, тургустунган аргазын тайылбырлаңар.

Амыдыралында баштайгы кышты Азыранды өөрүшкү-биле уткуп алган⁴. Кыжын оолдар, уруглар-биле ойнаарга, аңаа дыка солун болган⁴. Шанактыг, хаактыг уругларны хала чокка сөөртүп, чуңгуну куду оларның-биле шивеңнедир чаржып бадып, харга таалал-биле аңдаштанып, мага хандыр Азыранды ойнап турган. (Ш. Суваң)

§ 47. Хемчегниң наречиези

280. Домактарны номчааш, аңгылаан сөстөрже айтырыглардан салыңар, оларның илередип турар утказын тодарадыңар.

1. Анчат дээрге секпилдерлиг калбак ак арынның, аажок сыгыртыр оол чүве-дир. Кайы класстың өөреникчилери эң эки ырлаар болгаш хөөмейлээрил дээн маргылдаалар үезинде күжүр Анчат ындынналдыр сыгыртыштарга, зал ишти чаңгыланып турган ышкаш сагындырар. (М.Э.) 2. Ол шагда улуг улус айбылаарга, эң ылаңгыя улуг кижилер кылыр ажылче чорударга, хөлчок өөрүүр чүве болгай. (К.-Э.К.) 3. Бис бызаалыг мыйгакты кезек көрүп олура, оюп чоруй барган бис. (К.А.) 4. Кадыргылар сыырткышка аажок туттунар болду. (К.А.)

Хемчегниң наречиези кылдыныгының азы ылгавыр демдектиң шынарының хире чергезин, хемчээлин көргүзөр болгаш *кайы хире? чүү хире?* деп айтырыгларга харыылавышаан, домакка *байдал* азы *тодарадылга* болур: *аажок, дендии, көңгүс, шору арай, эң, дыка.*

$\begin{array}{cc} \text{кайы хире?} & \text{кайы хире?} \\ \downarrow & \downarrow \\ \text{Көңгүс шимчевес,} & \text{дендии улуг.} \end{array}$

 281. Бердинген наречиелер-биле домактардан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Кайгамчык-ла, дыка-ла, аажок, көңгүс, арай, эң, дендии.

282. Сөзүглелден хемчегниң наречиелерин тывыңар, оларның домактың кандыг кежигүннери болуп чоруурун тодарадыңар.

Школадан чанып ора, Эрес-оол кудумчуга эникке таваржы берген. Эниктиң чаражы кончуг. Бүгү боду дас кара, чүгле хөрээнде чүрек хевирлиг ак чер бар. Эрес-оол эникти дораан-на Чүреккир деп адап алган. Эник кырган-ачазының сеткилинге дыка таарышкан.

— Эр хей, оглум. Ёзулуг-ла биске херек кадарчы ыт эккелген-дир сен.

Чүреккир кадарчы уктуг, кырган-ачазы, кырган-авазыңа херек ыт болганыңа Эрес-оол дыка-ла өөрээн. (*III. Суван*)

 1. Ыт — кижиниң шынчы өңнүү дээрзин шупту билир силер. Кандыг ажилды кылып чоруур кижилерниң амыдыралы ыт-биле сырый харылзаалыгыл?
2. А кандыг мергежилдиң кижилериниң ажылы ыт-биле дорт харылзаалыгыл, бо дугайында медээлерден чыып, кыска дыңнадыглардан кылыңар.

283. Номчуңар. Сөзүглелден хемчегниң наречиелерин хамаарышкан сөстери-биле ушта бижээш, харылзаалыг айтырыглардан салыңар. Оларның домакка кандыг кежигүннер болурун тодарадыңар.

Тулаа куштарының эң-не эрес-омаа болгаш ыраажызы — дуруяалар. Улгадып келген эр дуруяалар чоолбургай кара чоғдурларлыг, кара-көк өңнүг апаар. Оларны кара-дуруяалар дээр. Кара-дуруяаларның үнү кедергей өткүт.

Дуруяалар бир черге бөле олургулапкаш, чиртиледир³ эде бээрге, оларның чидиг үннери арга-даш сыңышпааже чаңгыланып-ла үнер. Ниити аялганы кым-даа үревес — шупту деңге эгелээш, деңге доозар.

Дуруяалар ынчаар хөгжүмнөп-хөгжүмнөп, дээр хиндиинче талый-тыр-ла ужуп үне бергилээш, ында узу-ун, суук аялга-биле «Крю-ю-юх! Крю-ю-юх!» кылдыр үзүк чок эткилеп, таваар салдап чоргулаар.

Дуруяаларның аажок бедиктен дыңналып кээп турар мындыг өткүт-чидиг аялгаларын кырган-авам амырал болгаш таалал-биле дыңнаар:

— Оох, экизин, ажы-төлүм! Кара-дуруяалар бертен чай бажын чара алгырыптылар! Ам-на агаар-бойдус чылып, чымчап, оран-таңды орталаныр³ боор!

Оон, шынап-ла, чылыг болгаш кааң хүннер улаштыр шуушкаш туруптар. Дуруяалар, кырган-авамның бодалы ышкаш, чай бажын чара алгырар эвес, а чылыг дүжерин эндевес куштар болганы ол-дур ийин. (М. Эрген)

 Агаар-бойдустуң байдалының өскерлирин эндевес кандыг дириг амытаннар, куштар билир силер, ол дугайында материалдардан чыып, кыска дыңнадыглардан кылгаш, эштериңерге сонуургадыңар.

 284. Бердинген домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар, хемчегниң наречиелери домактың кандыг кежигүннери болурун, кандыг айтырыгларга харыылаттынарын делгереңгей кылдыр тайылбырлаңар.

1. Удуур дээш кежээ чыдып алгаш, чайгы аяс дээрде кылаңнашкан сылдыстарже, хола тавак дег айже Сылдыс дыка үр-ле көрүп чыткан. 2. Корабль элээн дүрген чавызап баткаш, чаңгыс черге астына берген. 3. Чүү деп харыылаар аайын тыппайн, оол кезек када аңгадай хона берген. 4. Черниң бичиизин Сылдыс кайгаан. Чинчи ышкаш, мырыңай бичии ынай. Чер Сылдыска кедергей улуг ышкаш кылдыр сагындырар чораан. 5. Хенертен Сылдыска аажок-ла чааскаанзыргай апарган. (Ш. Суваң)

§ 48. Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры

285. Бердинген домактарны номчааш, аңгылаан сөстөрже айтырыгларны салып, кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодарадыңар. Домактарны кежигүннерге сайгарыңар. Түңнелден үндүрүңер.

1. Чайның **изии** бергедедип-ле келди.
2. **Изиг** шай аартап олур бис.
3. **Изиг-изиг** базыптыңар, чедер черивис ам-даа ырак.

Тыва дылда чамдык сөстөр чүве ады-даа, демдек ады-даа, наречие-даа бооп болур.

Чүве ады	Демдек ады	Наречие
чүвени илередир	чүве адынга хамааржыр болгаш ылгавыр демдек илередир	кылыг сөзүнгө хамааржыр болгаш кылдыныгның ылгавыр демдээн илередир
Кижиниң экизи (чүү?) оон эртпес.	кандыг? ↓ ↘ эки кижич.а.	канчаар? ↓ ↘ эки өөренирк.с.

286. Домактарда аңгылаан сөстөрже айтырыглардан салып, кандыг чугаа кезээнге хамааржырын тодарадыңар.

1. «Вз-во-од, чыска-алыңа-ар!» дээн кончуг **чидиг** алгы аал кырынга чаңгыланы берген. (М.Э.) Одагда кезектер дөгере хып, көстели берген. Көстөрниц чалынының **чидии** кончуг. (Ш.С.) 2. Шериг кезээниң чыскаалының шынарын көргөш-ле, бо **быжыг** чурумнуг, тиилээринге бүзүрелдиг солдаттар-дыр, азы шеригниң уран аргазынга ам-даа чедир өөрөнмээн, боттарынга **быжыг** бүзүрел чок солдаттар-дыр деп билип ап болур. (М.Э.)

287. Бердинген сөстөрдөн дараазында модельдер ёзугаар сөс каттыжыышкыннарындан тургузуңар: *д.а + ч.а* (чүвениң демдээ); *нар + к.с* (кылдыныгның демдээ). Аңгылаан сөстөр чүве ады уткалыг ажыглаттыңан домактардан чогаадыңар.

кандыг?
канчаар?
↓   ↘
↓   ↘
Улегери: томаанныг кижич.а. — томаанныг олурарк.с.

Хөглүг, чиик, быжыг, чиг, дүрген, **соок**, **чылыг**, күштүг.

288. Аңгылаан сөстөр кандыг чугаа кезээ бооп чоруурун дараазында арында таблицага даянып тургаш, тодарадыңар. Ол сөстөр наречие болуп чоруур кылдыр домактардан чогаадыңар.

1. Эдирленчек булут **өттүр** ээтпек ай-даа эштип чору. (О.С.) 2. Хар чаггандан **соңгаар** малды хөй маңадып, одар шыгырландыр бастырып болбас. 3. Хар-биле хана ортузу **чедир** хөөп каан өг дүндүүндөн ыш буруңайнып тур. (С.) Аяңның ортузунда улуг майгын тип, ону **долгандыр** шериглер тургузуп каан. (Ш.С.)

289. Таблицада бердинген үлегер ёзугаар өрү, куду, өттүр, дескинди, долгандыр, бээр, дургаар, чедир, удур, ажилдыр деп сөстөр наречие болгаш эдеринчилер болур кылдыр эжеш домактардан чогаадынар. Чогааткан домактарыңарның синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Дوماктарыңарда ажылгаан наречиелер болгаш эдеринчилерге хамаарыштыр кандыг кежигүн болганын, кандыг айтырыгларга харыылаттыңарны тайылбырлаңар.

Наречие	Эдеринчи
өрү, куду, өттүр, дескинди, долгандыр, бээр, дургаар, чедир, удур, ажилдыр	
канчаар? нар. √ ✕ <u>Долгандыр</u> херимнээн бажында келдивис.	кайда? ч.а. √ ✕ <u>Бажың долгандыр</u> тараан чечектер.
Ылгалы	
Айтырыгга чааскаан харыылаар	Өске сөс-биле кады чаңгыс айтырыгга харыылаар

290. Номчуңар. Өрү, куду деп сөстөр кандыг чугаа кезээ бооп чоруурун тодарадыңар, харыыңарны бадыткаңар.

— Черге чип чоруур силер, оолдарым¹ — дээш, кырган-авазы халка быжырган далган суп, бичии көгээржикке³ хойтпак кудуп берген.

Хойну канчаар кадарарын кырган-ачазы эрткен чайын-на өөредип каан.

Ойнуң* хевис ышкаш ногаан көктүг ийинге* олуруп алгаш, оолдар чөмнени бергеннер...

Сылдыс хеп-хенертен ийни куду чуглуп-ла баткан⁴.

— Чүге кижичууктай идип турар сен?! — деп, ол дуңмазынга хорадай берген.

— Бодуң чуглуп баттың чоп. А мен сээң соондан...

— Соондан, соондан... — деп, Сылдыс химиренип чоруй, ийни өрү холу-биле айыткан. Оолду чууй үстүрүпкен кара баштыг ак хуна хап иштинче бажын суп алган, далганны чиген турган.

(Ш. Суваң)

§ 49. Наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазы

Наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазының чуруму

1. Чугаа кезээ.
2. Укталбаан, укталганы (укталган болза, тургустунган аргазы).
3. Утказының аайы-биле бөлүү.
4. Домакта синтаксистиг хүлээлгези.

Наречиениң морфологтуг сайгарылгазының үлегери

Дамырак мээсти куду шулурадыр агып бадып чыткан. (Ш. Суваң)

Шулурадыр — наречие. Укталган, морфологтуг арга. Кылдыныгның болур аргазының наречиези, домакта байдал болуп турар.

 291. Номчунар. Сөзүглелдиң утказын тодаргай илередиринге кандыг бөлүктүң наречиелериниң делгеренгей ажыглаттынганын тодарадыңар. Укталган наречиелерниң тургустунган аргазын айтыңар. Алдан-маадырларның бирээзи Сарыылдыг деп шолалыг Садыаяжыктың одаг салыр арга-дуржулгазының дугайында чүнү билдиңер, оң дугайында чугаадан чорудуңар.

ЫШ ЧОК ОДАГ

Садыаяжык истеп-сүрүүшкүндө, дилээшкинде турар болганда, ол онза оваарымчалыг болур ужурлуг. Ынчангаш кайы-хамаанчок одаг кыпсып, ыш бургурадыр³ болза, ол кайы оранчоктан эскертинер болгай. А Сарыылдыг одагны ыш бурт кылбайн кыпсып ап, одунуң чылыынга дөгеленип чораан кижидир. Ыш чок одаг канчап турар боор деп кижидир кайгаар чүве.

А ыңдыг ыш чок одагны³ салып ап база болур чүве бооп-тур. Ол салырда, одаг чээргенин кончуг хынамчалыг³ шилип аар: черде чыткан чээрген ап болбас (ол бичии-даа бол, черле шык чыдар, ынчангаш ышталыычал), а турган ыяштың кургаг будуун алыр, бир эвес ол хараган болза, картын аштап каапкаш, одаарга, ыжы барык-ла көзүлбес боор чүведир.

А ол ыштың көстүр-көзүлбеси агаарның байдалындан кончуг хамааржыр⁴. Бир эвес агаар шык болза, ыш дыка тода көстүр, а кажан агаар кургаг турда, ыш барык көзүлбес³, көзүлзе-даа, агаарже бедип үнмес.

Кижилер караандан чаштынып чораан Сарыылдыг алыс төрүмелинден хайгаараачал кижиге болгаш, черниң черинге аштап-суксап, доңуп-дожап өлбээни чогуум-на ооң шак ыңдыг сагынгыр-тывынгыр чорунун ачызында болган. (Ч. Чүлдүмнүц-биле)

292. Бердинген домактардан наречиелерни ушта бижинер, бөлүүн тодарадыңар. Укталган наречиелерниң тургустунган аргазын айтыңар. Дөрт наречиениң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Ол үеде кырымда дош дизирткайндыр, казырткайндыр³ үүр-мектелдир бусту берди. (П.О.) 2. Чайын Индигирка унунун эвенкилери кады чайлаглаар-ла болгай. 3. Эртең, куш дүңде, турдувус. (А.Ф.) 4. Өрү көөрге, хайныгып турар булуттар тырылган мындыг оран-на болгай. 5. Долгандыр көстүр-ле чүве хар-ла, хар. 6. Соңгаар, бурунгаар-даа, оңгаар, дескээр-даа көөрге, кайда-даа чаңгыс аай, кас чалгыны дег ак делгем девискээр чыдар бо-ла. 7. Соңгу чүктен ажыг чывар сыыңайнып кээп, чоорту³ күштелип орган. 8. Ыйба харжыгаштарны холуштур³ үрүп, казыргылап, дүвүлөп эгелээн. (С.Д.)

 293. Домактарны номчуңар. Уткалыг бөлүктөрүнүн аайы-биле наречиелерни аңгылай бижинер. Укталган болза, тургустунган аргазын айтыңар. Аңгылаан сөстөрүнүн шын бижилгезин тайылбырлаңар.

1. Аалывыс-биле кожа Очур-оол дээр кижиге **чурттап** турган. Ооң оолдары мээң-биле шоолуг ойнавас, ырадыр баарындан коргар улус. 2. Доржу удуур серивисче-даа барбайн, ишкээр шиглей углапты. Акым мээң чанымга чедип келгеш: «Дөө ол хараган дөзүңде отту көрүп тур сен бе?» — дээш, холу-биле бурунгаар **айты-дыр**. 3. **Ак-Чүрек** хенертен чирти-ле берди. Дүрген-не үне халыдым. Кудууртан акым чортуп олур. Ак-Чүрек мени мурнай акымны ээртинип, доза туруп, эргеленип ойнап-ла чор. (О.С.)

 294. Тайылбырлыг хыналда ажил. Хей сек орнунга кандыг үжүктөр салырын айтыңар, шын бижилгезин тайылбырлаңар. Наречиелерни ушта бижээш, бөлүүн, тургустунган аргазын айтыңар. Ийиги абзацта бижик демдектеринин чүгө салдынганын тодарадыңар.

Чеди ай төнчүзү, сес айның эгези турган. Х...лч...к-даа изиг к...ң хүн. Сай-Суунуң алаагының ындындан дуруя...лар чыскаалдыр, делгем шынааның кырын дургаар «куру-куру» дижиб, ...аваар чылбыр-тып кежиб бар чыткан. Ыдыктыг куштарның диз...нден улуг-биче сигенчилер кезек када карак салбайн, ...аалап көрүп турган бис. Оларның ужуд...шкунун мен ынчан стадион ...олгандыр маңнаан чадаг чарышчыларга деңнээн мен: дуруяалар кыйгыржып каап, шууштур эр...ип-ле турган.

— Оолдарын у...арынга өөредип турары ол-дур. Көрүңер даан, ийи улуг дуруяаның ортузунда шала бичежек дуруяа чоруур — деп, ашактарның бирээзи чугаалай-дыр.

Чырык чер кырында амыдырал деп чүвениң хүн бүрү-ле өөредилге болурун ынчан шору быжыгып бар чораан уг...ным-биле бодап кааш, Шогжал ирейниң дузазы-биле кад...р сывы тудуп өөренгенимни сактып келдим. Ырак орукче аъ...анырының бе...инде дуруяаларның оолдарын канчаар өөредип турарын көргөш, кижилер база бо...арының төлдерин чажындан-на амыдыралга, ажылга өөредип эгелээр чүве-дир деп ажыдышкы...ы кылган мен. Хандыр бодаар чүве болза, эскертин...ес чүве бүрүзү-ле ханы уткалыг болур. (А. Даржай)

ДУЗАЛАЛ ЧУГАА КЕЗЕКТЕРИ

Дузалал чугаа кезектери сөстөрни болгаш домактың кежигүннерин, нарын домактың иштинде бөдүүн домактарны аразында харылзаштырып турар, кижиниң янзы-бүрү байдалын (өөрээнин, хомудаанын, кайгаанын дээш о.ө.) илередир сөстөр болур. Дузалал чугаа кезектерин **эвилелдер, эдеринчилер, артынчылар** деп аңгылаар.

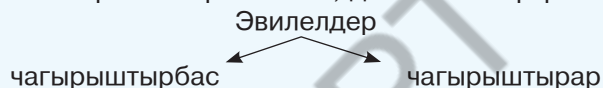
§ 50. Эвилелдер. Чагырыштырбас эвилелдер

 295. Номчуңар. Аңгылаан сөстөрниң домактарда кандыг утка кирип турарын тодарадыңар. Хуу чүве аттарын тывыңар, оларның утказын улуг улустан сонуургап айтырыңар.

Ол хүн амдыы аалга ойнаваан оюн-даа чок. Өгге кирзе — даалы, шыдыраа, кажык; дашкаар үнзе — кадыр ийден чуңгулаар, баг адар,

баг кагар, тевектээр. Өске оюннар-даа канчаар, мээң ол хүн карак салбайн сонуургаан чүвем чүгле тевек мөөрейи болгай. Мөөрей боорда, ол чоок-кавыда чок дээн тевекчилерниң — Карсыга биле Эрендип дээр ийи кончуг эрниң — аразында мөөрей. Чыылган чоннуң сонуургааны-даа медээжок. Ол база-ла ужурлуг. **Чүге дээрге** Карсыга Кара-Шанчыг аалдарының тевекчизи, **а** Эрендип Ээр-Хавак аалдарының бооп кээр. Ынчап кээрде, ийи эрниң чүгле бодунуң аразында эвес, **а** ийи аалдың алдар-адын камгалап, маргыжары ол. Ооң кадында Карсыга биле Эрендип аразында сорулдаалыг кыстыг болбазыкпе. Ынчанганда, мөөрей анаа эвес, **а** адаанныг мөөрей. (Ч. Чулдум)

Эвилел — аңгы-аңгы сөстөрни азы нарын домакта бөдүүн домактарны аразында харылзаштырарыңа хереглеттинер дузалал чугаа кезээ. Ол айтырыгга харыылаvas, домак кежигүнү болбас.

 296. Номчунар. Аңгылаан сөстөр кандыг чугаа кезээнге хамааржырдыр, олар домакта кандыг хүлээлге күүседип чоруур-дур? Олар домак кежигүннерин бот-боттарындан утка талазы-биле хамаарышпас кылдыр бе азы хамааржып чоруур кылдыр холбаштырып турар-дыр бе, тайылбырлаңар. Академик Обручев сынын чурт чуруундан тывыңар.

ТЫВА — АРЖААННАР ЧУРТУ

Тыва — аржааннарның, эм-дом суг баштарының чурту. Республиканың девискээринде оларның саны 100 ажыг. Эң-не улуг билдингирлери — Тываның чөөн талазында Академик Обручев сынында чыдар 52-ден 85 чедир градус чеде бээр изиг аржааннар Үш-Белдир (Соңгу аржаан) биле Тарыс (Мурнуу аржаан). Республиканың чону Шивилиг, Уургайлыг, Кегээн-Булак, Хемчик, Кара-Суг, Торгалыг, Улаатай, Маңнайлыг **болгаш** өске-даа соок аржааннарже хөй барып турар. Хову черде чыдар дустуг хөлдөрни: Дус-Хөл **база** Чедер хөлдөрни эмнээшкинге кончуг ажыглап турарлар. Тываның аржааннары **болгаш** хөлдери кайгамчык эм шынарлыг, олар чурттуң эң онзагай бойдустуг чараш черлеринде чыдарлар. (К. Аракчаа)

Чагырыштырбас эвилелдер домак кежигүннерин азы домактарны бот-боттарындан утка талазы-биле хамаарышпас кылдыр холбаштырар.

Чагырыштырбас эвилелдерни үш бөлүккө аңгылап турар:

1) каттыштырар (болгаш, биле, база);

2) удурланыштырар (ынчалза-даа, ынчалзажок, ынчанмыже, ындыг-даа болза, ындыг болза-даа, а, ынчаарга, харын);

3) аңгылаштырар (азы, ийикпе, ийикпе азы, бир болза, чок болза, бирде... бирде).

297. Номчуңар. Чагырыштырбас эвилелдерни тывыңар, оларның домакка хүлээлгезин тодарадыңар. Баштайгы диктор Сергей Кондинкинниң дугайында медээден солуннарның эрги үндүрүлгелериниң электроннуг хевирлеринден тып номчуңар.

Эфирже эң бир дугаарында 1966 чылдың март 28-те үнген бис. Дуржулгалыг диктор Сергей Кондинкин чагып-сургаанының соонда, Света биле Борбааны камералар мурнунга олуртупкан. Телеэфирже бир дугаар шенелде үнүүшкүннүң дугайында радиоба баш удур чарлаан турган. Оон аңгыда каяа, кандыг суурларга Тываның теледамчыдылгаларын көрүп болурун база дыңнаткан. Үези келген соонда, дикторлар бир дугаар сөстөрүн тыва дыл кырынга чугаалаан: «Экии, телекөрүкчүлөр! Бис силер-биле ак-көк экраннарга бир дугаар ужуражып тур бис. ...». Ооң соонда тыва болгаш орус дылдарга медээлерни дамчыткан. Дараазында уругларга «Тоол, чедип кел!» деп теледамчыдылганы, «Авам, ачам болгаш мен» деп уран-чечен фильмни көргүскөн. Тываның төөгүзүндө бир дугаар тыва телевидениениң эфирже үнүүшкүнү ындыг хевирлиг эрткен. (С. Маады)

Каттыштырар болгаш аңгылаштырар эвилелдер турда, сөстөрниң болгаш домактарның аразына биче сек салбас. *Бир болза, чок болза, бирде* дээн чижектиг аңгылаштырар эвилелдер катаптап турар болза, ынчан оларның аразына биче секти салыр: *Койгун бирде Торгаже оң кулаан делбийтип, бирде Сырбыкче солагай кулаан делбийтип дыңнап олуруп-тур.* (К.-Э.К.)

Удурланыштырар *ынчалза-даа, ынчалзажок, а, ынчаарга* чергелиг эвилелдерниң мурнунга биче сек салыр: *Артыш кара аъттыг, а почтачы доруг аъттыг.* (М.Э.)

298. Домактардан эвилелдерни тывыңар. Олар домак кежигүннерин бе азы домактың кезектерин каттыштырып турарын тодарадыңар. Аңгылаан домакты кежигүннерге сайгарыңар.

1. Оон бээр ам эрткен хонуктарны болгаш дүннерни кижиг санап четпес. (Т.С.) 2. Алдын кадын бир чүүл оо-хоран аржаанын дедир кустуруп алган, бир чүүл оо-хоран аржааны чыланнь эът-кежинде болгаш ханында сице берген үнмес болган, ынчангаштың ол хевээр чыланнь шагар болган ужуру ында чүве-дир. (Т.С.) 3. Үгү күштүг дырбактарлыг, дүне чырыыр карактарлыг, а хүндүс удуур болган куш-тур. (Т.С.) 4. **Сылдыс көңгүс кортпаан, харын ол кымнар боор деп улам сонуургай берген⁴.** (Ш.С.)

 299. Болдунар черлерге эвилелдерни ажыглап тургаш, «*Хоорайы-выстың келир үези*» деп темага даап бодаашкын хевиринге кыска чогаадыгдан бижирер.

§ 51. Чагырыштырар эвилелдер

300. Номчунар. Бөдүүн домактарның кызыгаарын айтыңар, оларны бот-боттарыңа хамааржыр кылдыр холбаштырып турар сөстөрни тывыңар.

1. Хекти чалап эккээри-биле Ала-Саасканны чоруткан иргин, чүге дээрге ол өске куштарга бодаарга, аас-сөстүг, арга-хоргалыг куш болган. (Т.С.) 2. Эжи Болат биле Хат акызы чоруй барганнар, а Маңнай чааскаан арткан болгаш, өөн аргыырыңа улам мергежип, эртен даң бажыңдан кара кежээге чедир ажылдаар апарган. (Т.С.) 3. Чук биле Гек дүрген-не чемоданнар артынче чаштына бергеннер, чүге дээрге бо черниң хуналарыңа чүү херегин кым билир ону. (А.Г.) 4. Хлеб төнүп бар чыткан, ынчалза-даа авазы далган тып алгаш, боова быжырыпкан. (А.Г.)

Чагырыштырар эвилелдер чагырышкан нарын домактын кезектерин холбаштырар.

Чагырыштырар эвилелдерге *чүге дээрге, чүге дизе, ынчангаш, төлээде* дээн чижектиг эвилелдер хамааржыр.

Домакка *чүге дээрге, чүге дизе, ынчангаш* дээн чижектиг чагырыштырар эвилелдерниң мурнунга биче секти салыр: *Хоптак Сааскан Ус-кушкаштың оолдарыңа дээп шыдавас¹, чүге дээрге ол уязын будуктарга халайты азып алыр².* (С.С.)

Чылдагаанның *төлээде, ужун, болгаш* дээн чижектиг чагырыштырар эвилелдериниң соонга биче секти салыр: *Медээ одаан канчаар*

кыпсырын ачазы Кара-Баштыгга айтып берген болгаш¹, кургаг сиген, хадың тозу, ыяш чиирбейи чыдар овааның таваанче оттуг кезекти ол октапкан². (III.C.)

301. Номчуңар. Чагырыштырар эвилелдерлиг домактарны тыпкаш, ында бижик демдектерин тайылбырлаңар. Бо сөзүглелде чагырыштырар эвилелдерни чүгө эвээш ажыглаан деп бодаар силер, тайылбырлаңар.

Тайгага бир эвенк кижиге бодунуң өг-бүлөзи-биле ол-бо хонаштарга көжүп чурттап чораан. Ол кадайлыг, уруглуг болгаш ивилерлиг турган.

Олар бир улуг хемниң эриинге доктаай бергеннер. Өг-бүлөзи биле ивилерин коданга каапкаш, эвенк кижиге балыктап тургаш, чадырындан элээн ырай бергенин безин эскербейн барган. Балыктап алгаш, чанып келген. Чадырынга кирип кээрге, кадайы ыглап олураар боорга:

— Чүгө ыглап олураарың ол? — деп айтырган.

— Чангиттер шупту ивилерни сүрүп аппаратты. Уруум-биле тайгаже чаштына бердим — деп, кадайы чугаалаан.

Эвенк кижиге тургаш:

— Ох, мени дыка-ла коргуттуң. Мен сени инезин чидирип алган деп бодадым — дээн.

Шаанда эвенкилерниң өг-бүлөзине херээжен кижиге чүгле чаңгыс инелиг турган ужун, ине ынчан ол хире үнелиг турган. Бир эвес оозун чидирип алып болза, хеп даараар херексели чок болур, ынчангаш өг-бүлө өлүр. *(Эвенк улустуң тоолу)*

302. Номчуңар. Хей сек орнунга эвилелдерни утказының аайы-биле ажыглаңар.

Ол хоорайга үш даараныкчы эр турган чүве-дир. Оларның ийи улуу боттарын шыырак ус-шеверлер бис дижир, ... бо удаада хөлүн кайын чазар бис дишкеннер. Үш дугаар даараныкчының дашты-биле онзаланыр чүвези чок, аазатпай, ажылынга база чер албас, ..., бодун чоонган мен, моон өске аас-кежиим кайыын келирил деп боданып турган. *(Гримм алышкылар)*

Ажыглаар сөстөр: ынчангаш, ындыг-даа болза.

303. Дараазында эвилелдерни чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн домак база нарын домак тургузарыңга ажыглаңар.

Үлегери:

1) Бичии оолдар бедик черлер үнүксээр **болгаш**, мочургалар дүжүрер дээш, терек кырынче үне бээр.

2) Бедик даглар чурттуг Памир, Тянь-Шань **болгаш** Кавказ чурт-такчыларыңга Мөңгүн-Тайга улуг баалык кылдыр сагындырза хөңнү. (М. Ховалыг)

1) а, ынчалза-даа;

2) чүге дээрге, болгаш.

 304. Номчуңар. Сөзүглелде кол бодалды тодарадыңар. Чагырыштырар эвилелдерни тыпкаш, оларның ужур-дузазын тайылбырлаңар.

Чук биле Гек чанып келгеш, дыка үр ыыт чок органнар. Олар ам эптежи бергеннер, чүге дээрге оларның кайызын-даа авазы ат кылыр деп билип олурганнар. Чук Гектен бир хар улуг болгаш, аңаа хөй хемчег онаажырын сезингеш, мындыг санал үндүрген:

— Ававыска телеграмма дугайында чүнү-даа чугаалаваалам, Гек? Телеграмманың херээ чүү боор. Ол чокка-ла, биске хөглүг-дүр.

— Мегелеп болбас! — дээш, Гек улуг тынган. — Мегелээрге, авам улам хорадаар болгай.

— А бис мегелевес бис. Бир эвес ол телеграмма кайдал деп айтырза, чугаалаар бис. Айтырбаза — ону чугаалап, билииргээн херээвис чүү боор. Билииргектер эвес-тир бис.

— Ындыг-дыр — деп, Гек чөпшээрешкен. — Мегелевес чүве болза, шак ынчаар кылгай бис...

Авазы кирип келген. Телеграмманың дугайын авазы билбээн, ынчангаш ол айтырбаан. (А. Гайдар)

 Ийи бөлүкке чарлып алгаш, Чук биле Гектиң авазын мегелээнинге хамаарыштыр ажык чугаадан кылыңар. Кижиниң мөзү-шынарының дугайында түңнелден үндүрүңер.

§ 52. Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазы

Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазының чуруму

1. Чугаа кезээ.
2. Эвилелдин бөлүү.

 305. Дараазында эвилелдерни шилип алгаш, чаңгыс аймак кежигүннерлиг бөдүүн азы нарын домактардан чогаадыңар. Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазын чурум ёзугаар кылыңар.

Үлегери: Ховуларның кызыл, сарыг база ак-көк чечектери Аржайны сонуургаанзыг салгын уу-биле бажын согаңнадып каап турганнар.

База — чагырыштырбас эвилел, каттыштырар, чаңгыс аймак кежигүннерни каттыштырып турар.

- 1) болгаш, биле, база
- 2) ынчалза-даа, а, харын
- 3) азы, бирде... бирде

306. Номчуңар. Айыткан домактың чугула кежигүннерин тыпкаш, эвилелди чүге ажыглаанын тайылбырлаңар, ооң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Тываларның шаанда чүве хемчээр херексели кончуг бөдүүн турган. Ынчангаш карак-биле олар чүнүң-даа хемчээлин часпас. Тараа бышкан дээш, шымчааш ызырарга, дишке кыйырткайндыр чуурлуп турар болза, хоорган тараа бышканы ол. Ону кургаг деспиге уруп аар. Шала бышкан тараа соктааттынмас, шилдегер, а эрттир хооруптарга, өрттенип, хүрере бээр. Ам тарааны согаашка ургаш, бала-биле соктаар. Согаашты теректен, шарландан, чамдыкта хадыңдан кылыр, чүге дээрге өске ыяштардан кылырга, ишти чартыланыр. Баланы ыяа-выла аар болгаш кадыг дыт азы хадыңдан чазаар. **Тараа согаажының дүвү чинге, а арбай, кызыл-тас согаажының дүвү алгыг, калбак болур.** (О. Бартан)

307. Номчуңар. Сөзүглелден чүү деп чаа сөстүң дугайында билип алдыңар? Силерниң чурттап турар чериңерде билдингир чечен-мерген

кижилер бар бе? Эвилелдерни тыпкаш, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар. Сөзүглелде оон өске кандыг дузалал чугаа кезектери бар-дыр, тывыңар.

1978 чылда Степан Сарыг-оол Чыраа-Бажы суурнуң чоңу-биле ужуражып турда, ону ынчан аныяк чогаалчы Хөвөңмей Ойдан-оол биле Леонид Чадамба эдерип чораан. Ынчангы совхоз директору Куулар Комбукай айтырган-дыр:

— Тыва чогаалчыларда азы чонда-даа дижик, акын деп адапкы дег кижиге бар ирги бе, Степан Агбаанович?

— Тыва дылда акы деп сөс бар, акын деп сөс чок. Ол болза казах дылда чечен ыраажы дээн уткалыг сөс-түр. Улуг назылыг йөрөөлчиге Джамбулду ынча дээр. Бисте болза ол чергелиг сураглыг чечен кижини ада дизе, бир-ле дугаарында Хорум-Даг чурттуг Монгуш Амашкынны адаар ийик мен. Ооң чугаа бүрүзү шүлүк-биле бүткөн элдеп-кайгамчык акын-дыр! — деп, Улустуң чогаалчызы харыылаан. (Ч. Куулар)

308. Дараазында эвилелдерни ажыглап, нарын домактардан чогаадыңар.

Үлегери: Час дүшкөн, ынчалзак хар ам-даа эривээн. Школаны дооскаш, Долума бир болза эмчи академиязынче кирип алып, бир болза ол авазыңга дузалажып артып каар.

- 1) ындыг-даа болза, ындыг болза-даа, ынчаарга;
- 2) ийикпе, бир болза, чок болза;
- 3) чүгө дээрге, чүгө дизе, ынчангаш.

309. Номчуңар. Эвилелдерни тыпкаш, оларның домакка уjur-дузанын тайылбырлаңар. Аңгылаан домактың морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Кыстың адын Аралмаа дээр. Шору шыдал-быралыг улустуң уругларының улуу турган ... , үргүлчү хой кадарар, ол кадарарда, кожазы Эрендип-биле бо-ла ээлчээ таваржы бээр. Ынчалдыр-ла чашкы шаандан кады сайзанактап ойнап чорааш, чарылбас эжишкилер апарганнар. **Ынчалза-даа, хайлыг чүве, сөөлгү үеде бай аалдың оглу Карсыга ... Аралмаага чызаалап*** эгелээн. Ооң ада-иези Аралмаа дээш «шай бузуп» каан деп чугаа база бар. Аралмаа бардам, турамык Карсыгага

хөңнү чок, ... бөдей өглүг, бөдүүн улустуң оглу Эрендипти эшсинер. Кажан ада-ие Карсыга дугайында элдээртирге, «Ол-даа хей боор» — деп дорт харыылаан дижир чүве.... туразы улуг Карсыга ону каяа херекке алып, уругга туралавышаан. Ийет, анаа эвес ийи мындыг адаанныг эрлер мөөрейге чижир дээн. Кайызы-даа он алдылап бар чыдар эрлер болгай. (Ч. Чүлдүм)

Ажыглаар сөстөр: ынчалза-даа, а, база, болгаш.

§ 53. Эдеринчилер болгаш дузалал аттар

 310. Номчунар. Аңгылаан сөстөр кандыг чугаа кезектериниң соонда турар-дыр? Бир эвес оларны ап кааптар болза, сөзүглелде сөстөр харылзаалыг болур бе?

Баш таарар черге баштарывыс болгаш чамдык кижилерниң салын ша-даа чедирбейн, арыглай тыртып каапты. Кашпык биле Шыылааның одура кезип октагылапкан кежегелери шала кырында, соп каан чылан ышкаш, дырлая берген чыдыр.

— Чунар зал мынаар эвеспе. Дөө ол кирер эжик бетинде черге хеп-сыныңарны уштуп алгаш, ынаар киргилей бээр силер, аңаа баарыңарга-ла, чүвениң ужуру билдине бээр — дээш, Прохорович холу-биле айтып кагды. (С. Тока)

Эдеринчи — синтаксистиг харылзаалар илередир дузалал чугаа кезээ. Ол чүве адының, ат орнунун, сан адының, причастиениң болгаш чүве ады уткалыг хереглеттинген чугаа кезээниң соонга чоруур, ооң-биле кады чаңгыс айтырыгга харыылап, чаңгыс домак кежигүнү болур: *Бичии чурукчу Надя Рушеваның дугайын (чүнү?) сактып келгеннер.* (Е.Т.)

Эдеринчилер

чингине   дузалал аттар

Чингине эдеринчилерге дег, ышкаш, дээш, ёзугаар, биле, билек, хире, чыгы, дугайы, бээр, дээр, ужун, чедир чижектиг сөстөр хамааржыр. Олар мурнунда турар чугаа кезээн кандыг-бир тодаргай падежке турарын негээр: *ай* (А.п) дег, *ол* (А.п) ышкаш, *ажыл-агый* (А.п.) дээш, *чурум* (А.п.) ёзугаар, *ооң* (Х.п.) *ужун, дүшке* (Б.п.) дээр.

Турлагга чедир сугга дүшкен күскелер дег-ле (канчаар?) келдивис. (М.Э.)

 311. «Уйгу чок Улуг-Хем» деп романдан үзүндүлөрнү номчуңар. Эдеринчилерни тыпкаш, кайы чугаа кезээниң соонда турарын, аңаа кандыг утка кирип турарын тайылбырлаңар. Ук эдеринчилерни кайы эдеринчибиле солуп болур-дур?

1.

Турза узун, тутса мөге деп улустуң чугаалажыр кижилериниң бирээзи ол. Бодунуң өшкү кежи чолдак тондан, хыралып калган* кара дөтпө* кежи хаптыга* бөрттөн, эттеп каан элик кежи дөртегер алгы чүвүрдөн, кырындан чаргаш* өгдешки* кедирген чымчак идиктен бүткөн хевинге ол кижиниң аптаразыг делгем хөрээ, чодур дыт дег, тырың дурт-сыны, кадап каан адагаш дег, тендиш дивес кылажы бастырбас болган. Эгиннеринге эптешпес кылдыр тыртыжа берген тонунуң чолдак чеңнеринден ооң чоржак салааларлыг холдары арттыр уштунгулап келгилээн, соокка хаваңналдыр* кыза берген билектерин дүгү хыралып калган уштуктары* мөлдүк-калдык* дуглап тургулаан.

2.

Кеденип бар чыткан аңчыны бо үениң бижик-билиглиг кижизи ырактан көргөн болза, дыка солун: ол бирде, хаар демдек дег, доңгая-даа бээр, бирде, кыйгырыг демдээ дег, хөндүрлү-даа бээр, бирде, хар кырынга, тире демдек дег, шөйлү-даа бээр, бирде, чартык сек дег, сөгедеп бады-даа бээр. Адак соонда, улуг сек дег, дүрүже берген соонда, ыды чиде берген. (К.-Э. Кудажы)

Тыва дылда *ишти, дашты, ынды, бети, арты, соо, мурну, кыры, үстү, адаа, баары, кыдыы* дээн чижектиг сестер ук төөгүзүндө чүве аттары болур, ындыг-даа болза олар тодаргай падежте чүве аттарының соонга чорааш, олар-биле кады чаңгыс айтырыгга харыылап, чаңгыс домак кежигүнү болуп чорааш, **дузалал аттар** болур.

Сүлдем ашак хар кырында (кандыг?) *хүлбүсче көрүп диттигипкен.* (К.-Э.К.) *Ол шала чавызап алгаш, ийи холун бурунгаар сунупкаш, черниң черинде коя кижиниң баарына* (каая?) келген. (К.-Э.К.).

 312. Номчуңар. Чиңгине эдеринчилер болгаш дузалал аттарны тывыңар. Оларның кандыг чугаа кезектериниң соонда турарын, домакка кандыг кежигүн болурун харылзаалыг айтырыгдан салып тургаш, тодарадыңар. Сөзүглелдиң кандыг хевирде бижиттингенин тайылбырлаңар.

Буян ам торлаа дузактавастай берген. Чүге дээрге олар ам соокка далдарааш, хар иштинден үнмес, аңаа оыттап чыда хүнзээр. Ча-согун-биле торлаалаарга, олча эвээш. Аш-тодуг-даа бол, доңуп-дожаан-даа бол, бичии кижиге, өске хамык уруглар дег, ойнаксаары база бар. Ынчан Буян инээниң чанынга чуңгулап эгелээр. Ооң шанаа, хаагы бар эвес, канчаарыл? Өөнүң чанынга болза, дүктүг дөжекти-даа, кандыг-бир бышкак быжындызын-даа мунуптар болгай. Бо дээрге Буянга амыр чүве-дир оң, ооң чуңгулаар дөжээ кезээде белен. Буян тей бажында хөртүк кырынга келгеш, өшкү кежи чолдак тонунуң соңгу эдээн аңдаргаш олуруптарга, хиг-ле дээр. Харлыг дүвү ооң арнынче үрүп, тынар чай чок кылдыр харлыгып келир. Оон ой адаанга чедип чоруй, үш-дөрт дукпуртуланы бээр. Хар ооң арны-бажын, мойнун эчигейлей бээр. Хөглүү аажок. Чааскаан каттырар-даа. Өске улус көрбес, ол-ла харааданчыг. (К.-Э. Кудажы)

 313. Тыва литератураның классиктиг чогаалы «Аңгыр-оолдун тоожу-зундан» үзүндүнү кичээнгейлиг номчунар. Ында дузалал аттарны тывыңар. Баш кыргыыр эзулалдың утказын канчаар билип алдыңар? Бичии уругга мал-маганны кандыг чылдагаан-биле айтып бээр-дир?

БАЖЫМ КЫРГЫТКАНЫМ

Уруг бажы кыргыыры база-ла бир байырлал болур чүве-дир. Ол байырлал кижиге-кижиниң бай-шыдалындан болур, бир хойну ыявыла дөгөрер, шуптузун дүлүп алыр.

Мээң бажымны база шору байырлап кыргытканын дең-дүң билир мен. Эңмежок-ла улус өөвүсте чыылган, каттыржып, чугаалажып олурганнар. Эки-ле сактыр чүвем — авамның торгу кезер төгерик кара хачызының будунда кадак баглааш, аптара кырында салып каан. Өгдө улустуң эң-не үстүнде олурганы даайым ол хачыны алгаш, солагай талакы кастыымдан* бир дүргек* дүк кескеш, ачамга тутсуп берди. Ачам ол дүктү бир кадакка боггаш, хомду* иштинде ыдык окка* баглап кагды.

Эртенинде аалывыстың хой кажаазы-биле өрээлдей туткан хураган кажаазында үш хураганныг хой, шупту алды баш, ийи анайлыг өшкү — шупту дөрт баш, бир сээнек анай — катый-хаара он бир санныг шээр мал үзүп киригеш, меңээ көргүскен. Ооң соонда хой, өшкүмге хөлчок-ла ынак апарган мен. Эртен хой үнерде, база ончалаар*, кежээ хой кирип кээрге, база ончалаар. (С. Сарыг-оол)

Ыдык ок деп сөстүң утказын Г.Н. Курбатскийниң «Тувинские праздники» («Тыва байырлалдар») деп номунда тайылбырлаанын номчуңар. Үстүнде сөзүглелде тайылбыр-биле деңнеңер.

Чаа чылдың бир хүндүлүг чеми — хой ужазы. Ону база-ла өгнүң дөрүңге салып каар турган. Бир эвес хойнуң хаваанга «кас» демдекти кезип азы салып каан турган болза, ужага ону «чемгерери-биле», тыва өг-бүле бүрүзүңге турган «ыдык окту» кадап каар чораан. Тывалар, бүгү түрк чоннар дег, «ыдык ок» тодуг-догааны болгаш тайбың чуртталганы оштап турган деп бүзүрээр чораан. Оон ыңай «ыдык ок» дээрге өг-бүлениң аас-кежииниң камгалакчызы, ажы-төлдүң аарыг-аржыктан камгалалы дээш, оон-даа өске уткаларлыг болур. Ыдык октуң чемгерериниң база бир аргазы — өгнүң хүндүлүг талазы — аптара биле орун бажының аразыңга, «... бичии үш харлыг оол уругнуң чажын кадакка ораагаш, хой ужазын кадап каар турган».

§ 54. Эдеринчилерни өске чугаа кезектеринден ылгаары

Наречиелер, деепричастиелер, демдек аттары болгаш чүве аттарының чардынмас хевирлери **эдеринчилер кылдыр** хереглеттинер. 1. *Бээр* (нар.) (кайнаар?) саадаптыңар, дунмаларым. (О.С.) — *Фермадан бээр* (дуз.ат) (кайнаар?) хаккаш келиили. (С.С.) 2. *Кижиниң хөйүңге тура* (деепр.) (канчаар?) чемнендивис. — *Эгезинден тура* (эдер.) (кажан?) эки өөренири чугула. (М.Х.) 3. *Улгаткаш, бажы* (ч.а.) (чүзү?) агара бергени ол чүве-дир. (М.К.-Л.) — *Аржаан бажы* (чүнү?) хирлендирбес. (С.С.)

314. Домактарны номчуңар. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны тывыңар, оларның кандыг кежигүн болуп чоруурун тодарадыңар.

1. «Моон ыңай тереңней бээр» — деп, ол аныяк рулевойну сурга-вышаан чораан. (Л.Ч.) Кара-Баштыг, бээр олур. Бис деспиден чиир бис, оглум. (Ш.С.) 2. Бо тараа дээр чараш чемни төп болбас чүведир ийин, оглум! (М.Э.) Чиңгис-Хаанның карактары дээр кара олчаан болган. ... Дээр оглум! (Ш.С.) Медээ одааның чалбыыжы дээр шаар окталы берген. (Ш.С.) 3. Көрбес бе, чаңгыс арбай туржук, чартык арбай безин кижиниң тынын алган-дыр. (М.Э.) Чыып алган безин чинчилер

дег дизип алган. (А.О.) 4. Демги ийи уруг мени баары каткыже каттырышканнар. (М.Э.) Дөртөн аътты чарыштырган дөңгеликтиг Дөгээ баары. (Улустуң ырызы)

 315. Номчуңар. Хөй сек орнунга эдеринчилер болгаш дузалал аттарны кириңер, оларның домакка синтаксистиг хүлээлгезин тодарадыңар. Дузалал аттарның грамматиктиг хевирлерге өскерлирин хайгаараңар.

Эртенниң-не Боражык сүт садыыңга Дагбаның уруу- ... бо-ла ужуражы бээр апарган. Ам ол эртенги шактарда сүт садыынче барбастаан. Дагба уруу Сендиңниң чаңгыс-ла айтырыыңдан ол чүдөн артык ырмазыраар турган. Бо эртен сүт садып алыр улустуң изиг түлүүн эртирипкеш, садыгга чедип келгеш, ээлчегниң ... туруп алыры ... , ыя аразында та кайыын чеде хонуп келген Сендиң ийик, ооң ... туруп алган. Сүдүн садып алгаш, дашкаар үнүп келгеш, бажыңынче углай базып бар чорда, ону Сендиң ызыртыр сүрүп келген... (А. Даржай)

Ажыглаар сөстөр: биле, билек-ле, соо, арты.

Тыва дылда биле деп сөс ийи аңгы хүлээлгени күүседип чоруур:
1) эдеринчи уткалыг ажыглаттынар, ынчан ону дефистеп бижиир: Ол кара карандаш-биле (чүнүң-биле?) чараштыр чуруур киж. (Е.Т.)
2) **биле** деп сөс эвилел болуп чорда, ону **болгаш** деп эвилел-биле солуп болур: Акы-дунма улустарывыстың найыралы алмазтан быжыг, терең суглуг Енисей биле (болгаш) Ленадан дүп чок ханы болзун! (Ю.К.)

 316. Эдеринчи болгаш дузалал аттарны тыпкаш, домакка кандыг кижигүн болуп чоруурун тодарадыңар. Чурукта сүлде демдекти көргөш, ооң чүнү илередип турарыңга хамаарыштыр бодалыңарны чугаалаңар.

Россия биле Тываның чаңгыс демнежилгезиниң 100 чыл болган байырлалының сүлде демдээн чуруурунунң талазы-биле мөөрейни чарлаан.

Василий Балчый-оол бодунуң төлевилелинде сүлде демдектиң кол утказын өлчей удазын таварыштыр илереткен. Бистиң өгбелеривис, оларның аразында көшкүн амыдыралдыг чон,

боттарының угаан-медерелинге өлчей удазынын шимчээшкинниң сок-саал чогуун, оран-делегейниң төнчү чогуун шаг төөгүден-не бээр илередип чорааннар. Ону кол өзек кылдыр ажыглап, төлевилелдиң автору өлчей удазынынга Россия биле Тываның аразында чаңгыс демнежил-гезиниң төнчү чогуун илереткен. («Алдын-Кушкаш» сеткүцүлден)

 317. Дараазында сөс каттыжышкыннарының аразындан дузалал аттарны тывыңар, оларның-биле домактардан чогаадыңар.

Үлегери: Арга иштинге ыяштап турдуvus.

Даг бели, суг кыдыы, дөң кыры, бажың ынды, арга ишти, тоорук карты.

 318. У. Донгактың тургусканы «Сеңгел тываларының аас чогаалы болгаш чечен чогаалы» деп номундан Сеңгел тываларының ырларын сонуургап номчуңар. Кайы ырда эдеринчи бар-дыр, тывыңар. Ук ырыны литературлуг тыва дылче эде бжиңер.

Гадыг сайның иштинде
гатканыңның бажы барва?
Галбак мыйыстыг хайнааңнан
тарып алган тарааң барва?..

Джылдыс шоокар аъды джокта
Джылгызының аян чогуун!
Джындыр хара уруг джокта
аалының аян чогуун!

§ 55. Эдеринчилерниң морфологтуг сайгарылгазы

 319. Номчааш, оон чүнүң дугайында билип алганыңарны чугаалаңар. Эдеринчилер болгаш дузалал аттарны айтыңар. Аңгылаан домактарның синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, домак кежигүннериниң кандыг чугаа кезээ-биле илереттингенин тодарадыңар.

Кызыл-Тайга деп черде кончуг улуг куржааңгылыг кызыл тайга бар. **Ооң баарында Хөл-Өөжү деп чер бар.** Ол черниң Чола-Хаязы деп ады шаг шаанда барык-ла бистиң эраның XIX чүс чылының эге үезинге чедир хөй турган чола деп куштуң ады-биле адаттыңан. Ол ышкаш Чолалыг-Каът, Чолалыг-Өзен дээн ышкаш аттарлыг черлер база-ла шаг шаандан ол-ла куштуң ады-биле адаттыңгылаан.

Дастан арай өске, чола деп кончуг улуг хоптак кара куштар амгы Кыдаттың соңгу-барыын кызыгаарында чурттап турар уйгур-тыва-

ларның девискээринде туруп турарын шаанда ынаар Тывадан хайгаарал кылып чоруп турган Хомду дайынының киржикчилери болгаш Төвүтче өөренип чоруп турган ламалар чугаалажып кээп турганнар. «Ол куштар ...моон көшкен уйгурлар-биле кады читкилей берген чүве» деп чугаалажыр кижилер база-ла бар.

«Ындыг хевирлиг куштар амгы үеде Мөңгүн-Тайганың бедиктеринде ийи-чаңгыс көстүп кээр апаргылаан» деп, ол черниң улуг назылыг кижилери чугаалажып турар. (О. Куулар, 1982)

Эдеринчилер, дузалал аттарның морфологтуг сайгарылгазының чурumu

1. Чугаа кезээ.
2. Чиңгине эдеринчи азы дузалал ат.
3. Домакка синтаксистиг хүлээлгеzi.

Эдеринчилер, дузалал аттарның морфологтуг сайгарылгазының үлегери

1. Тос кожуун чыыжынга магалыг элбекшилдиг, көрүштүг найырны чаңчыл ёзугаар (канчаар?) эрттирер. (Д. Соян) 2. Ол ширтект кырынга (каая?) олуруп ап-тыр. (Э. Донгак)

(Чаңчыл) **ёзугаар** — чиңгине эдеринчи, домакта байдал болуп чоруур.

(Ширтек) **кырынга** — дузалал ат, байдал.

 320. Номчунар. Хөй сектер орнунга утказынга дүүштүр эдеринчилерни ажыглаңар: *ышкаш, ёзугаар, хире, дугайы, бээр.*

1. Ынчан беш ... харлыг турган мен. 2. Акымның ... дыка эки сактыр чордум. 3. Хөвең ... ак булуттарны көөрүмге, кандыг-даа дүрзүлүг апаар чорду. 4. Каракуль хойларны эртем ... шинчилеп кааны солун де. 5. Тайгадан ... дыштангаш келбес сен, кырган-ачай?

 321. Сөзүглелди номчааш, эдеринчилерни болгаш эвилелдерни аңгылап тывыңар. Оларның морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Булуттар биле далайның аразында кара чаңныкка дөмей Буревестник чоргаар кылыһып турган. Ол бирде чалгыны-биле чалгыларга барып деггилеп, бирде булуттарже согун дег аттынып үнүп, алгырып чораан. Ынчаарга, куштуң дидим алгызында өөрүшкүнү булуттар дыңнап турарлар. Дүвү чок далайның кырында өөр булуттар көк чалбыыш болуп хып турган. Кызаңнаашкыннарның согуннарын далай тудуп алгаш, бодунуң тереңинге өжүрүп турар. Ол кызаңнаашкыннарның көрүнчүктелиишкиннери оттуг чыланнар дег далайже дырлаңайнып чидип турган.

— Шуурган! Удавас шуурган диңмиреп үнер! (М. Горький)

 322. Номчуңар. Сөзүглелде кол бодалды тодарадыңар. Домактарда эдеринчилерни тыпкаш, кандыг чугаа кезээниң соонда чоруурун айыткаш, оларже өзек сөстен айтырыгны салыңар, оларның кандыг кежигүн болуп турарын тайылбырлаңар, 2–3 эдеринчини шилип алгаш, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Салбак-оол бодунуң аргаларын ёзулуг тыва арга, бурунгу өгбелерден амгы салгалдарга дамчып келген ажыктыг чүүлдер кылдыр санап турар. Ол дугайын хуралдарга чаңгыс эвес чугаалап, бодунуң шынныын бадыткаар дээш, чаңгыс эвес дарга-биле маргыжып келген. Ооң бодалы-биле алырга, тывалар мал талазы-биле эртемденнер, ол талазы-биле дуржулгазы улуг. Ону ажаар, өстүрер талазы-биле оларны сургаан-даа, өөреткен-даа ажыы чок, чүнү канчаарын олар боттары билир ужурлуг. Оон аңгыда, тыва хойну, черле бүгү-ле тыва уксаалдыг малды хайнактаан херээ чок. Чылыг кажааларның ажыы биче, шаандакы ышкаш чадагай, чок болза шаараш кажаалар херек. Малды тарып болбаазырадырын соксадыр, чүгле бүдүрүкчүлерни ажыглаар. Шээр малды чуур деп чүве артык ажыл. Чаңгыс сөс-биле, малды бурунгу тываларның дуржулгаларын эдерип тургаш, өстүрер, малдың тыва уксааларын катап эгидер. (С. Сүрүң-оол)

 323. Тывызыктарны номчааш, харызын тывыңар. Дузалал аттарны тодараткаш, оларның морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

1. Хөл кыдыында Көп кас олур.	3. Ыяш бажың иштинде Шил бажың.
2. Аптарам ишти Ак кажыктарлыг.	Шил бажың иштинде Саазын бажың. Саазын бажың иштинде кижги.

4. Бызаа кажаазының иштинде дөрт азыг бар. Азыг бүрүзүндө-ле күске үңгүрү бар. Үңгүр аксында-ла бир-бир күскелер олурган. Күске бүрүзүнүң дужунда-ла үш күскелер көстүп турар. Кажаада шупту чеже күске барыл?

324. Чеченнерниң чугаазын улаштыр эдеринчилерни болгаш дузалал аттарны ажыглавышаан, чогаадыңар.

Арганың чурттакчызындан аңчы айтырып-тыр:

- Арганың ак коданы кайда ирги?
- Аң-мең аразында.
- Аңың-меңиң кайыл?
- Арга иштинде ийин.
- Аргаң кайыл?
- Даг артында ийин.
- Дааң кайыл?
- ....

§ 56. Артынчылар

325. «Ачыты-Кезер-Мерген» деп маадырлыг тоолдан үзүндүнү номчуңар. Ында аңгылаан сөстөр домакка азы ооң кежигүнүңге кандыг немелде утка кирип турар-дыр?

Оглу чугаалаан иргин:

— ...далай кыдыында үш өңнүг үш дөс терезин бар, ооң-биле мээң хинимни боггаш, ында ийи өң — ак, көк даштар бар, ооң-биле мээң хинимни кезер сен. Ол кезеринде хинимни бооп чыткаш, мээң оглумнуң аг-шерии сиген **ышкаш** көвей болзун, кезип чыткаш, мээң оглумнуң амы-тыны даш **ышкаш** быжыг болзун деп йөрээр сен, авай — дээн иргин.

Кадай оглунуң чугаалааны ёзугаар йөрөөп туруп кезип ап-тыр.

Оон оглу чыда:

— Бээр дыңна, авай! Оң талакы холумну дыгдындырып алган ужурум болза, дошкун маңгыс дайзыннарны базарым демдээ-дир, авай. Оң талакы будумну дыгдындырып алган ужурум болза, дошкун маңгысты базып алып будум-дур, солагай талакы **будумну** көстүп алганым — төрени делгередирумниң демдээ-дир. Солагай караамны

көрүп алганым — Курбусту, Сарыг өртемчейлерни база Алдыг Ус оранын көрүп төрүттүнгеним ол-дур. Оң чарыкы караамны базып алганым — шажын номналды шээжилеп өөренип төрүттүнгеним ол-дур, дөргөн беш ак дижимни ызырнып алганым — дошкун дайзыннарның үре-үндүзүн үзе дайнап төрүттүнгеним ол-дур, авай — деп чугаалап-даа чыдып-тыр.

Оол төрүттүнге-ле дөрт хонга-ла, кылаштап чоруур, думаазы уштунчак багай оол болу берип-тир. Ирей-кадай оглун Чуру деп адап-даа алган чүвең иргин. (Тоолдан)

Артынчы — домакка азы ооң кежигүнүнге кандыг-бир немелде утка киирер дузалал чугаа кезээ. Ол мурнунда чоруур сөзү-биле кады чаңгыс айтырыгга харыылап, чаңгыс домак кежигүнү болур: Өттүнчээ чаңгы-ла, өткүдү тевене-ле. (Ү.д.) Бо үлегер домакта **-ла, -ле** деп артынчылар бир чүвени өске чүвеге деңнээн утканы кирип турар.

Утка талазы-биле артынчыларны аңгы-аңгы бөлүктөргө чарып турар:

1) **айтырыгның** артынчылары: *бе, але, кай, ирги, ирги бе, ышкажыл, че (чээ);*

2) **бадыткалдың** артынчылары: *ийик, ийин, болгай, аан, дедаан, денаан, ышкажык, ышкажыгай, -дыр, -дир, -тыр, -тир, -тур, -түр* дээш оон-даа өске;

3) **дадагалзалдың** артынчылары: *эвес, деппе;*

4) **күштелдирериниң** болгаш **ылгаарының** артынчылары: *-даа, -ла, -ле, -на, -не, черле, чүгле, мырыңай, көңгүс, безин, оода* дээш оон-даа өске;

5) **даап бодаарының** артынчылары: *ыйнаан, чадавас, магат чок, боор, боор оң, боор ол, хире, ышкаш, дижик, дийик* дээш оон-даа өске.

326. Ю. Пшонкинниң «Өөр бөрүлөр аспаанда кижиге» деп чогаалындан үзүндүнү номчуңар. Сөзүглелде ажыглаттынган дузалал чугаа кезектерин аңгылап ушта бижинер. Кандыг артынчылар ажыглаттынган-дыр? Оларның күүседип чоруур хүлээлгелерин тодарадыңар.

Авье эгезинде харыылавады, ынчалза-даа ооң соонда, бир-ле чүвеже диттигипкени ол боор, бодамчалыг чугаалады.

— Бөрүлөр кижиге дег... Чүгле дыка хөй улус ону биликсевейн турар. Бөрү — база-ла иви кадарчызы. Мээң төрөл бөлүүм бөрүлөр-биле үргүлчү тайбың чурттап чораан — дээш, кырган элээн ыт чок

олургаш, уламчылады. — Мээң улуг оглум ... иви кадарып чоруур. Ивилер, хөөкүйлер, мырыңай багай апарган. Аарып турар. Кошкак апарып-тырлар.

— Чүге ындыг чоор? Ол совхозтуң мал эмчилери, зоотехниктери шыырак деп дыңнаан мен — деп сонуургадым.

— Шыырак-ла харын... Ол шынааны Бөрүлер шынаазы деп адаар-дыр. Ол хиреде ында бөрүлер-даа чок. Ийи кыш дургузунда вертолёттар-биле аглап тургаш, шуптузун кыра адып каашкан. Түңнелинде ивилер кошкак апарган. Чалгаа апарган. Бөрү чок болза, иви көңгүс хоржок-тур. Бөрүлер кандыг-даа эмчилерден дээр... Олар угаанныг болдур ийин. Иви мөөгү, шулун, бүрү чиир, а бөрү — эът. Бөрүлер кижилер-биле дөмей. Олар база аңгы-аңгы... Шаанда бис тундрага ивилер эмнеп турган улус дыңнап көрбээн бис. Ивилерниң чаңгыс эмчизи бөрү чораан — дээш, кырган ыыды чидип, карактарынын шийип алды.

327. Номчунар. *Ышкаш* деп сөстүң ажыглаттынганын, кандыг утка илередип турарын тайылбырлаңар.

Ус-кушкаш дээрге эргек ышкаш бичиизинге чалынмас, кайгамчык уран-шевер, кажар амытан боор. Ооң уязының ак болганы база ужурлуг, ак хадың унунга ак уя дээрбечи хартыганың караанга белен-не эскертинмес. Ооң оглу дың чаңгыс чуурга болур чүве-дир. Дың чаңгыс оглу дээш, ындыг кончуг карак кызыл амытан-дыр. Ус-кушкаштың уязы, тыва кижиниң уруг кавайы ышкаш, хөй ада ызыгуурун дамчып келир. Салгал бүрүзү ону чаартып, шеверлеп, ус дарганнар ышкаш, каастаар. (*К. Черлиг-оол*)

328. Номчунар. Домакка азы ооң кежигүнүңге немелде утка кирип турар сөстөрни тывыңар, утказын тайылбырлаңар.

СОЛ-ДУР БЕ?

Соок кыжын, изиг ышкам чайгы хүнде
Чорумалдар орук-суурга бо-ла дужар.
«Сол-дур? Сол-сол!» — дигеш, өңүктөр бооп,
Чолуккаштың сеткили чиик тарап чоруур.

«Соңгу-мурнуу кожууннарда дыңнапкы дег,
Солун чүү тур? Тараа-быдаа чаагай-дыр бе?

Ыт-куштан сол-менди, чут дээр эвес,
Ынаар мал-даа хүр-ле турар чүве ыйнаан?...».
(А. Даржай)

§ 57. Артынчыларны шын бижиири

 329. Аңгылаан сөстөрни утказының аайы-биле кандыг бөлүктерге чарып болур-дур, айтыңар. Оларга хамааржыр бижик демдектерин тайыл-бырлаңар.

Чаңгыс кижиге каяа-даа чалгааранчыг. Черниц черинге, дүннүң караңгызында оон дора. Диинчеримни демин-не союп каапкан мен. Ам чүнү канчаар деп?! Кылыр чүве чок. Шай аартап, таакпылап каап олур мен. Көрүп олурарымга, Ак-Төштүң уйгузу келиксеп чыдар хире. Карактары бо-ла шимдине бээр, ынчалза-даа дораа-ла көрүп кээр. Чамдыкта харын бажын көдүрүп кээп, ийи кулаан сүүрертипкеш, ыңай-бээр шывараңнап, дыңнаалаар-даа. Бир удаа хеп-хенертен туп-тура халааш, «хар-хар» дээш, ыңай болгаш-даа келди. Чогум ээрбеди. Айыылдыг дайзын келбээн боор. Койгун бе, дилги бе — ол ийиниң кайы-бирээзи-ле чораан хире. Оон база-ла демги хевээр, чылангылаштыр дүрүжүп чыдыпты. Ол хиреде удуп чадап чыдыр.

— Уйгуң келбейн-дир бе, Ак-Төш?

Ам мырыңай чугаа билир чүве дег, чугаалажыр сагыштыг мен. Ак-Төштүң ийи караа менде. Оларның кара-кара көстери от чырыынга элээн үр кылаңайнып, шимчеш дивейн чытты. Оон, «ийе, уйгум келбейн-дир» деп бадыткаан дег, карактары чивеш-чивеш кылза-даа, катап-ла шимдиништи. (С. Сүрүң-оол)

Бижикке -ла/-ле, -на/-не, -дыр/-дир/-дур/-дүр/-тыр/-тир/-тур/-түр база -даа деп артынчыларны хамааржып чоруур сөзүндөн дефис демдек-биле аңгылаар.

Мурнунда турар сөсте ажык үннерниң кадыг, чымчааның аайы-биле -ла/-ле, -на/-не, -дыр/-дир/-дур/-дүр/-тыр/-тир/-тур/-түр деп артынчыларда ажык үннер аяннажыр. Сөстүң сөөлү дүлөй ажык эвес үн-биле төнгөн болза, аңаа дүлөй ажык эвес үндөн эгелээн кожумак немежир, а бир эвес ыткыр ажык эвес үн-биле төнгөн болза, аңаа ыткыр үндөн эгелээн кожумак немежир.

Бир эвес чок, ийе, ийет, та чергелиг бадыткалдың болгаш да-дагалзалдың артынчылары домактың эгезинге турар болза, оларның

сөөлүнгө биче секти салыр. **Та** деп артынчы «билдинмес» деп утканы илередип турар болза, ону бижик демдээ-биле аңгылаवास.

Домак айтырыгың артынчылары-биле төнгөн болза, оларның сөөлүнгө айтырыг демдээ салыр болгаш тускай интонация-биле адаар.

Чамдык таварылгаларда **-даа, эвес** деп артынчылар мурнунда турган сестери-биле кады чаа сестер тургуза бээр: *кажан-даа, каяа-даа, шын эвес, солун эвес.*

Теве-Хая чанында шыкта мал дээрге күсү таан-на (кандыгыл?). Чылгы-даа бар, хой-даа бар, инек-даа бар, тева безин чораан. (К.-Э.К.).

330. Номчуңар. Артынчыларны тывыңар, олар хамааржып чоруур сөзүңге кандыг немелде утка кирип турарын тайылбырлаңар.

Ол кижини өске кым-даа эвес, аалыңдан улуг ырак эвесте Кара-Буу-рада Маңгыр чейзеңниң эрге-чассыг оглу Чудурукпай болган: чап-чаа даараан ак негей тоннуг, угулзалыг кадыг идиктиг, ногаан пөс курлуг, оозунда мөңгүн оттук, бижек астып алган. Ёзулуг-ла чиңгин. Чаактары долу-долу хүрең, инек бүүректери-ле. Аңаа дөмейлээрге, Буянда чүү боор, бүгү хеп-сыны аң кежи чаргаштан бүткен. Мүн-не өшкү мыйызыңдан кылган, сарыг сыптыг кестиктиг. База-ла эр шинчи бар. *(К.-Э. Кудажы)*

331. Номчуңар. Артынчыларны тыпкаш, утказының аайы-биле бөлүктөй бижичер.

Тыныш оожургадып, күдүрээге олур мен. Долгандыр көөрүмге, диинчерниң касканнап каан оңгарлары-ла эңдерик. Бир ындыг оңгар-ның чанын касканнадым. Шупту он ийи сай тывылган. Ооң ындын база чазарладым. База-ла ындыг. Диинч тоорукту сайлааш, пагыңга сыңырап шаа-ла ол турган боор, он-он ийи сайларны аразы он-он беш сантиметр кылдыр хөөп алып чүве-дир дээрзинге бүзүредим.

Таакпылап чыдыр мен. Ак-Төш ол-бо халып чоруп-ла тургаш, көзүлбейн барган чүве. Бир көөрүмге, улуу дегет ак чүве ызырып алган үнүп ор. Көөрүмге, оозу кулак-калактыг-даа ышкаш. Койгун бе деп бодап, амырап, харын-даа ковайып келдим. Келзе-ле, чүү каткан койгун, мээң бөргүм-дүр ийин моң.

— Четтирдим, Ак-Төш — дээш, бажын суйбадым. Ак-Төш мойнун черже сунупкаш, кулактарын халбайтып бадырыпкаш, ийи

караан чивецнедип таалап тургаш, хенертен ушта халааш, дедир-ле дешкилээн бызаа дег, чизиредип баткаш, ээре берди. «Диин!» «Диин!» Сагышта ол-ла. Салып-ла баттым. Ак-Төш олур. Чанынче чоокшулап олурумда, менче чаңгыс кылчаш кылынгаш, туруп чорупту. Пөш бажынче-даа көрбес, ээрбес-даа. Турган пөштерни көрзүнеримге-даа, чүве көзүлбес, хейде-ле ол-бо кылаштап, ээртинип тур мен. Чүү-даа чок. Чүгле ийи кээрген ужуп келгеш, чарыштырып алгыржып орлар. Ак-Төш оларже-даа сагыш салбады, хем куду көрүп алган тур.

— Чүнү ээрдиң, Ак-Төш? — дээш, катап-ла пөштер бажы «шинчип» тур мен. Бир көөрүмге, Ак-Төш бир пөш артында улуг-ла кара чүве ызырып алган, шөйберлеп тур. А ядараан, уштуп октапқаным рюкзактыг фуфайкам-дыр ийин моң. Ону ап алзын дээш, ынчап турган чүвези-дир. А мен мелегей өскээр угаап. *(С. Сирец-оол)*

 332. Сеңгел тываларының ырын номчуңар. Ында кандыг артынчылар барын тодарадыңар. Оларның шын бижилгезин хайгаараңар.

Октаргайның булуду	Чажыл хектиң эдери
Оргу чаагай болбас ба?	Чаагындава, боскундава.
Орчала амытаны	Чалы сээң сөзүңге, оой,
Онча-менди болбас ба?	Чажыт чүрээм домулду.

333. Тоолду номчааш, артынчыларны тывыңар. Оларны уткалыг бөлүктерге аңгылавышаан, өзек сөзүндөн чагырткан сөстөрүнче харылзаалыг айтырыглардан салгаш, домак кежигүннерин айтыңар.

АДЫГ БИЛЕ ХӨӨРҮК

Январь айны хакастар Хөөрүк айы деп адаар. Бир-ле катап кыш орган үезинде үнүп келген айда чеже хонук барын Адыг Хөөрүк-биле маргыжып-тыр. Чаңгыс-даа хүн ижээнинге чыдары Адыгга кончуг күзөнчиг эвес болган. Ынчангаш ол чоон үнү-биле алгырып-тыр:

— Үжен, үжен!..

— Үжен бир, үжен бир! — деп, Хөөрүк маргышкан.

Адыг хорадай бергеш, дыргактары-биле Хөөрүктүң ооргазындан сирбектеп алган. Хөөрүк дезип ыңай болган. Оон бээр-ле ооң ооргазы шокарарып артып калган. Январь ай дөмей-ле үжен бир хонуктут болуп арткан. Күш-биле кажанда-даа шынны тиилеп шыдавас сен деп, чон анаа эвес чугаалажып турар болгай аан.

(Хакас улустуң тоолу)

334. Тоолду номчунар. Сөзүглелде артынчыларны тыпкаш, бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар, ажык үннерниң аяннажылгазынга чагыртпайн баар таварылгаларны тывыңар.

ДИЛГИ ЧҮГЕ КЫСКЫЛ АПАРГАНЫЛ

Дилги эң-не баштай кара турган чүвең иргин. Бир-ле күскелеп чорааш, ам эртен бак Мезил-биле чаржыр деп бодап ап-тыр.

Даартазында даң бажында Дилги хем кыдыынга маңнап келген:

— Бак Мезил, бар сен бе? — деп айтырарга, Мезил: — Бар-ла мен — деп-тир.

Дилги тура:

— Даарта эртен бо хемни өрү чаржыр бис — дээн.

Мезил чөпшээрэжиپ каан. Дилги чоруй барган. Мезил ол хүн хемниң мезилдерин эргий маңнап тургаш:

— Даарта эртен хем эриинге үнүп туруп алыңар. Дилги маңнап келгеш, бак Мезил бар сен бе дээрге, аа деп турар силер — деп чагып каан чүвең иргин.

Эртенинде Дилги маңнап келгеш:

— Бак Мезил, бар сен бе? — дээрге,

— Ийе, бар мен — деп-тир.

— Че бис бе — дишкеш, Дилги-даа салыпта-ла берген. Мезил-даа хеминче мойт кылдыр халый берген иргин. Дилги шаанга киир маңнап-маңнап:

— Бак Мезил, бар сен бе? — дээрге, ырак мурнунда-ла «аа!» дээр болган. Дилги чедер черинге маңнап кээрге, Мезил сугдан үнүп келген:

— Бак Мезилек мени безин эртип шыдавас, кара дилги адың чок-тур — деп кыжырып турган-дыр эвеспе.

Дилги ыяткаш, шупту боду кыскыл апарган чүвең иргин.

Артынчыларарның морфологтуг сайгарылгазының чуруму

1. Чугаа кезээ.
2. Артынчыларның бөлүү.
3. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Артынчыларарның морфологтуг сайгарылгазының үлегери

1. *Бо кудай дүмбей кара апарды ийин.* (И.Бадра)

Ийин – артынчы, бадыткалдың, домакта сөглекчиниң составынче кирип турар.

 335. Номчуңар. Сөзүглелден артынчыларны тыпкаш, оларның морфолотуг сайгарылгазын кылыңар. Ук домакты артынчыдан немеп өскериңер. Айыткан домактың синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Хуу аттарны хевирлериниң аайы-биле аңгылааш, кандыг термин-биле адаарын айтыңар.

Павлов: Хойжу дээрге база чүден үнелиг мергежил-дир. Костюмнарны, хевистерни, пөстерни, эътти кым берип турарыл?⁴ Малчын, кадарчы хиренде, кайы хире биске дуза чедирип турар-дыр сен? Ол дээш, өрелиг бис. (*Бодалдыг*). Геолог болуру чүгле эртем-билиг эвес, а аңаа арыг ынакшыл, шыдамыккай чорукту хүн бүрүде-ле негеп кээр болдур ийин. Ох, бо назыда чүнү көрбедим дээр.

Чамзы: Каш харлыында эгелээниң ол?

Павлов: Он алды. Он чеди харлыг тургаш, ТАР-ның Чазааның дилээни ёзугаар, 1932 чылда Барыын Сибирьниң геология трезиниң экспедициязы-биле Ак-Довуракка келдим. Ак-Довурактың бир-ле дугаар геологтук шинчилели ол болган болгаш Тыва-биле танышканым-даа ол. Бистиң ынчангы удуртукчувус Павел Михайлович Татаринов ам Ленинградтың даг институтунда профессор, эртем доктору, ССРЭ-ниң Эртем академиязының кежигүнү апарган. Геология талазы-биле баштайгы тыва эртемденнерниң удуртукчу башкызы ол-ла болгай. (*В. Серен-оол*)

 Малчын кижиниң мергежилиниң ужур-дузазы кандыгыл? Тываның баштайгы эртемден геологу Калин-оол Күжүгеттиң дугайында медээден интернет четкизинден тыпкаш, эштериңерге таныштырыңар.

 336. Номчуңар. Артынчыларны чогуур черлерге ажыглап, «Музейге» деп темага харылзаалыг чугаадан чогаадыңар, бижик демдектерин сагыңар.

- 1) бе, але, кай, ирги бе, ышкажыл;
- 2) ийик, ийин, болгай, аан, ышкажыгай, -дыр (ооң вариантылары);
- 3) эвес, деппе;
- 4) -даа, -ла (вариантылары), чүгле, мырыңай, көңгүс, оода;
- 5) ыйнаан, чадавас, боор, боор ол, хире, ышкаш, дижик.

 337. Номчуңар. Дузалал чугаа кезектерин тыпкаш, үш аңгы бөлүккө чарыңар. С. Вангели дээрге кандыг аймак сөөк чоннуң төлээзил, интернет четкизин ажыглап тодарадыңар.

ХАМНААРАКТАР

- Бир катап ийи хамнаарак аразында чугаалажы-ла берип-тирлер:
- Мен авамны чуургажыгаш иштинге чыда-ла, сактыр мен.
  - Чуургажыгаш иштинге? Ында караңгы-ла болгай.
  - Караңгызы, караңгы-ла, ынчалза-даа ында шупту дыңналып турар. Мен авамны ооң ырыларындан кезээде танып каар мен.
  - Ындыг бе! Ырыларындан бе... А аваң чүге ырлап турарыл?
  - Төрөөн дылывысты бистерни утпазын дээш ырлап турар.
- (С. Вангели)

§ 58. Аян сөзү

Аян сөзү дээрге лексиктиг утканы илередип, кижиниң сеткил-сагыжын, алыс бодунуң байдалын болгаш кылдыныгже кыйгырыын дорт илередир онзагай чугаа кезээ.

Аян сөстөрүниң **демдектери**:

- 1) грамматиктиг утка илеретпес;
- 2) тускай айтырыгга харыылаттынмас;
- 3) домак кежигүнү болбас;
- 4) домактың өске кежигүннери-биле харылзаа чок;
- 5) кижиниң сагыш-сеткилиниң байдалын көргүзери-биле тускай аян-биле адаттынар.

Чамдык аян сөстери элээн каш уткага ажыглаттынып болур:

1. *Ой, чиктиин мооң!* 2. *Ой, дадайым, кандыг кончуг тереңнээн суг боор. өршээ, Хайыракан.* 3. *Ой, дүрген халыптар чүвемни аа. Автобус чорупту ышкажыл.* Мында **ой** деп аян сөзү бирги домакта элдепсинген, ийиги домакта корткан, үшкү домакта хараадаан утканы илереткен.

338. Домактарны номчааш, аңгылаан сөстөрүниң кандыг утка илередип турарын тодарадыңар. Оларда салдырган бижик демдектерин тайылбырлаңар.

1. **Эр хей!** Черле шору эр болгаш тур сен, оол. 2. **Адыр,** оол, бээр, боже тур, мен мону бээр кый деп эккэйн. **О-о-ой,** уруум, Чинчи! **Бээр,** уруум, бээр. 3. **Ийе,** мен база оларның-биле мен. 4. **Аа халак,** кайда барды... **Э-э-эй,** мээң тынымны ап көрүңер! Халак-халак! Багай авамны аар! **Э-э-эй,** бээр! 5. **Уё-о, уё-о!** 6. **А-аа! Ха-ха-ха!** Ам-на билип алдым! Мынчаар ышкажыл? 7. Оо, богда өршээзин, кижикортпас арга-даа чок болган дургуннар-дыр. **Уваа,** ам чүнү канчаар ужурлуг чоор? (В. Көк-оол)

Утказының айы-биле аян сөстери кижиниң сагыш-сеткилиниң янзы-бүрү байдалдарын илередир: өөрээнин, магадаанын, кайгаанын, чөпсүнгенин, хомудаанын, хорадаанын, кортканын, чөгенгенин, четтиргенин дээш оон-даа өске.

339. Домактардан аян сөстөрүн тыпкаш, оларның кижиниң сагыш-сеткилиниң кандыг талаларын илередип турарын тайылбырлаңар.

1. Уё-о, шагда бистиинге паштанчылап турган уруу Чинчижик де? Бооп-тур, «Чыткан тебе аксынга каңмыыл кирген» дээр болгай, хе-хе-хе. 2. Адыр ыңар, хүндү, ооң үнү эвес-даа ышкаш... 3. Че, боже олуруп ал. Кайыын келдиң, канчап чор сен? 4. Та, акым, «Тос эриини доозазын күүсеттим, уруум» дээр чораан. 5. Кайы, билбес сен бе? Сөглөп бербезиң ол де? — Ийе, билбес мен харын. (В. Көк-оол)

340. Домактарның утказынга тааржыр аян сөстөрүн кириңер.

1. ... Мени амдыы Алдыы-Ишкин чурттуг Кызыңнайга дөмейлеп олур эвес сен бе, уруум. 2. ..., уруум, оорга сыртылаар, аът хоюп каапкан ийин, уруум, ... 3. ..., шынап, мында кыс уруглар база бар болбазыкпе, уруум. Мундургу, Дадаңай суглар. (В. Көк-оол)

Ажыглаар аян сөстери: Оо. Чок. А-а-а! Уё-уё-уё!

341. Номчуңар. Сөзүглелден аян сөстөрүн тывыңар, оларның кайы бөлүккө хамааржырын тодарадыңар. Кайы домакка аян сөстери кирип болурун чугаалаңар.

Чолаачы хөглүг-баштак эр болган. Ол бодунуң бүдүжүн, чечен-мергенин кабинадан үнүп олура-ла илередиксээн:

— Экии, кыстар! Ээнзиргей кыштаг деп бодааным, эртинелер ораны турган чүзү ийик... Па, чүге шоолуг ытташпас силер, сөске арай хыныыр-дыр* силер аа? Хыныыр-тыртым болуру — кыс улустуң чараш эвес талазы чоор, дуңмалар. Амыр-мендиңер кайыл?

— Мендилештивис. Азы кандыг дылга сөглезе эки ирги? Болар мырыңай боостaa чарылгыже алгырып тур ышкакжыл — дээш, сурун* уруг эдип турган хураганче айыткан.

Кыстар чир-шоң дүшкен.

— А! Дыңнаваан-дыр мен. Буруулуг болдум, кулаам арай кадыг кижидур мен ийин. Чектевейн көрүңер, кыстар.

Чолаачы хураганны кускактааш, ооң холун дыңзыг тутпушаан:
— Экии, эш Хураган! Мени таныыр сен бе, өңнүк? Мээң адымны билир сен бе? — деп ону чаптап чугаалангылаан.

Сурун кыс үзе кирген:

— «Мэ-ээ» — деп эдип тур ышкажыл. Ол дээрге ооң дылында силерниң адыңарны Кошкар-оол дээни ол-дур. (В. Серен-оол)

342. Номчуңар. Шүлүктен аян сөстөрүн тывыңар, оларның утказын тайылбырлаңар.

Болур-даа бол, болбас-даа бол,
Борбаңнадып берейн шүңме.
Увай, увай, увай, дембил.
Дембил, дембил, дембилдей.

Богба-даа бол, чаваа-даа бол,
Төрөпчилеп берейн шүңме.
Увай — дембил, увай — дембил,
Увай-увай, увайлаң.
(Тыва улустуң ыры)

§ 59. Аян сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы

343. Сөзүглелде аян сөстөрүн оларның илередип турар утказынга дүүштүр тускай аян-биле номчуңар. Аян сөстөрүниң домакта туружун, оларны кандыг бижик демдектери-биле аңгылаанын хайгаараңар.

Даргам бодунуң орнунда сандайланып олутуп алган, холунда бичии хуудуста бижик тудуп алган, оозун номчуп олур.

— Бээр кир... Бо-дур бо. Моол бижиктин «Сагаан толагай» дээр үжен ак үжүү. ... Ам бо парлаан үжүктөрү өөренип эгелээли... Чоп боданып, улуг тынып тур сен моң? Хөңнүң чогулу бе азы, нөгер? — деп, Байыр-оол мээң шырайымны билип каапкан айтыра-дыр.

— Чок-чок, хөөн чок эвес-тир ийин... Анаа-ла... чүве... кымый... демги... Мен ышкаш кижичерле өөрени берип болур чүве ирги бе дээш, арай-ла чүрээм чагатпайн-дыр ышкаш, кандаай чоор...

— А хувура! Эң баштай черле ындыг боор чүве. Мен база ындыг турдум... Че, чугаала, моол бижиктин үжүү — демдектери каш дидим?

— Та. Дыңнавадым.

— Па! Чоондуң, тала! Мээң мында дүжүрүп бижип алган демдээм ынча деп, кирип кээриңге, дораан-на көргүстүм чоп?

— А-а, бо... чүү дидиңер оң, «Ак баш...» үжен ак үжүк бар, ону өөренир бис дидиңер...

— Охалээй! Ол-ла. Чүгле «Ак баш» эвес, «Сагаан толагай». Үжен ак үжүк! Эр хей, үжен! Ол-ла, оларны ам адап өөрениили — дээш, башкым өөрүп, демги саазында бижип алганы бичии-бичии кымыс-каяк дег демдектерин баштай бажындан куду бийир* сывы-биле шанчып, санап батты. Шынап-ла, үжен болду. (С. Тока)

Аян сестери домактың мурнунга, ортузунга, сөөлүнгө туруп болур, оларны биче сек-биле аңгылаар. Бир эвес аян сөзү дыңзыг адаттынып турар болза, ооң соонга кыйгырыг демдээ салыр. Аян сестери катаптап турар таварылгада, оларны дефистеп бижиир: *ха-ха-ха, эй-эй.*

344. Номчуңар. Шүлүкте аян сөстөрүн болгаш өттүңүг сөстөрүн тыпкаш, оларны аңгылаңар, бижик демдектерин тайылбырлаңар.

ЧААШКЫН

Курбустудан элчин —
Хувулгаазын чаашкын
Солун медээ эккеп,
Соңгам соктап келди.

Дым-дым-дым-дым,
дым-дым-дым-дым,

Чүрек кайын дөзер,
Чүгүрбүшаан үндүм.
Бора-хөкпеш шуугап
Борбаңайнып олур.

Чик-чик-чирик,
Чик-чик-чирик.

Дымыраткан чаашкын
Дыка дүрген эртти.
Сеткилим аа чунуп,
Сергек ырны чаяан.

Ля-ля-ля-ля,
Ля-ля-ля-ля. (А. Хертек)

Аян сөзүнүң морфологтук сайгарылгазының чуруму

1. Чугаа кезээ.
2. Утказының аайы-биле бөлүү.

Аян сөзүнүң морфологтук сайгарылгазының үлегери

1. *Ядараан, өөрүндөн ойлап оьттаар мал болбас ийикпе.* (М. К.-Л)
2. *Охалай. Көрдүң бе, Аңгыр.* (С.)

Ядараан — аян сөзү, кижиниң хомудаанын илереткен.

Охалай — аян сөзү, кижини көгүткенин илереткен.

345. Домактардан аян сөстөрүн тывыңар. Олар кижиниң сагыш-сеткилиниң кандыг байдалын илередип турар-дыр, тайылбырлаңар. Аян сөстөрлиг домактарда бижик демдектерин тайылбырлаңар.

1. Ы-гы, шымбай-ла тарийги-дир сен, ынчаарга сен база бо чүвелер-биле ышкажың чүл, кара чолук! — Ийе, мен база оларның-биле мен. 2. Амыр-дыр бо, ол кайнаар-даа чорбас, мен мону чызаан* черинге чедирер мен. 3. Кым сен? Бо канчап баадың? Ой, бурган, өршээ! 4. Адыр-адыр! Болгаанып* көрүңер! Өскенин деп че! Охаай! Мен-не хуумда өске-башка деп чүве билбес кижини мен. 5. Че таанда, оон... күжүр эрни аар! 6. Хы! Ында билип чадаар чүү боор. 7. Ээ, Кызыңнай хүндү шыдаар, ол дээрге мырыңай Алдыы-Ишкин Уру чурттуг, бо мынчаар шоолуг чоруваан-даа, чызаан-чыышка олурбаан-даа кижини болгай. 8. Па-а! Бо кымыл? А-аа! — Ыттыва! Бээр, боже олур! Шимче! — Ч-ч-ч-ча-а! 9. Өршээзин, оолдарым! Мен ону дыңнадың дээш, дүне-ле үнгеним бо. (В. Көк-оол)

Кижиниң миннишкинин, үнүн, каткызын, ызын, чөдүлүн, дириг амытаннарның шимчээшкинин, ыдын, бойдуста бар чүвелерниң дааш-шимээнин илереткен өттүнүг сөстөрдөн аян сөстөри чүгле кижиниң сагыш-сеткилиниң янзы-бүрү байдалдарын илередири-биле ылгалып турар.

346. Номчуңар. Сөзүглелде өттүнүг сөстөр азы аян сөстөри ажыглаттыңан бе дээрзин тайылбырлаңар.

Частың шак ол эртенги ыржымын бир-ле дааш үрөпкөн: тарр-ррр. Ол дааш улуг эзимни депшилдир чаңгыланып бады барган: тарр-ррр-ррр...

Хенертен болган шимээнден чожуй бергеш, Сырбык хыйланган:

– Ындыг ийин бо, Торга деп чүве! Ажык-дүжүк-даа чок, аргаяш-ла үрегдеп чоруур. Оода чадаарда оожум-даа соктавас, су-уу-ук, су-уу-ук...

Ону дыңнай салы-ла, Торга дээрге будук-садыкка, моңнап каггы дег, ужуп чедип келген. Көөрөгеттинген чүве дег, көстүктерин кылаңнады бажын согаңнаткылааш, чугаалаан:

– Шала бодамчалыг моң, өңнүк. Бир эвес мен хоралыг курттарыны чыып чип турбаан болзумза, чеже хире ыяштар кадып, сынып калган турбазыл? Сен чүнү кылыпкан сен, Сырбык? Тарр-рр?

– Мээң кежимни кижилерниң канчаар үнелеп турарын дыңнаваан сен бе, Торга? Ылаңгыя күзүн оларның солуннарын номчуп, радиодан дыңнап көрөм. Кандыг аңчыларны мактап, шаңнап турарлар-дыр, бистиң кеживисти хөйнү дужааганнарны! Су-уу-ук!

– Тарр-рр... Ол ажыыңны маргышпас мен харын... Мээң кылып бергеним коңгул бажында чурттап турар-дыр сен... Ону безин оваарып көрзүңзе.

– Ону билир мен, ол дузаң дээш четтиргенимни база катап илергейлеп тур мен. Су-уу-ук, ынчалза-даа ажык талазы-биле сени черле мурнумга киирбес мен, Торга — деп, Сырбык уламчылаан. (К.-Э. Кудажы)

§ 60. Дузалал чугаа кезектериниң болгаш аян сөстөриниң чугаага ажыглалы

347. Номчуңар. Шүлүкте эдеринчи, эвилел, артынчының кайызы ажыглаттынган-дыр, тывыңар. Кандыг уран арганы тургузуп турар-дыр, ооң ужур-дузанын тайылбырлаңар. Уран аргалардан ажыглап, бойдус дугайында кыска шүлүктен чогаадыңар.

ААЛЧЫ ЧАС

Аккыр аржыыл чадыпкан дег,
Көвүк булут — ширээзинге
Алдын чайыр дугуй дег хүн
Хөглүү сүргей саадапты.

Шак ол душта аалчы частың
Чазык, оптуг чаңы көстүп,
Кайгамчыктыг илбиде дег,
Хамык бойдус дирлип, хөлзээн.

Бедик, чалым хаяларны
Менээргенип каастап, дерээн
Дендии чараш мөңгүн дамды
Девидээн дег, эрип, самнаан.

Сыпта тудуш хензиг чиирбей
Сырын кээрге, чайгангылап,
Адыр будук — кавайынга
Аатгынып, өпейлеткен.

(А. Хертэк)

348. Номчуңар. Хей сек орнунга утказының аайы-биле тааржыр сөстөрүни кирип бижирер. Оларның кандыг чугаа кезектери болурун тодарадыңар.

1. Шаг-шаандан ... чыланнар шырыштарга, тулаа шыктарга бөлүк-бөлүү-биле өөр бооп алгаш, чурттап, амыдырап чорааннар. 2. Дээрги алдын кадын, чырык черде дириг амытаннардан бистер ... хилинчек чок амытаннар чок-тур, холдугга соктуруп, буттууга бастырап. 3. Чамдык балыктар суг кырынга үнө халып келгеш, дилгини кыжыраан ..., дедир сугже мойт деп турганнар. 4. Бистиң черде орта ыяш-даа чок, мен ... терезин бажынга тендиңейнип, хараган бажынга халаңайнып олургаш, эдер-дир мен. 5. Ала-Сааскан аът баштыг Бора-Хекти барып чалап кээр ..., олче ужул чорупкан чүвөң иргин.

(Т. Саая)

Ажыглаар сөстөр: ышкаш, бээр, дег, дээш, безин.

 349. Казах улустуң «Исчи» деп тоолундан үзүндүнү номчуңар. Дузалал чугаа кезектерин болгаш аян сөстөрүн ажыглап тургаш, чок болза тоолду улаштыр, чок болза өске тоолдан чогаадып шенеңер, бижик демдектерин сагыңар.

Бир кижиниң кош тевелеринден бир теве чоруй барган. Ону ээзи дилеп чоруп каап-тыр.

Ховуга ол аъттыг кижиге таваржы берген. Мендилешкен-даа, таакпылашкан-даа.

— Тевем чидирип алдым — деп, ол хомудап чугаалаан. — Мээң тевемни көрбөдиң бе?

— Сээң тевеңиң кайдаазын билбес мен. Чүгле дүүн ооң истерин көрдүм.

Тевеңиң ээзи аъттыг кижини буруудадып-тыр...

350. Номчуңар. Сөзүглелден дузалал чугаа кезектерин тыпкаш, оларны бөлүктөрүнүн аайы-биле аңгылаңар. Бирги абзацта хей сек орнунга

сөстөрнү четчелеп бижирер. Аңгылаан домактын морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылгаш, ында дузалал чугаа кезектериниң морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

ЧАС — ЧАРАШ КЫС

Частың аажы-чаңы чаш уругларныы ... ⁴. Ооң орлан-шоваазы, сыртылааштыг шырайындан чылыг хүлүмзүрүү хүннүң херелдери-... хүннү бадыр ойнап кээр. Чаптанчыг чаш төл көстүп кээрге, аваларның ону ажаап-... эгелээри дег. Ооң кеткен хептери он-он, чүс-чүзүбиле чүзүн-бүрүн кылдыр солчуп кээр. Кыстың ак платъези чоорту кылаңайнып; херелденип турар ак-көк торгуланчак апаргаш, аңаа хээлер чуруттунуп эгелээр. **Чоогаларның* ийлери*, кадыр дагларның мээстери* ... белдери чоон кара чаш бооп хуулар.** Ол-бо карышкан оруктар ... угулзалар бооп уругну каастаптар.

Өзүм бүрүзү өртемчейниң өңүн өскертиптер. Бора талдарның саргыл өңнүг, сагланашкан анай-хаактары, карандылардан харап келген чула оттары дег шончалайлар сыргалар бооп хуулар. Ие Черниң өөрүшкүден карааның чажы дамды суглар бооп бүлдеңежир. Ой-чикти куду омакшылдың ырын ырлап, дамырактар кыңгырадыр челиптер. Ооң соондан оюн эреп эдергензиг Час — Чараш-кыс чамбы-дипти кезий салып ыңай болур. Ол-ла бүгү оттуушкуннунң найыр-байыры дээрзин чанып келген куштарның чаңгыланган үннери, чазагларда чаш малдың шимээни, хөлдер, хемнерниң хөгжүмү, хову-шөлдерниң хомузунуң ыры каптагайны хайныктырган дег кайгадыптар. (*В. Серен-оол*)

Ажыглаар сөстөр: дег, - биле, -ла, болгаш, безин.

ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ

§ 61. Сөзүглел дугайында билиг

 351. Номчуңар. Кижиниң намдарын айтырда, чугула кылдыр санаттынар чүүлдерни тайылбырлаңар. Сөзүглелдиң кезектерин чүнү барымдаалап аңгылаан-дыр, тодарадыңар.

Доржу Сеңгилович Куулар 1932 чылдың август 1-де Тыва Арат Республиканың Чөөн-Хемчик кожууннуң Хөндергейге төрүттүнгөн.

Ол ортумак өөредилгени Хөндергей эге школазынга, Чадаананың чеди чыл, Кызылдың 2 дугаар школаларынга алган. Ол Абаканда күрүнениң башкы институтунуң төөгү, дыл факультедин, оон ССРЭ-ниң Эртемнер академиязының М. Горький аттыг Делегей литературазының институтунуң аспирантуразын дооскан.

Доржу Сеңгилович тыва улустуң аас чогаалын, тыва чогаалдың төөгүзүн, ооң теориязының дугайында ажылдарны бижээн. Оон аңгыда, эртем-шинчилел болгаш чогаал ажылынга хамаарышкан хөй-хөй номнарны үндүргөн, оларның иштинде «Ачыты-Кезер-Мерген», «Кыс-Халыыр», «Тыва улустуң тоолдары» — 4–7 дугаар үндүрүлгези, «Тыва поэзия», «Тыва чогаал», «Тыва улустуң аас чогаалы», «Төөгү болгаш амгы үе» дээш оон-даа өске номнары парлаттынган. Ооң ажылдары тыва, орус, моол, поляк дылдарда үнгүлээн.

Д.С. Куулар — тыва эртемден, профессор, литература төөгүчүзү, критик болгаш филология эртемнериниң доктору. (Ч. Чан)

Утка болгаш грамматика талазы-биле каттышкан домактар болгаш абзацтар **сөзүглелди** тургузар.

Сөзүглелдиң **кол демдектери**: кезектерге чарлыры, оларның утка талазы-биле чаңгыс аай болуру, харылзаалыы. Сөзүглелдиң кезектери болгаш ооң иштинде домактары харылзашкак, төнгөн уткалыг болур.

Теманың эң бичии кезээн **микротема** дээр. Ону абзацтар көргүзүп турар. **Абзац** — сөзүглелдиң уткалыг кезектерге чардынар аргазы.

352. Номчуңар. Сөзүглелди каш кезекке чарып болурул? Ол кезектерде (абзацтарда) чүнү дугайында чугаалап турар-дыр? Утка талазы-биле ол кезектер аразында кандыг харылзаалыг-дыр, тодарадыңар.

СҮТТҮГ ШАЙ

Сүттүг шай — тываларның эң ынак чем шынарлыг суксуну. Ол кижиниң суксаанын эки чандыраар, күш кирип сергедир. Инек сүдүндөн аңгыда, хой, өшкү сүдү-биле сүттээн шай кайгамчык чаагай. Теве сүдү-биле сүттээн шай онзагай амданныг. Теве сүдүнде дус, кужур хөй, ынчангаш баштай шайже дус кагбайн, соонда немеп алза эки.

Шайга хамаарышкан улусчу чаңчылдар хөй: шайның дээжизин оран-чуртунче, октаргай делгеминче мал-маган менди турзун, ак сүдүм савазырап* турар болзун, ажы-төлүм тодуг-догаа чурттазын дээн уткалыг йөрээлдерлиг тос-карак-биле өргүп чалбарыыр. Ооң соонда шайның дээжизин өөнүң ээзинге кудар, оон бодунга кудуп алыр, дараазында — уругларынга, ооң соонда кады-кожа өглерниң ээлерин чалап шайладыр. Аалчыга аякта шайны ийи холдап сунуп бээр. (Э. Намзал)

353. Номчуңар, сөзүглелге аттан бериңер, кол темазын тодарадыңар. Абзацтар аразында канчаар каттыжып турар-дыр? Моолдун болгаш Тываның Наадым байырлалында эрттирип турар кол оюн-тоглааның хевирлерин деңнеңер.

Наадым хүнү-даа үнген. Ооң болур черинде Моолдун ол-бо аймактарындан келген чон эмге-хаяажок.

Болур оюннар — мөге хүрежи, аът чарыштылары, баг адары. Моолдар баг адарын «Суру Харвах» дээр. Бир дугаарында мөге хүрежир. Ол Наадымның эң дээжизи, көрүштүг оюн. Кончуг адаан-мөөрейлиг оюн турган. Чаңчыл ёзугаар 512 мөгени хүрештирер деп чарлапкан. Мөгелерни даңзылап, бөлүктеп чарып эгелээн.

Тываның үш мөгези аңаа баарда, хүрежип кедер хеп талазы-биле дыка шыырак болганнар... Көк кылын торгуну кадак удазыны-биле сырып тургаш, даараан содак, шудактарлыг. Кара былгаар-биле угулзалап даараан кадыг идиктерлиг. Ол идиктеринде тайбазын дээш өрүп каан баг чуларлар кедирип каан. Баштарында кылаң хорагайдан сиилбип даараан бөпүрүк оваадайлыг, ийи илиг бичии хавактыг, кара-хилиң маак, чалаалыг бөрттерлиг. Черле дыка каас, чараш, эрзиг, түрлүг көстүп турганнар. Эгиннеринде кып-ла кызыл өңнүг чуга торгудан бир кулаш хире уннуг шывалар* баглап алган. Кылаштаарга, олары соонче эстеп хадып чоруур. Моолдар безин тываларның хевин көргөш, чарашсынып, сонуургап көрүп турганнар. (И. Бадра)

Сөзүглелдің қыска сайгарылгазының үлегери

Сөзүглелдің автору — Иргит Үжүнеевич Бадра, чечен чогаал дылында бижиттинген «Арзылаң Күдерек» деп чогаалдан үзүндү. Сөзүглелде маадырлар: Тываның үш мөгези, моол мөгелер, чон. Болуушкун: Наадым байырлалы, хүрештиң әгези. Болуп турар чери: Моол.

Бо қыска үзүндү — харылзаалыг сөзүглел.

Темазы: Наадым хүрежиниң әгелээр деп турарының дугайында.

Ында кол бодал: авторнуң чыгылып келген чон аразында тыва мөгелерниң хеп-сын талазы-биле белеткелин көргүзүксэни.

3 кезекке чарлып турары (микротемазы): Наадымга чоннуң чыгылып келгени; 512 мөгениң хүрежин чарлааны; чыгылып келген чоннуң аразындан тыва мөгелерниң хеп-сын талазы-биле белеткели.

Сөзүглелдің кезектери утка талазы-биле чаңгыс аай, абзац бүрүзү харылзаалыг. Абзац иштинде домактар төнген уткалыг болгаш харылзашкак. Домак бүрүзү дес-дараалаштыр чаа медээни берип турар.

Сөзүглелде болуушкун канчаар уламчылап болурул, даап бодаашкыныңар илередиңер.

354. Шүлүктен үзүндүнү номчааш, чылдың кайы үезин чуруп бижээнин, ук үениң онзагай демдектерин тодарадыңар. Долгандыр кандыг байдал туруп турар-дыр, ооң авторга салдары кандыг-дыр, чугаалаңар.

Калбак ногаан аргалардан
Хадың, шарлан алдынналып каттыржып кээр.
Бүрү, сиген оңуп бышкаш,
Бүгү чуртка хүрең-кызыл шырай киирер.
Алгыг-делгем ховуларны
Алдын өңнүг арбай-тараа каастап чыдар...
Сарыг торгу олбук чаткан
Садтар ишти оймактарга чоруксаам кээр.
Чаап дүшкен бүрүлери,
Чаштар ышкаш, дозуп-сүрүп ойнаксаам кээр.

(С. Сарыг-оол)

§ 62. Сөзүглелдин темазы болгаш кол бодалы

Сөзүглелде тема болгаш ооң кол бодалы чугула болур. **Тема** дээрге сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турары азы ында кол чүүл (болуушкун) болур. **Кол бодал** — чугаалап турар кижини дүвүредип турар кол айтырыг азы ооң чугаалаксаан чүүлү.

355. Номчуңар. Автор чүнүң дугайында чугаалаксаанын азы сөзүглелдин кол бодалын тодарадыңар.

ИДИКТЕР

Бистиң идиктеривис янзы-бүрү. Кыжын соок өйде авам биле ачам унты кедер, а бис кидис идиктерлиг бис. Унты дээрге аң кезинден даарап кылган дыка чылыг идиктер-дир. Ындыг кончуг соок эвес уеде сапожкалар кедер бис.

Чазын хар эрип турда, авам меңээ суг идии кедирип каар. Ону кедип алгаш, шалбаалар-даа сүзүп болур. Чаъстыг өйде база суг идии эки. Ол өтпес болгаш буттарга чылыг. Суг идиин үр кедип болбас. Буду шыгып, доңа берип болур.

Чайын мен сандалилерим кедеринге ынак мен. Олар чиик болгаш сериин. Ойнаарда авам меңээ кроссовкаларым кедирип бээр. Олар дыка эптиг.

Бажыңга келгеш, идиктеривисти ужулгаш, арыг кылдыр аштааш, тургузуп каар бис. Бажыңга кедер идиктер дээрге чымчак тапочкалар. (А. Адыгаева)

356. Номчуңар. Сөзүглелдин темазын болгаш кол бодалын тодарадыңар. Абзацтарның аразында харылзаа кандыг-дыр, тайылбырлаңар.

МУҢГАШТАЛГАН БАЛЫКТАР

Балыктар дошка кыстырган. Чайгылчак паш хире оңгулчак черде турлар. Бөргүм караңнады чайдым. Балыктар долгандыр маңнаш-каш, бөлдүнчү берди. Оларның өскээр баар чери чок. Суг доңарга, аңаа өлүр хире.

Дунчулаан* болгаш дошка кыстырган балыктар өлүрүп болбазын аңчылардан дыңнаан кижини мен. Дошту хол кире бээр хире кылдыр оя шааптым. Санаарымга, 18 болду.

Бяш хууңум орту суг узуп алдым. Дөгөрезин холдааш, хууңумче киир каап алдым. Кыйыгны* өрү өскээш, балык дунчулаар ээремче салгылаптым. (М. Кенин-Лопсан)

Сөзүглелдин кол утказын кызырып көргүзөр органы **план** дээн.

« Муңгашталган балыктар» деп сөзүглелдин планы:

1. Балыктарның дошка кыстырганы.
2. Аңчыларның чугаазы.
3. Балыктарны ээремче салгылапканы.

357. Сөзүглелди номчааш, ооң темазын болгаш кол бодалын тодарадыңар. Кремльди чүге чаартканыл, ооң ажык-дузазы чүдел, тайыл-бырлаңар. Ону сөс-биле канчаар чуруп көргүскенин чугаалаңар. Сөзүглелдин кыска планын тургузуңар.

КРЕМЛЬДИҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Беш чүс ажыг чыл бурунгаар Юскваны Иван III деп өндүр князь аштап чораан. Ол Дмитрий Донской еп өгбенин тудуп кааны ак даштан ылган Кремльдиң ханаларын көрүп ура, чаңгыс эвес удаа хаваан дүйгөн. Ю-ла болур өрттен база дайзыннарның алдаашкыннарындан бо ханалар эргисиреп баксыраан.

Өндүр хаан ынчан Москва Кремлин де тудар деп бодап алган. Ус-шевер туугуларны кыйгырып, даш ордулары, дуганнарны тудуп үндүрер деп дусаган.

Эрги ак даштан кылган ханаларның орунуга чаа, кызыл тууйбудан ханалар көдүрлүп эгелээн. Олар дыка быжыг, кедилиг, кылыны безин алды метр. Хананың ханызында — ок-чепсек шыгжамырлары база чажыт аргыжар черлер. А кырында, даштан угулзалар дег, ийи мыйыстыг, камгалал черинде боо адар дежиктерлиг диштер шөйүлгөн. Диш бүрүзүнүң бедии ийи метр. Ханалар-биле кады чаа суургалар база көдүрлүп эгелээн. Эң улуу — Спасск суургазы. (А Карданов)

Интернет четкизинден азы энциклопедиядан Спасск суургазының дугайында немей медээден тывыңар. Ук суурганың даштыкы хевирин сөс-биле чуруп бижинер.

358. Номчуңар. Шиижектер дугайында чүнү билип алдыңар? Тоожукчу маадырның куштарга хамаарылгазын чүден билип ап болурул? Кижиле бойдустан харылзаазын чижектер-биле бадыткап чугаалаңар. 1-2 дугаар домактарны ушта бижээш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Тайгада куштарның эң-не бичези, ак өектиг, көк-бора өңнүг, эргек ышкаш шиижектер дыка сонуургаачал. Кижиле көрүп каанда, дораан долгандыр хонгулаптар. Он шаа өөр шиижектер ам база ынчалдылар. Бирээзи мырыңай мээң баарымда турган дыт шединиң будуунга хонупкаш, «Кым сен сен?» дээнзиг, мээң арнымче тулдур кайгап, мыжырткайнып олур. Бир-бир бодаарга, «кыштың соогу-дур, хырным тоттуруптар чүвөң бар бе?» деп диленип-даа орган ышкаш. «Бар болбайн. Рюкзагымда чүү-даа бар-ла: хлеб, чинге-тараа, печенье, эъг, шай. Уштуп берейн бе?». Ынчаар бодапкаш, холум көдүрүп олурумда-ла, хөөкүй шиижек хоюп чорупкан. Черле ындыг чүвелер: шимчевейн турар болзуңза, дек* белен ушпас, а бичии-ле шимчээр болзуңза, дезип чоруптар. Коргар чүрек дириг амытан бүрүзүнде черле бар ыйнаан. А кускуннар бедик ужуп чоруп турар хирезинде боо даажындан өлгүже коргар. Чогум мынча назынымда кускунче боо шыгаап чыткан кижиле черле көрүп көрбээн мен. Ол хиреде черле ындыг. (С. Сириң-оол)

«Көге-бугалар-биле өңнүктешкеним» деп кыска чогаадыгдан бижинер. Дараазында планны ажыглаңар:

1. Бажың даштынга чалгаарап орумда, чанымга көге-бугаларның хонупканы.
2. Оларның-биле өңнүктешкеним.
3. Өөрүшкүлүг чанганым.

§ 63. Сөзүглелдерниң янзылары. Тоожушкун

Чугааның янзыларының аайы-биле сөзүглелдерни үш бөлүкке чарып турар: **тоожушкун, чурумал, угаап боданышкын.**

Тоожушкун дээрге кандыг-бир болушкуннун дугайында дамчыткан чугаа азы дыңнадыг. Ол дес-дараалашкак кылдыныглардан азы болушкуннардан тургустунар. Тоожушкунга салдынар айтырыг: *ук чүве азы кижичүнү канчап турарыл?* Ында кол тема: *чүнүң азы кымның дугайында чугаа болуп турары.*

Тоожушкунга уран-чечен аргалар ажыглаттынган болур.

359. Сөзүглелди номчааш, ында кымның дугайында дамчытканын, ооң кылып турар ажылын тодарадыңар. Кыска тоожушкунда домактар канчаар тургустунганын, тайылбырлаңар.

Валентина Бегзиевна ажыл дээнде кыптыгып, хайныгып чоруур. Могаг-шылаарын уттуптар. Ажылын билири кайгамчык. Чүве чугаалай бергенде, сеткилинден тайылбырлаар. Ёзулуг бойдустан чаяттынган салым.

Ооң «Кыстың бүдүжү» деп номну үндүрер күзели боттанган.

Башкы аңаа доктаап калбаан. Ам-даа ханы улуг бодалдарлыг.

(Л. Иргит)

360. Сөзүглелдин темазын тодарадыңар. Кол маадырга авторнун хамаарылгазы кандыгыл, сөзүглелде кандыг уран-чечен аргаларны автор ажыглаан-дыр?

ДЕВИГ

Хүреш. Кижичабы кизирт. Каткы-хөг.

Ам чаа онаан октап алган аныяк эр холдарын чалгынгылаштыр херипкен, чоргаар девиг тур.

Ол эрниц күш-шыдал долган, шуткуп каан дег эът-ханын магадап каап олурумда, хенертен-не ооң арны таныырым-даа ыш-каш көзүлдү. Шынап-ла ол-дур..., ам-на сактып келдим. Кандыг-даа чазыг чок... Элдептиг-ле хуулушкун-дур аа! Бо турар улуг чаагай мөге эрниц көңгүс хензиг оолак турганын чайгаар-ла сактып келдим. Дурт-сыны өөрүнден оранчок бичии болгаш, оолдарга ол-бо кочулат-каш, суурувустуң кудумчузунга ооң караа чаштыг апарган чоруурун ынчан бо-ла көөр турдум.

Бир-ле катап думчуун адыжы-биле дуглап алган, ... шошкуп бар чыдарын эскерип кааш: «Бээр келем, чээн-оол. Кым сени шанчыпты?» — деп кээргеп айтырарымга, чаңгыс сөс безин ыгыттавайн, ишкирнип каап, «Мен бодум, акый» — деп сымырангаш, улаштыр халып ыңай болчук... .

Ам ол оолчук, тыва тоолдуң маадыры дег, өзүп келген, мындыг улуг маргылдаада алдар-сураглыг дээн мөгелер-биле ачыр-дачыр тутчуп турар апарганын сеткилим ханып, өөрүп-хөлзөп көрүп ордум.

(Э. Мижит)

 361. Сөзүглелди чугаалап турар кижини кымның дугайында тайылбырлап турарыл, ол кижини мурнундаазындан канчаар эскерли бергенил? Ук маадырга авторнуң болгаш ооң эштериниң хамаарылгазын чугаалаңар. Сөзүглелдин дылының онзагайын тайылбырлаңар.

Бир өөредилге чылы доозулган соонда, суурга Маай көстүп келген. Ооң хевир-сынын, идик-хевин бистиң ал-боттарывыска, идик-хевивиске деңнээр аргажок дээрзи каракка-ла көзүлдүр илдең. Илиир-биле хере базып каан костюм, чүвүрлүг. Чүвүрүнүң кырлагар тиин суг суйбаар болза, салаа кестине бээр-даа ышкаш. Майыктааштары дээрге кылаң кара, чүгле хүнге чайыннаар. А бистер бора-бүдүн хептиг, довуракка кууарган сапыктарлыг, чүгээр-ле дизе майтак-майтак майыктааштарлыг бис. Маайның даштыкы хевиринден-не бистиң мурнувуста биеэки «үнү-чок» эвес дээрзи билдингир. Ынчалза-даа сонуургаачалывыс кончуг болгаш, ону долганы бергеш, имнеп-сомнап, каяа чораанын айтырдывыс. Салааларын аянны кончуг шимчеткилеп имней-дир. Бис чүнү-даа билип чадап кагдывыс. Маай ону билгеш-ле боор оң, костюмунуң карманындан карандаш биле блокнот ужулгаш, аңаа бижий соккаш, бисче сунду. Номчуур дээш, көрө каапкаш, аңаа-ла каан бис. Орустап бижээн болду.

(Ш. Суваң)

 362. Сөзүглелдин темазын, кол бодалын тодарадыңар. Домактарның дес-дараалашкаа сагыттыңан-дыр бе, тодарадыңар.

Демги паровоз деп чүве шала чоон ыгыт-биле эткилеп чоруур, кулак дажы чарлы бер чазар анчыы-ла кончуг, чамдыкта кижини сыр-баш-даа кынныр. Демир-орук чоорту дүргедезе-дүргедезе, хоорай соовуста бичелеп, орук кыдында бичежек бажыңчыгаштар, диски-

леп каан вагоннар, адагаштар суг караңнап чыткылап каап, ам шуут-ла оңгул-чингилдиг, арга-ыяштыг бүүрелчиннерлиг черде келдивис. Красноярскыдан Москва чедир дүн-хүн чокка согун дег дүрген халдып олура, соңга караандан адырылбайн, орук дургаар харанып, сорук кирип, «Россия дээрге дыка-ла делгем, дыка-ла чаагай, дыка-ла бай-лактыг болгаш күштүг чурт-тур ам» деп магадап чор мен. (С. Тока)

363. Номчуңар. Сөзүглелдин кол маадырлары Москваже өөренип чоруур деп турар баштайгы тыва оолдар-дыр. Оларның бот-боттарындан ылгалып турар талаларын тодарадыңар. Кандыг деңнелгелерни ажыглаанын хайгаарап көрүңер.

Сургуулга баар дээн кижилер бот-бодунга дөмейлешпес, тус-тус төөгү намдарлыг, ана эрээн шокар-ла чүве.

Шыылаа дээрге Буян-Бадыргының чалчазы. Бичезинден тура аар ажылды кылып келгенинден ооргазы артында бүшкүе берген, бажының дүгү, мээң авам Тас-Баштыгны ышкаш, холаң тас, кандыг аарыгдан тазартыр дүжүп калган чүве ийик. Бодунуң ниити аажычаңын көөрге, муңгак.

Оюн Мөңге кайгалзымаар. Оң чорбаан чери, көрбээн чүвези-даа чок. Россияга хувискаал үнерге, партизан шериинге кирип алган. Калчакка удур тулчуушкунга киришкен. Кандыг-даа чүвениң байдалын билир кижилерниң бирээзи турган. Бодунуң онза-ла чүвези мактаныры кончуг. «Аа, ол черге мен чораан мен, ону аажок билир мен. Мээң-биле кады чораан кижиге амыр болгай аан, каяа-даа өлбөс, чаг иштинде бүүрек-ле, чанчык иштинде таакпы-ла» деп кезээде хөөрээн чоруур. Сыны шала чолдак, чинге хаайлыг, домааның аразынга моол сестер холугулаар, моол бижикти база билир.

Шагдырны оолдар арны көк, куу боорга, Куу-Шагдыр деп шолалай берген. Ол Элегес чурттуг, Күрсединиң кандыг-бир төрели янзылыг, боду кезек када хүрээге хуурак-даа бооп чораан, иштинде кандыг-бир улуг чүве бодап чораан ышкаш, чүве шоолуг ыттавас кижиге чүве ... (С. Тока)

§ 64. Чурумал

364. А. Хертектің тырттырган чуруун көрүңер. Ында чүнү көрүп турарыңарны 5-6 харылзаалыг домак-биле тайылбырлап чугаалаңар.

Бойдустуң болуушкуннары азы өске-даа болуушкуннарның кажан, каяа эгелээнин болгаш улаштыр канчаар сайзыраанын сөстүң дузазы-биле чуруп көргүзөр чугааның бир янзызын **чурумал** дээр. Болуушкунну чуруп көргүскен сөзүглелге дорт чугаа турбас, болуушкунну илереткен кылыг сөстери колдуунда чаңгыс үеге турар, аңаа амгы болгаш келир үениң кылыг сөстери хары угда ажыглаттынмас.

365. Номчуңар. Кандыг болуушкунну тайылбырлап турарыл, ооң кижиге салдары кандыгыл, чугаалаңар. Чылдың демдектерин илереткен сөстөрни, сөс каттыжыышкыннарын тывыңар. Чурттап турар чериңерге күстүң (кыштың, частың, чайның) дүшкенин авторнуң эскериглеринге даянып, уран-чечен аргалар ажыглап тургаш, чуруп көргүзүңер.

КҮС ЧООРТУ ДҮЖЕР

Күс чоорту дүжер. Баштай бедик сыннарның мөөрүктери* кара-хүреңзимээр өң-биле будуттунуштар. Эзим-арганы көжегелээн дүдүс-

кектер аразы-биле согунналган херелчигештер кара-сайлааш, эвирээр* чеде берген тооруктуг пөштерни тегерип келгилээр.

Эзим ишти кандыг-даа даашты соора албас, үргүлчү-ле кулак салып чытканзыг. Кургаг будук дызырт дээни чоокта турган хаяга чаңгыланы бээр. Үнү кошкай берген хемнерниң даажы эртен, кежээ тода болгаш уяранчыг кылдыр дыңналыр.

Кижиниң сагыш-сеткили шагның дөрт эргилдезиниң аайы-биле өскерлир. Чазын — хөглүг, чайын — маажым, күзүн — бодамчалыг, кыжын — дүвүрээр дээн ышкаш. Ынчалза-даа кижини бүрүзүнүң сагыш-сеткили мээңии-биле канчап-даа дөмей болбас. (М. Доржу)

Бисти долгандыр боду чайгаар бүткөн чүвелер дээрге-ле бойдус болур. Бойдус амылыг (үнүштер, дириг амытаннар, кижини) болгаш амы чок (хүн, сылдыстар, агаар, суг, казымал байлактар, даглар) болур. Бойдуста өскерлип турар чүвелерни (чылдың үелери, дүн-хүннүң солчуру, Черниниң шимчээшкини) бойдус болуушкуннары дээр. Оларны сөзүглелдерде хөйү-биле чуруп бижээн болур.

366. Номчуңар. Автор кандыг болуушкунну чуруп көргүскен-дир, ооң демдектерин тодарадыңар. Сөзүглелде кандыг уран-чечен аргалар ажыглаттынган-дыр, көжүргөн уткада ажыглаттынган сөстөр бар-дыр бе, тайылбырлаңар.

Сырынның күжү чоорту дыңзып чоруп олурган. Хүннү кара булут, та кайын көстүп келген чүве, хөмүрөртир бүргей апкан соонда, хат-даа дүргектелдир хадып келгеш, ыяштарны салбараңнады силгий-ле берген. Дазыл сөөлгү күжүн чыып, черден халбактанып сирбектенирин кызытса-даа, салаа-сайгыдының дамырлары ирик хендир дег үстүп, частып эгелээн.

Бяш хамык будук-бүрүзү-биле катай-хаара черже чыжырт кылдыр кээп ушкан. Чер боду безин сирлеш дээн... Хенертен кара булут чиде хона берген, хүн база катап дээрниң агынче* ушта чүгүрүп үнүп келген... Катап дөргүн алаакка баштайгызы дег байырымныг шинчи көзүлбээн, моодаан* чүве дег, ыржым тыртып турупкан... .

Ушкан теректиң бүрүлери дөзү үстүп калганындан даваннары дарбаңайнып, сириңейни берген амытан дег, сылдырткайнып чоруй, шагжок шылырашпышаан, чоорту халбайып бады баргылаан...

(А. Даржай)

367. Номчааш, чуруп турар чүүлдерниң аттарын айтыңар. Сөзүг-лелде кандыг домактарны ажыглаанын тодараткаш, ооң чылдагаанын тайылбырлаңар.

Хонаш кончуг эптиг черде. Кайнаар-даа көөрге, көскү. Мал оът-таар черлер хөй: ак ийлер, хүннээрек мээстер*, чавыс кырлаңнар*, чалбак деспектер*, ында-мында аргалар...

Малчынның өө бора-бүдүн, дашты-даа, иштики дерилгези-даа. Ишти делгем. Ол-бо талазында ийи орун. Чүьгүнүң улуу-ла кончуг. Кырындан шокар пөс-биле шып каан. Ширтектери эргижирей берген. Тыва элгүүрге*. Төгерик суугу. Ооң кырында улуг-ла көк хөнек. Ооң кыдыында кыдат доңгуу. Сыртык бажында улуг, биче чемоданнарны чыскаай чыып үндүрүпкен. Ийи аптара. Бирээзиниң кырында даараныр машина. Оларның артында ийи хоода чуруктар. Чанында календарь азып каан. (С. Сириң-оол)

Черниң (хоорай, суурлар, чайлаг, күзеглер) чурумалында кижиниң ажыл-ижиниң түңнелдери кирген болур. Чижээлээрге, кайы-бир ук черниң бойдузун тудугжунун, архитекторнун, дарганның кылган бажыңнары, турсакаалдары, херимнери каастап турар боор.

368. Орус дылда сөзүглелди тыва дылче очулдуруңар. Ында чүнү чуруп көргүскенин тайылбырлаңар. Тыва аът дугайында чурумалдан бижээш, сөзүглелдерни деңнеңер.

Одно из самых красивых и грациозных верховых животных — лошадь.

Лошади по своему строению очень статные. У них красивая длинная голова, гибкая шея, широкая грудь, длинное туловище, четыре высокие тонкие ноги, на каждой из которых по одному твёрдому копыту. Туловище животного покрыто густой, короткой, блестящей шерстью. Шея лошади украшена красивой гривой. На лбу и пространстве между ушами расположена чёлка, у копыт — щётка, а сзади длинный хвост. (М. Лебедева)

§ 65. Угаап боданышкын

369. Чурукту кичээнгейлиг көрүңөр, аңаа хамаарыштыр авторнуң бижээн бодалын номчуңар. Боттарыңарның бодалыңарны чугаалаңар.

ЛЕОНИД УРЖУКТУҢ «ЭМДИК АЪТ» ДЕП
ЧУРУУНУҢ ДУГАЙЫНДА БОДАЛ

Бир көөрге, өгбелеривистиң биске арттырып кааны тоолдарының бир күчүтен маадыры аксы болза авыңгай* билбес доң эмдик, ооргазы болза эзер билбес эгээ-эмдик агдын сыдымнапкан, көк дээрни хөк-күңейндир, кара черни хаккыңайндыр мөгдүрүп турарын чураан кылдыр биске көстүп келир. Сыдымнаткан эмдик аъттың шимчээшкинин көөрге, ол ооң артында чурааны терең көк хөлдүң ээремиден ушта чүткүп, үнө халып орар ышкаш кылдыр-даа көстүр. Оон бир көрүптөргө, чок, тоол сценазын эвес, а бөдүүн чылгычы кижиниң амыдыралында болуп турар бир болуушкунну чураан-дыр деп чурукту көрүп турар кижини база бодай-даа бээр.

Мында өңнөр тода. Аът кырында олурар мөчөк-мөчөк шыңганнарлыг кижиниң кежиниң хүнге, хатка додуккан өңүн ооң мунган калчан-доруг аъдының чүзүнүңгө чоок кылдыр чурааны база анаа эвес. Ынчаар чураанының бир тывызы — кижини база ооң мунган аъдын чурукчу тендиш дивес чаңгыс мөөң күш кылдыр чуруп көргүскен-дир деп бодай база башка кирип кээр. (Р. Лудун)

Угаап боданышкын дээрге кандыг-бир темага хамаарыштыр бодунуң бодалын, кылган түңнелдерин дес-дараалаштыр илередир чугааның бир янзызы.

Угаап бодап тура, чугаалап турар кижини бир-ле чүвени азы болуушкунну тайылбырлап, бадыткап азы шыннынга дүгжүп турар бадыткалдарның дузазы-биле чөпшээрешкенин азы чөпшээрешпээнин (удурланганын) илередир. Чижээлээрге, номчаан номунга үнелел бээри, кандыг-бир ниитилел болуушкунунга бодунуң хамаарылгазын чугаалаары. Салдынган чидиг айтырыгны аңгы-аңгы талаларындан сайгарып көөр, түңнелдерни үндүрер.

370. Номчуңар. Сөзүглелде салдынган кол айтырыгга авторнуң харызын номчааш, сайгарып чугаалажыңар. Силерниң харыыңар кандыгыл, чижектер-биле бадыткаңар. Ук сөзүглелдиң темазын тодарадыңар.

Кайызы эки деп бодаар силер? Аарыгдан эмненип-ле чорууру бе азы шуут аарывазы бе? Кадык болуру болбайн канчаар. Дыка хөй аарыглардан кижини организм боду камгалап турар, ону бойдус сагыш човангыры-биле чайгаар ынчаар тургускан. Ынчалзажок бистиң организмивистиң курлавыры кызыгаар чок эвес болгай. Сула шимчээшкиннерни доктаамал кылып, үе шагында чемненип, ханы удуп, ажыктыг дыштанып, дадыгып, кадыкшылывысты быжыглаар ужурлуг бис. *(В. Куулар)*

371. Сөзүглелде чүнүң дугайында сайгарып, түңнөп турар-дыр, тодарадыңар. Ында салдынган айтырыгларга кандыг харыыны берип болур силер?

КИЖИ УГААНЫ

«Кижини бөргү-биле эвес, а угааны-биле каас болза эки» деп лезгин улус чугаалажыр. А тывалар: «Угаанныгда уйгу эвээш» деп угаадып чораан. Шынап-ла, эртежик туруп чаңчыгары хол-биле туткаш кылыр ажыл эвес, а кижиниң тура-соруунуң, угаанының ажылы-дыр. Кижини чүнү-даа кылырда, баштай угаанын ажылдадыр, сагыжынга даап азы шуут шиитпирлеп алыр, ону херек кырында боттандырап дээш кызар.

Чүвени угаап билири дээрге кандыг-бир чүүлдү ылап, элээн дел-гемчидир өөренип көргөш, шын түңнел үндүрерин ынча дээр. Чижээ, хүннүң-не 6 шакта туруп өөренип алыр деп шиитпирлеп алган дижик сен. Баштай бодуңга «Шыдаар мен бе?» деп айтырыгдан сал.

Шыдаар болзуңза, ону дораан күүседип киривит. Арай шыдавас хире болзуңза, «Канчаптарыл?» деп ийи дугаар айтырыгны салгаш, аңаа харыыдан диле. Бо дээрге угаан ажылы-дыр. Ону ам чүгле күүседирди арткан. Ону күүседирде, тура-сорук херек.

Кижиниң угааны күш-ажыл-биле кончуг харылзаалыг. Үрелик херимин септеп албайн, ойнап халып чоруур 12 харлыг оолду кандыг эр дээрил? Азы бажыңының иштин, аяк-шынаан чуп албайн, телевизор кайгап оран уругну кандыг кыс кижидээрил? (Г. Сундуй)

372. Сөзүглелди номчааш, кол бодалды тодарадыңар. Ында чугааның хевирлериниң кайызы ажыглаттынганыл, бадыткап чугаалаңар.

ЧАРЛАЛ

1.

Хол үжүүнден көөрге, ону үш, дөрт класс үезиниң кижизи бижээн хевирлиг. Хөй сөстөр-даа чок. «Куштарны чемгеричер!» дээн кыйгырыгылыг ийи борбак сөстен тургустунган, ол-ла. Чарлалдың адаанда дөрт азыындан өрү аскан дөрбелчин херексел кырында чем тогланчызы чыып чиген улуг, биче куштарны чуруп каан. Чарлалдың бижикчизи куштарны канчаар чемгерерин чуруу-биле кижилерге айтып бээр бодаан байдалдыг. Куштар дээш сагыжы аарып чоруур ол бичии кижиниң ындыг чуруун көөрге, сеткилге чаптанчыг, чараш-даа.

Херим азыындан мээң көстүп келгенимни эскербээн хевирлиг, фуфайка хептиг, бодунуң арган, чиңге дурт-сынынга улугзумаар кылдыр көстүр куу кидис идиктерлиг оолчугаш демги контейнерлерниң бирээзинде бижиттинген тур. Пат өөренип калган сөстөр болгаш чуруун ол саат чокка каш шыя каапкаш, хая көрнүп келди. Хензиг када оол сүрээдээн, эпчоксунган-даа ышкаш, ыыт чок тур. Кеткен бөргүнүң иштинден бажының дыдырашсымаар сарыг дүктери баткылап келген, ийи чаактарын чиңге-тараа карты дег кара-хүрөң секпилдер шышкан, дус караа дег арыг, кылаңнааш карактарлыг ол оолдан айтырдым:

— Кай, мону сен бижип чоруп турар кижиде ышкажыл сен. Адың кымыл, өңнүк?

— Ийе, мен-дир мен. А кандыг боорул ынчаш, багай бе? Адымны Вова дээр, бешки класста өөренип турар мен. Силерниинден ырак эвесте, дуу ол ыяш бажында чурттап турар мен — дээш, Вова кезек ыяш

бажыңнар ажилдыр крышазы бедии-биле ылгалып турар бажыңче холун айытты.

2.

— Мындыг чарлалды кажандан бээр бижип келдиң, Вова? Улустар сээң ооңну дыңнаар-дыр бе ынчаш?

Бо улуг-ла кижиниң айтырыының чөгенчиин аа дээнзиг, оол менче карактарын хере көрүп, шырайында чажыт кыжырыгның, элдепсинигниң сомазы тыптып келгеш, меңээ илдик чокка харыылады:

— Мен эрткен чылдан бээр бижип келдим. Силер ону эскер-бээн-дир силер. Ам-даа бижиир мен, кыш төнеринге чедир. Кыжын куштарга берге дээрзин канчап билбес силер. Хар чааптарга, чиир чем тып шыдавайн, олар аштап, доңуп өлүп турарлар ышкажыгай. Чем-не бар болза, кышты тоовастар. Бистиң чип турар чемивистиң тогланчызы, артынчызы-ла оларга четчир чүве-дир ийин. А кижилер ону билир-даа болза, херекке албастар, хөөкүйлерни кээргеп билбестер-дир. Мээң бажыңым чанында кылып каан черлеримден дыка хөй куштар чемненип ап турарлар. Бора-хөкпештер, тааннар, каарганнар, көге-бугалар... Кай, силер база куштар чемгербейн турар силер бе?

Вованың сөөлгү кара чаңгыс айтырыыңга харыы тыппайн барган мен. Ийет, мен кыжын куштар черле чемгерип көрбээн мен. Бажымга ыңдыг бодал-даа кирбейн чораан. Ам-на харын Вованың дорт чемелээнзиг айтырыыңдан сырбаш кыннып, арным безин изиш дээн ышкаш болган. Шынап-ла харын, бажыңымның балконунуң доора ыяжыңга хөкпейти доңа берген олургулаар кээргенчиг кушкаштар сагыжымга кире дүшкөннер. Олар менден, угаанныг кижиден, дуза дилеп кээп турганнар болгай. А мен? А мен ишкен-чиген чемимниң хензиг тогланчызын оларга каап бээрин бодавайн чораан-дыр мен. (М. Дуюнгар)

 1. Вованың кылып чорудуп турар ажылы ажыктыг бе? Оолдуң тайылбыры ол улуг кижини канчаар бодандырган-дыр? **2.** Силер кышкы үеде куштарга дуза чедирери-биле чүнү кылыр-дыр силер? **3.** Вованың айтырыыңга хамаарыштыр улуг кижиниң угаап боданышкынының түңнелин тайылбырлаңар.

§ 66. Диалогту аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары

373. Кижиге хамаарыштыр дараазында сестерни кандыг таварылгаларда ажыглап болурун тайылбырлаңар. Кыска домактардан чогаадып бижиңер.

1. Ажыл-агыйжы байдалда.
2. Албан-ёзузу-биле чугаалажырда.
3. Эжишкилер аразында чугаага.
4. Танывазы кижиге-биле чугаага.

Ажыглаар сестер: *Шончалай Дадар-ооловна, Шонча, кызым, силер аныяк кижиге, хамааты Шончалай Ооржак, башкы, дуңмай, эжим.*

Кандыг-даа байдалда (эш-өөрү, чоок кижилери-биле, таныжылга, ажил-агыйжы) болуп турар чугаа айтырыгдан азы медээден эгелээр. Ол салдынган айтырыг азы медээ чугааның темазын, сорулгазын тодарадыр, а аңаа харыы бергени чугааның уламчылаанын бадыткап турар.

Диалог янзыларлыг болур: **этикетти сагып чугаалажыры, кандыг-бир кылдыныгже хаара тудар чугаа, медээ билип алыр азы дамчыдар чугаа, бодалдар солчуру.**

Чугаа колдуунда мындыг хевирлиг болур:

- Айтырыг — харыы;
- Медээ — айтырыг — харыы;
- Чугаага киржир сонургалды оттурары, кандыг-бир кылдыныгже хаара тудары — өске чугаа киржикчизиниң аңаа чөпшээрешкени азы удурланганы, херекке албааны;
- Бадыткал — чөпшээрешпээни.

374. Номчуңар. Чижектерниң ылгалын тодараткаш, тайылбырлаңар.

Этикетти сагып чугаалажыры:

— Буруулуг болдум, Идегел Кара-ооловна! Озалдай бердим, олуруп болур бе?

— Эртип олур, моон соңгаар эртежик кээп турар сен аа, Сайын.

Кандыг-бир кылдыныгже хаара тудар чугаа:

— Чыжыргана, дуңмаңны хайгаара шүве. Мен сүт садып эккээйн.

— Чаа, угбай.

Медээ билип алыр азы дамчыдар чугаа:

— Чаражын, бо чавагаларны кым кылганы ол, Сайдана?

— Мен кылдым, башкы.

- Каяа мынчаар өөренип алганың ол?
  - Авам өөреткен. Мону кады кылдывыс, а мону бодум кылдым.
- Бодалдар солчуру.*
- Бөгүн чаар хире-дир аа.
  - Ындыг хевирлиг харын. Дээрниң бүргеп турарын.
  - Харын-даа чагза хөңнү.
  - Мынчап барганда, черле ындыг.

375. Номчуңар. Сөзүглелде каш кижиге чугаалажып турар-дыр? Диалог чүдөн эгелээн-дир, оларның чугаазындан ооң киржикчилериниң бот-боттарыга хамаарылгазын билип ап болур бе? Диалогта бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.

Оолдуң ады — Шивит. Ооң хары беш. Ол бичии хураганнарга дыка ынак. Авазы эртен болгаш кежээ хураганнарга көк сизген берип, оларны чемгере бээрге, оол оон черле чыда калыр эвес.

— Авай! Амырбит акым биске кажан машиназы-биле сугну сөөртүп эккээр ирги? — деп, хенертен оол авазындан айтырган.

— Кажан машинаны чолаачылап болур деп шынзылга бижикти холга алган соонда, чүгле ынчан акың машиналыг биске чедип кээрдир ийин, оглум.

— А ындыг шынзылга бижикти акымның алыры кажаныл, ынчаш?

— Бо чыдар харлар эрип, оът-сизген баштары ногаарарып эгелээрге, акың ындыг бижикти башкыларындан ап алыр-дыр ийин.

Оол улуг тынгаш, авазынче ... чиге көргөн. *(А. Шоюн)*

376. Номчуңар. Сөзүглелдин маадырлары кымнар-дыр? Чугааның эгезин болгаш түңнелин чугаалаңар. Аңгылаан домакты орус дылче очулдургаш, утказын тайылбырлаңар. Тыва чугаа этикеди-биле деңнеңер.

КАЖАР ЦЫГАН БОЛГАШ БАЛЫКЧЫ

Акша ажилдап алгаш, бодунга чаа негей тон садып алгаш, кадайыңга көөргеттинери-биле цыган бажыңынче чаныпкан. Негей тонун чарашсынып, өөрээнинден каттырып каап базып бар чораан.

Орук ара аңаа эктин ажыр балыктаар четки салып алган балыкчы таваржы берип-тир.

— Экии-и, цыган өңнүк!

— Бурган авыралында кадык-ла болам, балыкчы!

- Кайнаар далажып бар чорууруң ол?
— Көрбейн түр сен бе? Бодумга чаа негей тон садып алдым...
(Болгар улустуң тоолундан)

377. Номчунар. Сөзүглелдин маадырлары кымнар-дыр? Чугааның эгезин болгаш түңнелин чугаалаңар. Оолдар аразында канчаар чугаалажыр турганыл? Ийи дугаар сөзүглелде ава кижиниң чугаазын канчаар билгениңерни тайылбырлаңар.

АЯК ЧҮГЕ БУСТУ БЕРГЕНИЛ?

1.

Адыгжы биле Шораан алышкылар чемненири-биле стол артынга кээп олурупканнар. Ында салып каан турган аяктарның бирээзин Адыгжы омааш-биле кыңгырады соктагылааш, карактарын шала имирертип алгаш, акызынче көрбүшаан:

— Ой, аал! Шораан! Бо аяк чүү дээш кыңгырткайнып турары ол? — деп айтырган.

Шораан дөстүнер эвес, ол дораан-на харыылаан:

— Сээң чемненир аяң мен-дир мен, дүрген мени ап ал деп кыңгырткайнып кыйгырып турары ол-дур.

Адыгжы хорадай берген. Ол холунда тудуп турганы омаажын стол кырынче октапкаш, алгырып хыйланган:

— Мегелеве! Сеңээ эвес, а меңээ келиксээн аяк-тыр. Билдин бе? Ол сээң эвес, а мээң аяам-дыр.

Чугаазын төндүрбейн чыда, Адыгжы аякты ийи холу-биле сегирип-ле алган. Ийи алышкы аякты хунаажы-ла бергеннер.

— Мээң аяам-дыр!

— Чок! Мээңии-дир! Мээңии-дир!

Хенертен аяк оларның холдарындан чоорту чылбырап чоруй, шала кырынга кээп дүшкөн. Ол каш башка бусту берген.

2.

Ол үеде оолдарның авазы бо чедип келген. Ава оолдарынче көргөш, айтырып-тыр:

— Бо аяктың чүге бусту бергени ол дээр силер, оолдарым? Ону меңээ харыылап берип көрүңерем?

— Та харын! Билбес мен, авай! — деп, Шораан биле Адыгжы соңнуг-мурнуг, кыска, дыңналыр-дыңналбас харыылап кааннар.

— Кюнчуг багай-дыр, оолдарым. Силерниң хүндүткел билбес, авазынга дузалашпас, араңарда найырал чогуңарны болгаш багай

аажы-чаңыңарны билип кааш, хомудааштың бо аяктың бусту бергени ол-дур. Ам-на билдиңер бе?

Акышкылар кайызы-даа ыйт чок. Олар идиктериниң баштарынче көрүп алган, үр-ле турганнар. (А. Шююн)

378. Номчуңар. Сөзүглелде айтырыглар кандыг сорулгалыг ажыглаттынганын тайылбырлаңар.

Күдерек тургаш, далаш чокка Лувсан-Доржту тургуза тырткаш, ооргазының довураан кактааш, девип чорууй барган. Хамык чон хөлзеп туруп калган.

Хөлзеп-дүвүрээн Бады-Суур уткуй маңнап келген:

— Ол канчаарың ол, дуңмам? — деп өөрүүрдөн коргуп айтырган.

— Чүү болу берген чүвөл? — деп, Күдерек айтырган.

Ол аразында Лодай кылаштап келгеш, Күдеректи куспактааш:

— Ол кижиниң ооргазын чүге кактай берген сен. Ол өш-өжээн сагынган чорук деп улус билген хире-дир... — диген.

Хүреш төнгөн. Хөлзеп, хөөрөп, көжүп шимчеп турган улус аразындан он ажыг моол мөгелерге, тыва эштерге хүрээледип алгаш, Күдерек ол черден ырап чорупкан. Майгынга чоокшулап олурда, соондан Каас дүжүмет бо шаап келген.

— Ол чүнү үүлгедип каарың ол, оол? Богда-Кегээнге чүге тейлеп калбадың? Оорганда ыяш суп каан чүве бе? Ол моол мөгениң ооргазын чүге кактай берген сен? Улуургаанының демдээ деп санаар чүве-дир. Бичии чаш оолактың ооргазын кактаар ышкакжыгай. А ол улуг мөге кижии ышкакжыл. Боду туруп кээр. Кижилерге кактадыр хире эвес.

Күдерек чүнү-даа ыыттавайн, куду көрүп алгаш олурган. Ооң Бүгү Моолга шүггени — аас-кежик, өөрүшкү эвес, а муңгарал, дүвүрел, хомудал бооп доозулган ышкакжыл. Ынчаарга чүү дээш-ле тыва мөгелерни ындыг ырак черже хилинчектеп, чалап эккел чыткан чүвөл ынчаш? Кандыг-даа чоннуң хүреш салыр дүрүмүн бичии бодап, чымчак кылдыр хүлээп көрзе. (Иргит Бадра)

 1. Аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын билген турарының чылдагаанын тайылбырлаңар. **2.** Тыва болгаш моол мөгелерниң кандыг чаңчылдарын көргүскен-дир? **3.** Амгы үеде тыва болгаш моол хүреш кайы хире сайзырап турарыл, маңаа хамаарышкан медээлерден чыып, шинчилел ажылындан чорудуңар.

379. Тываның хөгжүм-шии театрынга чораныңарны, ында чүнү сонуургааныңарны эжиңерге тодаргай тайылбырлап, чагаадан бжиңер.

ЧЫЛ ТӨНЧҮЗҮНДЕ ТҮҢНЭЛ КАТАПТААШКЫН

§ 67. Кылыг сөзү. Наречие. Өттүнүг сөстөр

 380. Морфологтуг болгаш синтаксистиг арга-биле тургустунган 5–5 кылыг сөстөрүндөн тыва чогаал номнарындан ушта бжиңер. Оларның иштинден 3 кылыг сөзү-биле домактардан чогааткаш, синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

 381. Домактарны номчааш, кылыг сөстөрүн ушта бижээш, адаанда бердинген даалгаларны күүседиңер.

Аът былгыргылааш, эзер деспезин чылдырадыр силгилени каапкаш, хөртүктү мыйыс дуюгнут холу-биле кастынгылааш, оътче доңгая берген. Оътту эриннерин борбаңнадыр сайгара бөлгүлээш, быжыг, дески удургулары-биле испиктеп кыскаш, кизиредир чула соп, амдананып дайнай берген. *(С. Хертөк)*

 1. Кылыг сөстөрүнің дазылын, чогаадылга кожумактарын, залог, вид кожумактарын, дөзүн чогуур шыйыглары-биле шыйыңар.

2. Кылыг сөстөрүнің тургузуунуң аайы-биле бөлүктөрүңе чижектерден тыпкаш, тайылбырын бериңер.

3. Домакта кирген кылыг сөзү бүрүзү кандыг айтырыга харыылап, домактың кандыг кижигүнү болуп турарын тодарадыңар.

4. Домактарда сөглөкчилер кайы наклонение хевиринде турарын тодарткаш, тайылбырын бериңер.

382. Номчааш, домактарда сөглөкчи болуп чоруур кылыг сөстөрүн тыпкаш, кандыг наклонение хевиринде турарын тодарадыңар, тургузуунуң аайы-биле хевирин айтыңар.

Акымны эдерип чоруурга, аажок солун кижиги⁴. Аргага таварышканывыс дириг амытаннарның аажы-чаңын, ону тоолдарга чүге мелегей, чазый, тулуп кылдыр ажыглаарын, кажар, окпан-эрес кылдыр кириерин хөөрөп бээр. Кыжын чиир хүнезинин кандыг дириг амытаннар канчаар чыып, каяа шыгжаарын чугаалап өөредир. «Аңчы болгаш, бойдуштуң болуушкуннарын, дириг амытаннарның чаңын билир-дир аа» деп сонуургал-биле дыңнаар мен. Ынчан бистерге өөредиг

болур чуруп, бижип парлаан ном-дептер бар эвес, чоннуң аас-биле дамчып келген тоолдарындан, тывызыктарындан, чечен домактарындан, ырыларындан, кожамыктарындан азы амыдыралдан, улустуң аас чогаалындан бүгү-ле чүүлдерни билип чордувус. (Ш. Шыырап)

383. Кандыг хевирде кылыг сөстери тывызыктың тургустунарынга ужур-дузалыг болганын тодарадыңар. Тывызыктың харызын тайылбырлап бжиңер. Тывызыкта болгаш тайылбырда кылыг сөстериңиң кандыг хевирлерде ажыглаттынганын айтыңар.

АЛДЫННЫ КАНЧАП УШТУП АЛЫРЫЛ?

Бир метр ажыг ханы оңгар дүвүнде хемчээли аңаа өй, боп-борбак алдын чыткан-дыр. Алдынны ушта казар дизе, оңгарны казып болбас, ооң иштинче кирдинмес, хол четпес. Чүгле узун ыяш бар, ооң дузазы-биле алдынны канчап уштур аарыл? (Ч. Каң-оол)

 384. Номчуңар. Бөлүктерге үстүп алгаш, дараазында даалгаларны күүседиңер: 1) сөзүглелде наречиелерни ушта бижээш, хевирин тодарадыңар, домакта кандыг кежигүн болуп чоруурун айтыңар; 2) ат оруннарын ушта бижээш, бөлүүн тодарадыңар, падеж, арын сан хевиринде турар болза, айтыңар.

Бүгү-Россияның уругларының дыштанылга төвү «Океан» ыраккы чөөн чүкте кайгамчыктыг бойдус чурумалдыг черде туруп турар. Аңаа барып дыштаныр аас-кежик алдыгыкклассчы Буян Маадыга таварышкан. Буян өске эш-өөрү-биле демей, «Океанда» болуп турар янзы-бүрү оюн-тоглаага киржиң, хөглүг, солун дыштанып турган. Ол Оожум океанның баарынга туруп алгаш, ооң бырлаңнаан төнчү чок чалгыгларын бо-ла сонуургап көөр.

Таныжылга кежээзи эгелээн. Боттарының национал хептерин кедипкен уруглар улай-улай сценаже үнүп-ле тургулаан. «Тыва Республика» деп чарлаптары билек, Буян Тывазының тугун чоргаар көдүргөш, залче дидим базып кирген. Ооң соондан эштери өөрүшкү-маңнайлыг базып олурган... (А. Шоюн)

 385. Домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар. Аңгылаан сөс наречие болуп чоруур кылдыр домактан чогаадыңар.

Ажыктың кыдыын **долгандыр** узун-узун³ дыттар, хөнү пөштер даамчырап тургулаан. А одааның чанында дамырак кара суг кылаңайндыр³ агып, ырлап чыткан. (О. Саган-оол)

 386. Номчуңар. Бөлүктерге үстүп алгаш, дараазында даалгаларны күүсединер: 1) сөглөкчи болуп чоруур кылыг сөстөрүниң үезин, арын, санын тодарадыңар. Аңгылаан кылыг сөстери кандыг хевирлерде турарын айтыңар, кожумактарын шыйыңар; 2) наречиелерни ушта бижээш, бөлүүн, тургустунган аргазын тодарадыңар; 3) ат оруннарын ушта бижинер, бөлүүн айтыңар, арын, сан, падеж хевиринде болза, айтыңар. Сөзүглелден хөй уткалыг сөстөрни, омонимнерни болгаш ооң хевирлерин ушта бижип, тайылбырын бериңер.

Школага чарыштар болгаш хүрештер хүннүң чыгыгы **болгулаар**. Оолдар бичии хостуг үелеринде болганчок-ла кизиреди хүрежи бээрлер. Артынчы бодунуң үези арай шыырак оолдар-биле **хүрешпес**, а бодундан бичии оолдарны ол ыялап*, албадап тургаш хүрежир. Бо класска баштай келгенде, ол Машпал-биле хүрежип, удур-дедир октажыр турган. Сөөлзүредир Машпал-биле база хүрешпес апарган.

Ырак-даа, чоок-даа хемчээлдиг чарыштарга Эртеп-ле эртип келир. Ол дөңгүр бажын аткаар тежийтипкеш, кызыл-даван буттарын челер аът ышкаш бурунгаар **сунгулап** маңнаар.

Хар чаап, соок дүшкен соонда, оюннар солчу бээр. Улуг арыг ол чартыгында кадыр хавакка чуңгулаар, баг кагар, эки-бак хаактар **кеткилээш**, кедек тейлерден сыыладыр **баткылаар**.

Доржу тевек теве бергенде, кышкы бөрт кеткен бажы ужуккан тевектиң аайы-биле өрү-куду савап-ла турар. Бөрт адаандан бакылап **келгилээн** бажының суук кара дүктери бөргү-биле **өңнежип**, агартыр хыраалай бээр.

Кышкы узун кежээлерде Белек, Сүрүңмаа суглар топчаннарын* кожаландыр **тырткылааш**, ооң кырынга кажык каккаш олуруптар.

Кыжын, Хөндөргей уну шаңнап соой бергенде безин школа чанында баг каккан оолдарның, «Аскак-Кадайлап» ойнаан уругларның омак-хөглүг алгы-кышкызы, школадан үнген-кирген уругларның өткүт ырлары соок агаарга талыйтыр ужугуп, Доңгуруун баарында кыштагда аалга хос **дыңналыр** турган. (М. Эрген)

§ 68. Дузалал чугаа кезектери. Аян сөстери

 387. Номчуңар. Сөзүглелден дузалал чугаа кезектерин тыпкаш, оларны аңгылап айтыңар. Аңгылаан домактарның морфолог-синтаксистиг сайгарылгазын кылыңар.

Ада-ием мени Кара-кыс деп адап алганнар⁴. Кады төрөөннеримниң хеймери мен. Авамны Чадагат, ачамны Кыдат-оол дээр. Мээң харым он ийи турда, Манчы кырган-ачам «Бо чылын сээң чылың кирген-дир, уруум» деп тайылбырлады. Частың чаагай үезинде төрүттүнген кижиге болдум. Өг-бүлевистиң уруглары хөй болгаш, бот-боттарывысты деткижер бис. Ындыг найыралдыг өг-бүлеге чурттаары — ёзулуг-ла аас-кежик⁴. (*К. Ондар*)

 388. Номчуңар. Сөзүглелден кымнарның дугайында билип алдыңар? Олар чүгө өөренип алганнар-дыр? Эвилелдерни тыпкаш, оларның бөлүүн тодарадыңар.

Маай суурга чайлаан. Ооң аажы-чаңы бистиинден ылгалдыг апарган дээрзи чоорту билдине берген. Ойнаарда кедер хеви бир аңгы, оозу довурап азы хирлени бээрге, кактап азы чуп алыр. Боттарывыс безин билбейн, Маайны өттүнүп-ле боор оң, бистиң база арыг-силиивис шору апарган. А кол-ла чүве — орустап бижииривис, харын-даа чугаалажырывыс экижээн. Чүгө дээрге Маай бистиң-биле «чугаалажырда», блокнодунга орустап бижиир, а бистер албан-на орустап бижип харыылаар болгаш, орус дылды чайгаар-ла улам кызып өөренир ужурга таварышкан бис. (*Ш. Суваң*)

389. Номчуңар. Домактарда кандыг аян сөстөрүн ажыглаан-дыр? Оларның дузазы-биле чугаалап турар кижиниң кандыг талаларын билип алдыңар? Силер чугааңарга кайы домактарны ажыглаар болзуңарза, эки деп бодаар силер? Чүгө?

- Ээй, сен чүнү канчап тур сен?
- Ээй, анчыын! Ыгытавайн көрөм!
- Эй, бо! Көрбөс кижиге сен бе?
- Чүнү кайганып тур сен, аал?
- Каям бо, эртерим ол-дур.
- Чиктиин мооң, аамайзып алган.

- Чүнү канчап тур сен, эжим?
- Оожургап алыр сен бе, дуңмам.
- Сеңээ көзүлбейн тур бе, Саяна?
- Чүнү сонуургап турарыңар ол?
- Мени моон эрттириптер силер бе?
- Буруулуг болдум, меңээ монун айтып бериптер үеңер бар ирги бе?

390. Номчунар. Сөзүглелдин кандыг хевирде бижиттингенин тодарадыңар. Дузалал чугаа кезектериниң уjur-дузазын тайылбырлаңар.

Бир чыл эрткенде, дуңмаларым-биле балыктап чорааш, ынчангы судакка бардывыс. Камгалап каан ус-кушкаш уязы хадында хевээр тур. Эргек бажы ышкаш хензиг бора кушкаш суг кырының имилээн хүлчүктерин чемнеп-чемнеп, бопугур ак уязынче кире халый берди. Ооң уязында оолдарын азырап, ажаанзырап турары ол-дур.

Чайгы сырындан хадыңның бүрүлери сылдыражып, хүнге кылаңнашты. Ус-кушкаштың чиңге будук ужунда ак көгээржик дег чаптанчыг уязы база чайганып тур. Бойдус ооң оолдарын өпейлеп турары ол-дур. *(Ч. Куулар)*

Хыналда айтырыглар:

1. Морфологияга чүнү өөренирил?
2. Чугаа кезектериниң бөлүктерин адаңар. Оларны ынчаар аңгылаанының чылдагаанын тайылбырлаңар.
3. Кылыг сөзүнүң бөлүктерин, хевирлерин айтыңар, чижектерин бериңер.
4. Наречиелерниң бөлүктерин айтыңар, чижектерин бериңер.
5. Дузалал чугаа кезектерин адаңар, оларның тускай чугаа кезектеринден ылгалын бадыткап чугаалаңар.
6. Аян сөстөриниң чугаага уjur-дузазын тайылбырлаңар.
7. Дузалал чугаа кезектериниң болгаш аян сөстөриниң морфологтуг сайгарылгазын кылырының чурумун сактыңар.

391. Номчунар. Дузалал чугаа кезектерин тывыңар. Оларның морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Аня ыглапкан. Тоня биле Тая Соёмбо кырган-ачазының мойнундан халбактанышканнар. Сүлдем ашак база чеңи-биле караан чоткан. Дмитрий, Сүлдем ашак, Шархуу үжелээ куспактажышкан.

— Бурган авыралында кажан-бир шагда көржү бээр чадавас боор бис, уругларым — деп, Сүлдем ашак харлыгып чугаалааш, караа караңгылап, аъттаныр дээш, көк-хүндүс хиреде-ле эзенги үдүн чандыр теп турган.

— Орук-суур менди чаагай чор, Соёмбо кырган-ачай...

Сүлдем ашак чортуп үнүшкен. Ол Копту кода ажыт киргиже, хая көрнүп чораан. Моол черде бичии бажында ооң уругларының кезии артып калган ышкаш болган. Каш хондур чорааш, чүгле төрөөн

Тывазының көк-көк дагларын, ак хар шыпкан делгемнерин көрүп кааш, Сүлдем ашактың сагыжы орталанып келген.

Сүлдем ашак бурунгаар көргөш, ам өөрүшкү-маңнайы хайнып халдып орган: «Уругларым иези, ажы-төлүм, төрөл-дөргүлүм, кара Барлыымның хамык чоңу мени көрүп кааш, өшкөн от кыпкан дег, өлгөн кижидирилген дег, амыраарлар боор. Дээрги хайыраатым Маңгыр чейзең безин баарымга сөгөдей дүжүп, холдарын мени мурнай сунуп чолугар боор».

Сүлдем ашактың боду-даа ырлап, сеткили-даа ырлап хап чанып орган. *(К.-Э. Кудажы)*

392. Номчуңар. Аян сөстөрүн тыпкаш, кайы-бирээзин шилип алгаш, морфологтуг сайгарылгазын кылыңар.

Айдыс хенертен ойнаарактарының бирээзин чоктап каапкан.

— Ой! Ой! Борга койгунагым чок-тур!

— Канчап барганы ол, оглум?

— Та-аа! — дээш, Айдыс эгиннерин кысқан.

— Ыракта аргазынче дезипкен эвеспе моң, оглум?

— Ындыг-дыр аа, ачо-ой!

— Ынчаарга ам ону өрээл иштинге дилевейн, ыракта дүмбей аргазындан дилээр болза эки-ле-дир, оглум?

— А ол аргазы та кайда чүве билбес-тир мен, ачо-ой! Даштын соок ышке-ээй!

Кезек када кым-даа ыыт чок. Шып-ла шыпшың. *(А. Шююн)*

 393. Номчуңар. Сөзүглелде кол маадырның онзагай талаларын чугаалаңар, харыыңарны бадыткаңар. Ук сөзүглелдин хевирин тодарадыңар, харыыңарны бадыткаңар.

Шыдыраа дарга ийи метр хире узун, хөнү сынныг, сииреш эът-ханныг, кырлаң думчуктуг, эриннери чугажак, сегели шиш, улуг хавактыг, бажының суук кара дүктерин үргүлчү-ле чолдайты таартып алган чоруур. Кандыг-даа сургуулга өөренип чорбаан, алызындан төрүмел угаанныг... Феодалдарның малын хураагаш, ону яды араттарга чедиштир үлээр ажылга эң идепкейлиг киришкен. Ол суму даргазы болгандан бээр өреге бүрүзү солун чагыдар чаңчылдыг апарган. Тыва дыл кырынга үнген номну ыяап-ла төндүр номчааш, таарзынган черлерин база катап номчааш, шээжилеп алыр. Арай хоомай

чүвези — байларның малын ядыыларга үлөп берип турар чылын хөрөккө дегдирген. Ол олчаан кургаг чөдүл чөдүрер, бичии-ле думаа чандыр албас — эъдин изидир дээй кааптар. (М. Кенин-Лопсан)

394. И. Туренконуң чуруун кичээнгейлиг көргөш, аңаа аттан бериңер. Утка аайы-биле домактарны дес-дараалаштыр ажыглап тургаш, чуруп бижиңер. Авторнуң дугайында дыңнадыгдан белеткеңер.

395. Өөренгениңер чугаа кезектерин ажыглап тургаш, «Азия төвүнге» деп диалогтан чогаадыңар.

УДУРТУЛГАЛАР

Диктантылар бжииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Хөй сек орнунга киирер ужурлуг үжүктерниң шын бжилгезин тайылбырлаңар.
3. Сөзүглелди катап номчуп тура, берге орфограммаларны эскерип, шын бжилгезиниң дүрүмнерин сактыңар.
4. Бижик демдектерин тайылбырлаңар.
5. Диктантыда немелде онаалгалар бар болза, күүседиңер.

Эдертиг бжииринге белеткенири

1. Сөзүглелди далашпайн, кичээнгейлиг номчуңар.
2. Утказы билдинмес сөстөрни тайылбырлап, сайгарылгазын кылып алыңар.
3. Сөзүглелдиң кол бодалын тодарадыңар, ону ажыдарыңга таарымчалыг дүлгүүр сөстөрни ушта бжиңер.
4. Сөзүглелди кезектерге чарып алгаш, оларга аттардан бериңер.
5. Орфограммаларны болгаш бижик демдектерин салганын тайылбырлаңар.
6. Сөзүглелди база катап кичээнгейлиг номчааш, бжип эгелеңер.

Кызыра бжиир эдертиге белеткенири

1. Сөзүглелди кичээнгейлиг номчуңар.
2. Кол бодалын тодарадыңар.
3. Сөзүглелден делгерей, катаптап турар тайылбырларны ап каапкаш, кызырар аргаларны дилеңер.
4. Дөмейлешкек чүвелерни, демдектерни, кылдыныгларны санаан тава-рылгада, оларны чаңгыс сөс-биле солуңар.
5. Сөзүглелди катап кичээнгейлиг номчуңар, тодарадып алган кол бодалыңарның шынныын хынаңар.

Чогаадыг бжииринге белеткенири

1. Эгезинде бжиир дээн чогаадыңарның темазын сайгарып, боданып алыңар. Дараазында ол темага хамаарыштыр бжиир чүүлүңерни сайгарыңар.
2. Чогаадыңарның кол бодалын тодарадып, планын тургузуңар. Теманың утказын ажыдарыңга тааржыр дүлгүүр сөстөр, тургузар сөзүглелиңерге (тоожушкун, чурумал, угаап боданышкын) тааржыр сөстөрни, сөс каттыжышкыннарын болгаш чурумалдыг аргаларны эки хынамчалыг шилиңер.
3. Чогаадыңарның баштайгы вариантызын эки бодамчалыг хынаңар. Кол бодалын ажыдарыңга ажыглаан иштики темаларның аразында харылзааларны, оларның дес-дараалаштыр бжиттингенин хынаңар. Артык чүүлдерни ап каап, четпес чүүлдерни немеңер.
4. Чогаадыгның дылынче кичээнгей салырын утпаңар, бодалыңарның долу, четче ажыттыганын хынаңар, частырыглар бар болза, эдиңер.

САЙГАРЫЛГАЛАР

Фонетиктиг сайгарылга

1. Сөстүң транскрипциязын кылыр.
2. Сөсте чеже үжүк, үн, слог барын тодарадыр.
3. Ажык азы ажык эвес үн дээрзин айтыр.
4. Ажык үннерниң характеристиказын бээр: адаттынарының аайы-биле (кыска, узун, өк-биле адаар); дылдың одуруунуң аайы-биле (артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак); эриннерниң киржилгезиниң аайы-биле (эрин-биле адаар, эрин-биле адавас); аастың ажыттынарының аайы-биле (делгем, кызаа).
5. Ажык эвес үннерниң характеристиказын бээр: адаарының күженишкениниң аайы-биле (күштүг, кошкак, аяр); ыгт, дааштың киржилгезиниң аайы-биле (ыткыр, дүлей).

Лексиктиг сайгарылга

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Сөстүң лексиктиг утказын тайылбырлаар.
3. Чаңгыс азы хөй уткалыы. Хөй уткалыг болза, ук утканы тайылбырлаар.
4. Дорт, доора, көжүргөн утказында ажыглаттынганын айтыр.
5. Синоними бар болза, айтыр.
6. Антоним бар болза, айтыр.
7. Омониими бар болза, айтыр.
8. Сөстүң тывылган угунуң аайы-биле бөлүүн (ниити түрк, чиңгине тыва, үле-герлеттинген) айтыр.
9. Сөстүң ажыглалының аайы-биле бөлүүн (үргүлчү, ховар азы кызыгаарлыг ажыглалдың) айтыр.
10. Табу азы хоруглуг сөс болза, ону ойзу адаан эвфемизм болур сөзүн айтыр.

Фразеологизмнерни сайгарары

1. Фразеологизмниң кайы чугаа кезээнге хамааржырын айтыр.
4. Фразеологизмниң утказын тайылбырлаар.
5. Чаңгыс азы хөй уткалыын айтыр.
6. Фразеологизмниң синонимин, антонимин айтыр.
7. Домакта кандыг кежигүн болуп чоруурун айтыр.

Морфемниг сайгарылга

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Сөстү морфемаларга (дазыл, кожумак, дөс) чарар.
3. Укталбаан, укталган дөстү айтыр, укталган дөс болза, тургустунган аргазын (морфологтуг, синтаксистиг, морфолог-синтаксистиг) айтыр.
4. Чогаадылга кожумааның шын бижилгезин тайылбырлаар.

Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.
2. Эге хевири (ч.а., чаңг.с., А.п.).
3. Доктаамал морфологтуг демдектери:
  - ниити азы хуу;
  - тодаргай азы туугай;
  - укталбаан азы укталганы (укталган аргазы).
4. Доктаамал эвес демдектери:
  - бичеледир, чассыдар хевири;
  - саны;
  - хамаарылга хевири (арын кожумаа);
  - падежи.
5. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Демдек адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.
2. Укталбаан азы укталганы (укталган аргазы).
3. Утказының аайы-биле бөлүү; шынарның демдек ады болза, чадазы.
4. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Сан адының морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстен чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.
2. Тургузуунуң аайы-биле бөлүү.
3. Утказының аайы-биле бөлүү.
4. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Эге хевири (келир үениң причастиези; канчаар?).
3. Тургузуунуң аайы-биле бөлүү (бөдүүн, нарын, составтыг).
4. Кылыг сөзүнүң дөзү, укталбааны азы укталганы (укталган аргазы).
5. Залог хевири.
6. Вид хевири.
7. Домакта туружун барымдаалап, причастие, деепричастие, наклонение хевири бе дээрзин айтыр.
8. Үе (бар болза), арын, саны.
9. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Наречиениң морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр.
2. Укталбаан, укталганы (укталган аргазы).
3. Утказының аайы-биле бөлүү.
4. Домакта синтаксистиг хүлээлгези.

Ат орнунуң морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээн айтыр, өзек сөстөн чагырткан сөсче харылзаалыг айтырыгны салыр.
2. Эге хевири (бар болза).
3. Утказының аайы-биле бөлүү.
4. Ат орнунуң арын, сан, падежи (бар болза).
5. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Эдеринчилер, дузалал аттарның морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ.
2. Чиңгине эдеринчи азы дузалал ат.
3. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Артынчыларның морфологтуг сайгарылгазы

1. Чугаа кезээ.
2. Утказының аайы-биле бөлүү.
3. Домакка синтаксистиг хүлээлгези.

Аян сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазының чуруму

1. Чугаа кезээ.
2. Утказының аайы-биле бөлүү.

ТАЙЫЛБЫРЛЫГ СЛОВАРЬ

А

Аксы чаңгыс — өчүү (чугаалап турар чүвези) дөмей.

Б

Базырык — черде бөле чыып каан даштар, хорум, бурунгу улустарның хөөрү.

Бел — дагның азы бедигээштин ортаа кезээ.

Бийир — демир бажын будукка суп бижиир херексел.

Болгаанып көрүңер — орталанып көрүңер.

Боогдал — кандыг-бир чүвени эртпес кылдыр дуй тудуп каан чер.

Бот-догуннаан — аңгы, бодун башкаратынар (республика).

Бүүрелчин — шала бедий берген чер, тей, дөң.

Д

Дек-ле — дораан.

Деңзигүүрлей — чүвелерниң бот-боттарынга хамаарыштыр харылзаалы

Деспек чер — кыры дески арай бедик чер.

Дунчулаан — чаңгыс черде чыгып, тырлы берген.

Дунзаа — демир аймаан тудуштурарда хереглээр хоюг холуксаа.

Дүдүскөк (дүдүскек) — ыракта чүве шоолуг көзүлбес апаар көксүмээр агаар шывыы.

Дожаң — кыры чуга доштуг.

Домура — бичилеп бузар.

Дөтпе — элээн өзе берген күскү хураган.

Дүргек — салаага бир орааптар хире хемчээл.

Дээрбедээшкин — кижилерни үптээр чорук, бир чүвезин хунаап алыры.

Дээрниң агы — караңгыда аяс, арыг дээрниң шала агылдыр кылдыр көстүрү.

И

Ий — дагның, бедик черниң чуук талазы.

К

Кастык — чулчургай.

Кечим — сес кезекке шайны үлээниниң бирээзи.

Кинолог — ыттар өөредир, өстүрер ажилдакчы.

Коржаа — садыг.

Көктээр — бот-боттарынга чыпшыр баглаар, шарыыр, быжыглаар.

Кузум — таакпы тыртар даңза иштинге тыптыр хоюг кара чүүл.

Кулак уюктаар — кулак дүлейлей берги дег шимээргээр.

Күдүрээ — ине бүрүлүг ыяштар дөзүндө дүшкөн бүрүлдерден, чымчак довурактан тургустунган үлдүргей хөрзүн.

Кыйыг — кезек чер, булуң.

Кыр — куу, көгүлдүр өңчүг.

Кырлаң — бедик эвес шөйбек даг, оорга, бедигээш.

Л

Лютня — хылдыг хөгжүм херексели.

М

Магадылал — идегелдиг болдуары, аазаары.

Мээс — дагның хүн талазында тас чер.

Моодаар — баксырап, шагзыраар, туруп могаар.

Мортук — үңгүр аксында овааланы берген довурак.

Мөлдүк-калдык — бергедеп тургаш, арай боорда.

Мөөрүк — кара-кара аргаларлыг, мугур баштыг даг, оорга.

Мыйырак — үүргене деп үнүштүң дазылы.

О

Оглап — чайлап, дезип.

Ожаавас — эскербес, кичээнгейге албас

Озаң — сугга тырый шаптырган ыяштар.

Омактыг — аймактыг.

Ончалаар — мал-маганның бар-чогун хынаар, санаар.

Оңгу — боо хөлдээр чалдыг оңгар, чаштынар чер.

Ө

Өгдешки — хар кирбес кылдыр дискекти камгалаар алгы; идикти үрөлбес кылдыр даштындан кедирип каар хөм дашты; орус дылда: наколенник.
Өзээннигип өлүр — аштап, өзү аарып өлүр.

С

Саваажок — чурум чок.
Сараспал — чоон дазылдыг, калбак бүрү лүг, эм болур, чөмгө хөреглээр оът, үнүш.
Судак — агып чыдар чинге кара суг.
Сурун — эрес, өдө-чара, кайгал.
Сөң — белек.

Т

Таң — эм.
Тергиидел — амыдыралда кандыг-бир чүвениң эмин эрттир сайзырап, өске чүвелерден чугула апарганы.
Төстээр — чалдаар, достураар.
Томуйлаар — доктаадыр, онаар, шиит-пирлээр.
Тоолга — ижин аарыы.
Топчан — ыяш орун.
Түлээр — кышкы дүгү дүжер.

У

Узудадыр — ырадыр.
Улдуң — дөрттүң бир кезии.
Урдунар- аътты эзертээри.
Уштук — чөңгө улаштыр даарап каан кезээ, манжета.
Ююктаар — катап-катап чугаалаар, амыратпастаар.

Ү

Үзүр — үзе санаар.
Үндезин культура — кайы-бир чоннуң шаандан тура тургустунуп келген культуразы.
Үре-сады — салгакчы, уруг-дарыы.

Х

Хаваңналдыр (нар.) — ыжыдыр.
Ханалар көдүрлүр — бедиир, немей туттунар.

Хаптыга — хөвири борбак, тейи калбак, кыдыгларын хой кезинден даарап каан бөрт.

Хөречи — кандыг-бир болуушкунну хөрек кырында көргөн кижии.

Хөмдү — бичии шкатулка хөвирилик чазап кылган аптаражыгаш.

Хөрлүг — мегелиг, «буруу чок мен/менде буруу чок» деп шынын чугаалавайн турар.

Хыныыр — харам.

Хыралып каар — дүгү дүжүп, тазарып, эргижиреп каар.

Ч

Чаргаш — ойбак-дыдык, чуга, чылыг бербес.

Чөңнээр — доңар, дошталыр

Чижир — былаажыр.

Чооглаар — чиир.

Чызаалаар — туралаар, сонуургаар.

Чызаан чери — нояң, дүжүметтерниң буруудаан ядыыларны байысаар чери.

Ы

Ыдык-ок — ча, согун ышкаш бичии согунчугаш.

Ыңаа дээр — ыглаар.

Ыялаар — кыдыглаар, аңгылаар.

Ш

Шывалар — бир кулаш торгу. Бир талакы эрнинде эжингеш, моюнга баглап аар баглыг. Мөге кижиниң ооргазын шуглап чоруур.

Э

Эвирээр — хөлчөк бышкан.

Эңгиме — чалым хая.

Эр-каралар — кара-куш.

Эзрем дег — дыка хөй.

ТЫВЫЗЫКТАРНЫҢ ХАРЫЛАРЫ

Мергежилге 30

Шынаага кезек дөргүн теректер баштарына тааннар кээп хонупкан. Бир терекке-ле ийи-ийи тааннар олуарга, бир терек артып каар, а бир терекке-ле бир-бир таан олуарга, бир таанның олуар терээ чок апаар. Шупту каш теректер, чеже тааннар-дыр. *(Үш терек, дөрт таан)*

Чаңгыс анайлыг дөрт оолдар чурттап чораан. Олар ол анайның дөрт даванын дөрт сөңге* үлежип алган чораан-дыр. Эң бичезиниң өңчүзү болур анайның бир холу сына берген. Ол оол өңчүзү боор анайның холун пөс-биле шарып алган. Ол анайның шарыы канчангаш-ла, өрттенип чорааш, бир сараат сигенге баргаш, ол сараатты өрттедипкен. Ам сиген ээзи сигенин чарбый берген. Оолдар ол шарышкынныг холдуң хайы-дыр, сынык холдуң ээзи төлээр дижип турган. Чогум кым ол сигенни төлевес болганыл? *(Ол анайның сынык холун сараатка чедир үш кадык даван чедире берген болганда, сынык ээзи төлевес)*

Дүвүреңнээн бир хой аскаш, өөрүн дилеп чорааш, элээн каш өске дүк хойга уткужуп келгештиң:

— Экии, чүс хой — деп эткен.

Дүк хойнуң бирээзи тургаш:

— Бис чүс хой эвес бис. Бистиң кырывыска бис хирени каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивисти каткаш, ооң кырынга бистиң кезиивистиң улдуңун каткаш, ам сен хөөкүйнү кадыптар болзувусса, ынчан чүс хой болур-дур бис ийин — деп харыылап-тыр. Элээн каш дүк хойнуң санын тывыңарам! *(36 дүк хой)*

Кечим шайны кезе бастым,
Улдуң* шайны ууй бастым. *(Ширтек)*

Дөрбелчин дөртөлээ,
Ирбээлчин иелээн,
Чамырык чааскаан. *(Инектиң дөрт эмии, ийи мыйызы, кудуруу)*

Сая-сая кыстарның чажын
Чаңгыс кылдыр өрүп бады барды.
(Улуг-Хем, ооң адырыктары)

Мергежилге 74

Сен тарийги, мен тарийги,
Ийи арнывыс көрүшпээли. *(Тыва эзерниң ийи хая көрүнген өңгүр чараш баштары, оларның өңгүр каас арыннары. Дарийги бурганнар арнынга дөмейлеп турар)*

Ийи шилгини мунгаш, кымчызын кым-чыланган. *(Кижиниң кылажы)*

Мергежилге 122

II. Маңнаар аъдым бажы чок. *(Чадаг-терге)*

Чыткан бызаам каас хавактыг, чыткан чартыы чарык өектиг. *(Тыва сыртык)*

Этпес кускун эътке хонду, часпас кускун чагга хонду. *(Илбек, бижек)*

Мергежилге 213

Улуг хову чытса-даа, оъду-сигени чок,
Улуг чаа турза-даа, ханы-чини чок.
(Шыдыраа)

Мергежилге 323

5. Хөл кыдыында
Көп кас олур.
6. Аптарам ишти
Ак кажыктарлыг.
7. Ыяш бажың иштинде
Шил бажың,
Шил бажың иштинде
Саазын бажың.
Саазын бажың иштинде киж.

8. Бызаа кажаазының иштинде дөрт азыг бар. Азыг бүрүзүндө-ле күске үңгүрү бар. үңгүр аксында-ла бир-бир күскелер олурган. Күске бүрүзүнүң дужунда-ла үш күскелер көстүп турар. Кажаада шупту чеже күске барыл?

Харыызы: *карак кирбии, диш, хоолуг чурук, дөрт күске*

Мергежилге 383

Бир метр ажыг ханы оңгар дүвүндө хемчээли аңаа өй, боп-борбак алдын чыткан-дыр. Алдынны ушта казар дизе,

оңгарны казып болбас, ооң иштинче кирдинмес, хол четпес. Чүгле узун ыяш бар, ооң дузазы-биле алдынны канчап уштур аарыл? (Ч. Каң-оол)

Харыызы: *Алдынны узун чинге ыяш-биле борбаңнады чууй иткилеп, шимчедип тургаш, оңгар дүвүнчө элезинни бичиилеп урар. Алдын шимчээрге, урган элезин ооң адаанче киргеш, ону чоорту көдүрүп үндүрүп кээр. Оңгардан боду үнүп келген алдынны куспактап алгаш, кылаштап чана бээр, ол-ла!*

КЫЗЫРЫЛДАЛАР, ДЫЛДЫҢ ДЕМДЕКТЕРИ

Фонетика

үж. — үжүк

аж. үн — ажык үн

а/эв. үн — ажык эвес үн

уд. — ударение

инт. — интонация

Лексика

ЛУ — лексиктиг утка

Сөс тургузуу

Кир- дөстүң соонда кожумак бар деп демдек.

Кир=ди=вис — сөстүң морфемаларының кызыгаарын көргүзөр демдек

Морфология

ГУ — грамматиктиг утказы

хам. хев. — хамаарылга хевири

ч.с. — чаңгыстың саны

х.с. — хөйнүң саны

ч.а. — чүве ады

д.а. — демдек ады

ат.о — ат орну

с.а. — сан ады

к.с. — кылыг сөзү

нар. — наречие

эд. — эдеринчи

эв. — эвилел

арт. — артынчы

-ар — кожумактың мурнунда дазыл (дөс) бар дээн.

1-ги ар, ч.с — арын, сан кожумактарын айыткан.

А.п. — адаарының падежи

Синтаксис

с/к — сөс каттыжыышкыны

БД. — бөдүүн домак

1 с. — чаңгыс составтыг домак

2 с. — ийи составтыг домак

делг. — делгереңгей

д/эв. — делгереңгей эвес

нар-ган — нарынчыттыг домак

нар-маан — нарынчыттыгмаан домак

м.д. — медээ домаа

айт.д — айтырыг домаа

кыйг. д. — кыйгырыг домаа

ҢД. — нарын домак

ЧПНД — чагырышпаан нарын домак

хөй кез. ЧПНД — хөй кезектерлиг

чагырышпаан нарын домак

ЧНД — чагырышкан нарын домак

хөй кез. ЧНД — хөй кезектерлиг

чагырышкан нарын домак

НСК — нарын синтаксистиг конструкция

ДОПЧУЗУ

Дыл дугайында ниити билиглер

- § 1. Тыва дыл — күрүне дылы 4
- § 2. Тыва дыл — тыва чоннуң өнчүзү 9
- § 3. Тыва дыл болгаш чоннуң культуразы 11
- § 4. Литературлуг дылдың стильдери 15

6 класска өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын

- § 5. Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгасы. Морфология 19

Морфология

Кылыг сөзү. Орфография. Чугаа культуразы

- § 6. Кылыг сөзүнүң утказы, грамматиктиг демдектери, синтаксистиг хүлээлгези 24
- § 7. Кылыг сөстөрүнүң уткалыг бөлүктөри 27
- § 8. Кылыг сөзүнүң дөзү 29
- § 9. Кылыг сөзүнүң чогаадылгасы. Морфологтук арга 31
- § 10. Синтаксистиг арга 34
- § 11. Дузалал кылыг сөстөрүнүң дугайында билиг 36
- § 12. Бөдүүн, нарын, составтыг кылыг сөстөри 39
- § 13. Кылыг сөзүнүң болур болгаш болбас хевирлери 42
- § 14. Кылыг сөзүнүң залогтары 46
- § 15. Болдуруушкун залогу. Болчуушкун залогу 51
- § 16. Эгидиешкин залогу. Качыгдаашкын залогу 54
- § 17. Кылыг сөзүнүң видтери. Тодаргай эвес вид. Доозулган вид 56
- § 18. Дагыннаан вид. Болбастаар вид 61
- § 19. Ритмиктиг вид. Дүргөн вид 65

Причастиялар

- § 20. Причастие — кылыг сөзүнүң тускай хевирлери 68
- § 21. Эрткен үениң причастиези 74
- § 22. Келир үениң причастиези..... 78
- § 23. Болгалак үениң причастиези.
- Болгу дег үениң причастиези 81

Деепричастиелер

§ 24. Деепричастие — кылыг сөзүнүң өскерилбес тускай хевири	84
§ 25. Кожаланчак деепричастие	89
§ 26. Каттышкак деепричастие	92
§ 27. Эрткен деепричастие. Болбас деепричастие	96
§ 28. Үдекчи деепричастие. Кызыгаарлаар деепричастие	101

Наклонениелер

§ 29. Кылыг сөзүнүң наклонениелери	104
§ 30. Болуушкун наклонениези, ооң үелери. Болуушкун наклонениезиниң эрткен үези	106
§ 31. Болуушкун наклонениезиниң амгы үези	112
§ 32. Болуушкун наклонениезиниң келир үези	111
§ 33. Дужаал наклонениези	119
§ 34. Даар наклонениези	123
§ 35. Чөпшээрел наклонениези. Кызыгаарлаар наклонениези	122
§ 36. Кылыг сөзүнүң морфологтуг сайгарылгазы	129
§ 37. Кылыг сөзүңгө катаптаашкын	131

Өттүнүг сөстөр

§ 38. Өттүнүг сөстөр	134
§ 39. Өттүнүг сөстөрнiң ажыглалы	139

Наречие. Орфография. Чугаа культуразы

§ 40. Наречие	143
§ 41. Наречиелерниң чогаадылгазы, оларны шын бижири	139
§ 42. Наречие тургузар өске аргалар	142
§ 43. Үениң наречиези	144
§ 44. Туруштуң наречиези	155
§ 45. Сорулганың, чылдагаанның наречиелери	157
§ 46. Кылдыныг аргазының наречиези	159
§ 47. Хемчегниң наречиези	161
§ 48. Наречиелерни өске чугаа кезектеринден ылгап алыры	163
§ 49. Наречиелерниң морфологтуг сайгарылгазы	160

Дузалал чугаа кезектери

§ 50. Эвилелдер. Чагырыштырбас эвилелдер	168
§ 51. Чагырыштырар эвилелдер.....	171
§ 52. Эвилелдерниң морфологтуг сайгарылгазы	174
§ 53. Эдеринчилер болгаш дузалал аттар	176
§ 54. Эдеринчилерни өске чугаа кезектеринден ылгаары	179
§ 55. Эдеринчилерниң морфологтуг сайгарылгазы.....	181
§ 56. Артынчылар..	184
§ 57. Артынчыларны бөлүктээри болгаш шын бижири	187
§ 58. Аян сөзү	192
§ 59. Аян сөстөрүниң морфологтуг сайгарылгазы	194
§ 60. Дузалал чугаа кезектери болгаш аян сөстөрүн чугаага ажыглаары	197

Чугаа чорудулгазы. Чугаа культуразы

§ 61. Сөзүглел дугайында билиг	200
§ 62. Сөзүглелдиң темазы болгаш кол бодалы.	203
§ 63. Сөзүглелдерниң янзылары. Тоожуушкун	206
§ 64. Чурумал	209
§ 65. Угаап боданышкын	212
§ 66. Диалогту аас болгаш бижимел чугаага ажыглаары	216

Чыл төнчүзүндө түңнел катаптаашкын

§ 67. Кылыг сөзү. Наречие. Өттүнүг сөстөр	220
§ 68. Дузалал чугаа кезектери. Аян сөстөрү	222

Капсырылга

Удуртулгалар	227
Сайгарылгалар	228
Тайылбырлыг словарь	231
Тывызыктар харыылары	233
Кызырылдалар, дылдың демдектери	234

Учебное издание

КУУЛАР Елена Мандан-ооловна
ОЮН Тамара Бүүрекчиировна
САРЫГЛАР Чечек Алдын-ооловна

ТУВИНСКИЙ ЯЗЫК

7 класс

Учебное пособие для общеобразовательных организаций

На тувинском языке

Редактор *Л. А. Ооржак.*
Художник *А. О. Монгуш.*
Технический редактор *Л. А. Ооржак.*
Корректор *А. Д. Даржаа*

Подписано в печать 31.07.2023. Формат 70x90^{1/16}. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Гарнитура TTSchoolBook. Уч.-изд.л. 15,73. Тираж

ГБНУ Министерства образования Республики Тыва
«Институт развития национальной школы»,
667001, г. Кызыл, ул. Рабочая, 2.
тел./факс: 8(394-22) 6-17-52, e-mail: irnsh_tuva@mail.ru

ООО Издательство «Офсет» 660075, г. Красноярск, ул. Республики, 51.
e-mail: commerc@pic-ofset.ru